

НАУКОВО-ПРАКТИЧНИЙ
ЖУРНАЛ
ВИДАЄТЬСЯ З 1947 Р.

№ 2 (268) 2010, спеціальний випуск

КВІТЕНЬ–ЧЕРВЕНЬ

*До 65-ї річниці Перемоги у Великій Вітчизняній війні
1941–1945 років*

З М І С Т

Привітання Голови Державного комітету архівів України О. П. Гінзбург
ветеранам і учасникам Великої Вітчизняної війни з Днем Перемоги 5

Статті та повідомлення

- Лисенко О. Є.* Деякі проблеми джерельного забезпечення досліджень історії
України періоду Другої світової війни 7
- Сєбта Т. М.* Документальні фонди німецької окупаційної влади 1941–1944 рр.
у державних архівах України: аналіз інформаційного потенціалу 23
- Боряк Т. Г.* Початок оперативної розробки “Празького архіву”: (1945–1946)..... 47
- Адамушко В. І.* Велика Вітчизняна війна в публікаційній діяльності державної
архівної служби Республіки Білорусь 58
- Гика В. М.* Партизанська боротьба на Волині як складова народного опору у
Великій Вітчизняній війні 66
- Пустовіт Т. П.* Документи Державного архіву Полтавської області про участь
місцевих військових формувань у бойових діях у серпні–вересні 1941 р.
на території Полтавської області 77
- Алексєєнко А. О., Балишев М. А.* Використання науково-технічної документації
при дослідженні історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. 89
- Власенко С. І.* Нацистський апарат управління сільським господарством
військової зони України (1941–1943 рр.) 99
- Пащенко О. Б.* Участь державних архівів у Гуманітарному проекті “Радянські
і німецькі військовополонені та інтерновані. Вивчення питань історії
Другої світової війни і повоєнного періоду” (на прикладі Центрального
державного архіву вищих органів влади та управління України) 114
- Слободянюк П. Я.* Єврейські жертви на Поділлі в роки Другої світової війни..... 122
- Авакян В. Р.* Клементина Черчилль у Севастополі (1945 р., квітень) 128

Архіви очима відомих сучасників

- Петро Тронько 136
- Євген Березняк 140
- Ігор Юхновський 141
- Юрій Рибчинський 142

Огляди джерел та документальні нариси

- Легасова Л. В.* Непрочитані листи 1941 року – унікальний джерельний
комплекс 144
- Кашеварова Н. Г.* Біографічні джерела з архіву Оперативного штабу
рейхслайтера Розенберга (1940–1945) 155
- Паніван Г. М.* Фонди особового походження учасників Великої Вітчизняної
війни 1941–1945 рр. у Державному архіві Одеської області 163
- Бєлая О. М.* Маловідоме джерело вивчення долі рядових солдатів Великої
Вітчизняної війни 171

<i>Славинська І. М.</i> Велика Вітчизняна війна 1941–1945 рр. у кінодокументах ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного (до 65-ї річниці Перемоги)	175
---	-----

Унікальний документ

<i>Скрипка Л. В., Шепелюк В. М.</i> Поезії Ліни Костенко 1944–1945 рр. (з архівних зібрань ЦДАМЛМ України).....	184
<i>Славинська І. М.</i> Така щаслива доля — служити Батьківщині (до 90-річчя від дня народження тричі Героя Радянського Союзу, маршала авіації І. М. Кожедуба (1920–1995)	187

Інформація і рецензії

<i>Прилепішева Ю. А.</i> Міжнародна наукова конференція “Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації (до 65-річчя Великої Перемоги)” ..	194
<i>Смолярчук Н. О.</i> Ювілейна виставка “Війна і Перемога в історичній пам’яті українського народу”	199
<i>Ларіна Н. А.</i> Донецчина у роки Великої Вітчизняної війни: огляд виставкової діяльності.....	202
<i>Мищанчук Л. Б.</i> Красзнавча конференція учнівської молоді “Шляхом подвигу і слави”	207
<i>Левченко Л. Л., Мельник М. О.</i> Поповнення фондів Державного архіву Миколаївської області документами з історії Другої світової війни	209
<i>Колесник О. А.</i> Документальний фільм про долю людини в часи війни	222
<i>Матюценко С. П.</i> Людина на тлі епохи	225
<i>Легасова Л. В.</i> Нове видання з історії радянського партизанського руху	226
<i>Журба О. І.</i> Збірник документів про наслідки фашистської окупації в Дніпропетровській області	228
<i>Шугальова І. М.</i> Наукове видання щоденників очевидців німецької неволі	232

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Ірина МАТЯШ (головний редактор),
 Ольга ГІНЗБУРГ, Володимир ЛОЗИЦЬКИЙ,
 Наталія МАКОВСЬКА, Ольга МУЗИЧУК, Костянтин НОВОХАТСЬКИЙ,
 Георгій ПАПАКІН, Руслан ПИРІГ, Юлія ПРИЛЕПШЕВА,
 Світлана СЕЛЬЧЕНКОВА, Леонід СКРИПКА, Валерій СМОЛІЙ,
 Павло СОХАНЬ, Ніна ТОПШКО, Олександр УДОД

СПІВЗАСНОВНИКИ:

Державний комітет архівів України
 Інститут історії України Національної академії наук України
 Інститут української археографії та джерелознавства
 ім. М. С. Грушевського Національної академії наук України
 Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства

Редакція не завжди поділяє точку зору авторів публікацій та не несе відповідальності за достовірність наведених ними даних.

“Архіви України” on-line: <http://www.archives.gov.ua/Publicat/AU/>
http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Au/index.html

- © Державний комітет архівів України, 2010
- © Інститут історії України НАН України, 2010
- © Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2010
- © Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства, 2010

C O N T E N T

Greeting word of O. P. Ginsburg, the Head of State Committee on Archives of Ukraine to the veterans and members of the Great Patriotic War with the Victory Day	5
---	---

Articles and reports

<i>Lysenko O. E.</i> Some problems of source studies of the history of Ukraine during the Second World War	7
<i>Sebta T. M.</i> Documentary funds of German occupation authorities in 1941–1944 in the State archives of Ukraine: analysis of the informational potential	23
<i>Boryak T. G.</i> The beginning of operational development of “Prague Archive”: (1945–1946)	47
<i>Adamushko V. I.</i> The Great Patriotic War in the publication of the State Archival Service of the Republic of Bilorus’	58
<i>Gyka V. M.</i> The partisan fighting in Volhyn’ as the part of popular resistance during the Great Patriotic War	66
<i>Pustovit T. P.</i> Documents of the State Archives of Poltava Oblast about the participation of local military units in combat operations in August and September 1941 in Poltava region	77
<i>Alekseenko A. O., Balyshev M. A.</i> The use of scientific and technical documentation in the study of the Great Patriotic War of 1941–1945	89
<i>Vlasenko S. I.</i> The Nazi apparatus of agriculture military zone of Ukraine (1941–1943 biennium)	99
<i>Paschenko O. B.</i> The Participation of state archives in Humanitarian project “Soviet and German prisoners of war and interned. Studying the history of World War II and postwar period” (example of the Central State Archive of higher authorities and government of Ukraine)	114
<i>Slobodyanuk P. Y.</i> Jewish victims on Podillya during the Second World War	122
<i>Avakyan V. R.</i> Klementine Churchill in Sevastopol (April 1945)	128

Archives by eyes of famous contemporaries

Petro Tron’ko	136
Evhen Bereznyak	140
Ihor Yukhnovs’kyi	141
Yuriy Rybchyns’kyi	142

Sources reviews and documentary essays

<i>Lehasova L. V.</i> Unread letters of 1941 as the unique source complex	144
<i>Kashevarova N. G.</i> The biographical resources of the Archive of Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg (1940–1945)	155
<i>Panivan G. M.</i> The personal funds of participants of Great Patriotic War 1941–1945 of the State Archives of Odessa Region	163
<i>Belaya O. M.</i> Little-known sources of fate studing of Great Patriotic War soldiers	171
<i>Slavyns’ka I. M.</i> The Great Patriotic War of 1941–1945 in film documents of G. S. Pshenychnyi State Central Archive of film and photo documents (to the 65 th anniversary of Victory)	175

Unique document

<i>Skrypka I. M., Shepelyuk V. M.</i> The poetry of Lina Kostenko of 1944–1945 (source – the Central State Archive of Museum of Literalure and Arts)	184
<i>Slavyns’ka I. M.</i> The luck fortune – to serve the Motherland (to the 90 years from the date of birth of the three times Hero of the Soviet Union, Marshal of Aviation I. M. Kozhedub (1920–1995)	187

Information and reviews

<i>Prylepisheva Y. A.</i> The International Scientific Conference: “Ukraine in the Second World War: sources and integrations (to the 65 th anniversary of Victory)	194
<i>Smolyarchuk N. O.</i> Anniversary performance “The War and the Victory in the historical memory of ukrainian people”	199
<i>Larina N. A.</i> The Donez’k region during the Great Patriotic War: review of exhibition activity	202
<i>Mischanchuk L. B.</i> Local lore youth conference “Through glory and heroism”	207
<i>Levchenko L. L., Mel’nyk M. O.</i> The refilling of funds of the State Archives of Mykolaiv region by the documents of the history of World War II	209
<i>Kolesnyk O. A.</i> The documentary film about the fate of man during the War	222
<i>Matyuschenko S. P.</i> The person against the background of the era	225
<i>Lehasova L. V.</i> The new issue about the history of Soviet partisan movement	226
<i>Zhurba O. I.</i> Collection of documents about consequences of the fascist occupation in the Dnepropetrovsk area	228
<i>Shuhaliova I. M.</i> The scientific publishing of the diaries of German captivity witnesses	232

**ПРИВІТАННЯ ГОЛОВИ ДЕРЖАВНОГО КОМІТЕТУ АРХІВІВ
УКРАЇНИ О. П. ГІНЗБУРГ ВЕТЕРАНАМ І УЧАСНИКАМ
ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ З ДНЕМ ПЕРЕМОГИ**

Знову, як і в далекому 1945-му, ви-
грає усіма барвами нова Весна. І зно-
ву тим, хто всупереч усьому вистояв у
страшній війні, звільнивши свою країну
та пів-Європи від фашизму, вдячні на-
щадки несуть квіти. На жаль, до багатьох
фронтовиків – уже на могили.

Переможний травень, прекрасний
травень 45-го.

Її, Перемогу, кували взводи та роти,
батальйони та полки, дивізії та корпуси,
армії та фронти.

Її, Перемогу, зрошували кров'ю міль-
йони солдат із сіл, кишлаків та аулів, з
великих міст та крихітних селищ.

Її скроплювали сльозами, вимолювали вдови та сироти, наречені
та матері.

Її виточували на верстатах знесилені діти, жали серпами старі жен-
ці та жниці.

Вона, Перемога, насичувалась гуркотом великих битв за Москву і
Київ, Ленінград і Харків. І як дзвони весвіту, лунали десять нещівних
ударів, останній з яких розплющив Берлін.

Вона, Перемога, об'єднала в собі усі покоління, що живуть, жили і
житимуть в нашій Україні.

І відбудована країна, і насаджені сади, і кінець безпритульності, і
висока духовність, і культура, явлені світу, – все у ній, Великій Пере-
мозі.

Серед бійців Радянської Армії і трудівників тилу було багато лю-
дей, які у повоєнний час присвятили себе архівній справі. Сьогодні ці
сивочолі ветерани живуть серед нас, тішаться онуками і правнуками,
своїм оптимізмом підтримують молодих, вчать їх мудрості. Слова без-
межної вдячності ми адресуємо Олександрю Георгійовичу Мітюкову,
Тетяні Тимофіївні Гриценко, Ганні Максимівні Камінщук, Миколі Іва-
новичу Крячку, Парасковії Іванівні Свергіній, Зінаїді Петрівні Кошано-

вій, Івану Михайловичу Власюку, Володимиру Тимофійовичу Воробчуку, Сергію Миколайовичу Гордієнку, Мирославі Олексіївні Локтіоновій, Захару Йосиповичу Маркусу, Івану Степановичу Рупінцю, Олександрю Григоровичу Кандалу, Зої Миколаївні Піругіній, Павлу Максимовичу Королю, Марії Володимирівні Летягіній,

Леоніду Михайловичу Шептуну, Вадиму Вікторовичу Рутковському, Ганні Василівні Нагорнюк, Івану Миколайовичу Морозову, Тетяні Данилівні Верховодовій, Володимиру Романовичу Козюберді, Олені Никифорівні Москвітіній, Лідії Петрівні Приходько, Анастасії Автономівні Фатині, Івану Андрійовичу Чепурову, Антоніні Лаврентіївні Зажицькій, Марії Пашонівні Явлановій, Ігорю Олександровичу Биченкову, Миколі Федоровичу Богомолу, Тамарі Григорівні Молдован, Миколі Іллічу Овчинникову, Тамарі Олександрівні Тихоновій, Надії Харитонівні Пайдем, Зої Луківні Шевцовій, Миколі Григоровичу Удовиченку, Ірмі Олексіївні Ільченко, Зінаїді Андріївні Ковальовій, Анастасії Григорівні Сахно, Людмилі Іванівні Тереховій, Вірі Іванівні Шамрай, Михайлу Андрійовичу Ємельянову, Сергію Лазаровичу Симченку, Сотеру Михайловичу Боневичу, Олексію Матвійовичу Кушвідову, Раїсі Георгіївні Д'ячкової, Станіславу Антоновичу Статкевичу, Олександрю Олександровичу Березовському, Олександрі Георгіївні Кисленко, Георгію Григоровичу Фортуні, Івану Климовичу Іващенко, Кларі Федорівні Васильченко, Надії Федорівні Панкратовій, Володимиру Васильовичу Яровому, Луці Григоровичу Сушку.

Тоді, у 1945-му, вшановуючи великий подвиг нашого народу, Батьківщина салютувала 30-ма артилерійськими залпами із тисячі гармат. Їх відлуння ветерани чують і через 65 років.

Та нехай сьогодні над нашою рідною Україною гримлять лише весняні грози і залпи святкових салютів.

Дорогі ветерани, шановні архівісти!

Вітаю Вас і Ваші родини з 65-ю річницею Великої Перемоги! Дякую за любов до Батьківщини, любов до життя, за відданість своїй справі, за розуміння тимчасових проблем, за солідарність у їх вирішенні.

Вклоняюся доземно Вам, ветерани. Довгих Вам років життя, а молодому поколінню – пам'ятати про Ваш Подвиг.

**З повагою,
Голова Державного комітету
архівів України**

О. П. Гінзбург

УДК 930.253:94(477)“1939/1945”

О. Є. ЛИСЕНКО*

ДЕЯКІ ПРОБЛЕМИ ДЖЕРЕЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДОСЛІДЖЕНЬ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ПЕРІОДУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті розглядається пізнавальний потенціал джерел з історії Другої світової війни, залежність документального забезпечення студій окремих тематичних векторів від політичної ситуації та ідеологічного наповнення їхнього змісту. Простежуються певні закономірні тенденції виявлення і використання джерел різного походження у наукових працях, музейній практиці, громадських заходах.

Ключові слова: Друга світова війна; Велика Вітчизняна війна; джерела; архівні документи; інтерпретація; історична пам'ять.

Один із класичних постулатів джерелознавства сформульовано так: документи, що зберігаються в архівосховищах і бібліотеках, стають джерелами тільки тоді, коли їх беруть до рук дослідники. Як і грошові вклади, документальні депозитарії не приносять дивідендів, коли вони не перебувають в обігу (а у нашому випадку – науковому). Та на відміну від фінансових інвестицій, які регулюються ринковою кон'юнктурою, інформаційні “вливання” у вигляді нових історичних документів (зокрема, тих, що є контрверсійними) здійснюються переважно під впливом політичних міркувань. На перший погляд здається (радянський і пострадянський досвід лише підтверджують цю гіпотезу), що рішення про дозовані джерельні “ін'єкції” в науку та суспільство здійснюються винятково з волі однієї людини (зазвичай, це лідер держави) чи правлячої партії. Формально все виглядає саме так, але не слід забувати, що таким акціям передують ціла прелюдія поліфонічного характеру. Вона включає в себе складні суспільно-політичні й соціально-економічні процеси, трансформацію певних ментальних кластерів, ціннісних орієнтирів, морально-етичних засад, настрої різних соціальних верств. Все це синтезується у домінуючі тенденції суспільного буття і стимулює очікування в інтелектуальних стратах, наближених до політикуму

---

* *Лисенко Олександр Євгенович* – доктор історичних наук, професор, завідувач відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України.

і здатних впливати на нього, а також формулювати й артикулювати їх у рельєфних теоретичних викладках. Чим більше засобів громадянської, демократичної комунікації засвоїло певне суспільство, тим більші шанси донести ці постулати до “владу імущих”, і тим реальніша вірогідність того, що вони “проростуть” політичними рішеннями, набудуть директивних чи ідеологічних форм і повернуться “в маси” вже як продукт функціонування політичних партій, уряду, президента, парламенту.

Ілюзія “вирішальної ролі особи” у здійсненні цієї важливої для кожної історичної спільноти й держави місії має, принаймні, співіснувати з усвідомленням того, що вона лише формалізує те, що упродовж тривалого чи нетривалого часу визріває в надрах суспільства, тобто фактично є виконавцем латентної чи цілком виразної й відкрито декларованої волі соціуму.

Підходи до здійснення управлінських функцій, методи і засоби реалізації владних повноважень, запозичені у східних деспотій, “азійський спосіб” їхнього відтворення й донині залишаються іманентними рисами державного будівництва в Україні. Вони виявляються настільки неприховано (а почасти і цинічно, і безсоромно), що їх навіть важко назвати “рудиментами”. Наївне переконання функціонера вищої ланки (де-юре – найнятого платниками податків задля виконання конкретного кола завдань), що він одноосібно (в кращому випадку – за дорученням партії чи соціальної корпорації, яка його делегувала) може вирішувати доленосні для суспільства і держави питання, спирається на неподоланий стереотип відносин між владою і народом – її вищим сувереном. На відміну від демократично організованих спільнот пострадянські варіанти “комбінованих” суспільств, попри декларування різноманітних “свобод” та вірності загальнолюдським цінностям, залишаються полігонами для експериментів кількох фінансово-політичних кланів над тими, чиє право контролювати владу вони звели нанівець. Монополізувавши всі важелі управління, цей доволі замкнутий елітний прошарок (своєрідне товариство з обмеженою відповідальністю та необмеженими можливостями), перетворив інформацію на потужний, дійовий інструмент внутрішньої і зовнішньої політики. В наш час суто історичні джерела інтенсивно використовуються в політичних технологіях як засіб мобілізації електорату, дискредитації конкурентів і навіть вирішення питань економічного характеру.

Цей дещо розлогий вступ має на меті акцентувати увагу на тому, якого статусу набувають історичні джерела, з одного боку, в руслі глобалізації, з іншого, – в процесі становлення суверенної Української держави, що явно затягнувся. Для нашої держави існує ще один виклик: пошук власного місця у нинішній міжнародній системі координат, вибір довготривалих, перспективних орієнтирів й балансу інтересів.

У сучасному світі, коли наукові технології перетворили інформаційний простір у самодостатнє поле міжнародних контактів та співпраці, політика будь-якої держави у сфері архівів перетворилась на своєрідний індикатор відкритості, зрілості й доброї волі її керівництва.

Викладене вище особливим чином стосується джерел, що віддзеркалюють події Другої світової війни.

Не вдаючись до загального й предметного огляду джерел з історії Другої світової війни, спробуємо поглянути на проблему у двох площинах: по-перше, через призму залежності джерельного забезпечення окремих тематичних блоків від їхнього ідеологічного рейтингу, суспільного статусу і політичної ситуації в країні; по-друге, під кутом зору провідних тенденцій виявлення, обробки, систематизації, публікації та використання джерел у наукових працях, музейній практиці, суспільних заходах.

Передусім слід зазначити, що у статті різнопланові джерела: архівні й особисті документи, періодична преса й неперіодичні видання, речові реліквії, епістолярії, щоденники, усно-історичні джерела (анкети, розгорнуті інтерв'ю тощо), зафіксовані письмово чи на електронних носіях.

Наявні в Україні джерельні масиви мають величезний евристичний потенціал, хоча й “не закривають” всі тематичні напрями. Головне місце серед них посідають документи, що зберігаються у трьох центральних – ЦДАВО, ЦДАГО України, ЦДІА у Львові, 27 державних (у всіх областях, Києві та Севастополі, а також кількох галузевих (МВС та СБУ) – архівосховищах. Загальна кількість фондів, у яких віддзеркалюються події Другої світової війни, становить понад 10 тис. Лише “окупаційних фондів”, за підрахунками Н. Маковської, налічується 8184¹.

Якщо в цілому оцінювати джерельний комплекс, що досліджується істориками, які займаються проблематикою Другої світової війни, то першою його ознакою є нерівномірність заповнення різних тематичних ніш та періодів. Під час евакуації радянських архівних установ, державних органів і громадських об'єднань значна частина документації була знищена свідомо чи загинула внаслідок бомбардувань, пожеж, кинута напризволяще через недбалість тощо. Документи, пов'язані з діяльністю радянського антифашистського руху Опору й українського самостійницького руху інколи знищувалися, аби вони не дісталися ворогу.

Більшість фондів доступні для дослідників. Але частина з них ще з радянських часів залишається втаємниченими згідно з правилами, які існують у світовій практиці, а також як рудимент тоталітарної системи, за якої гриф “таємно” та “для службового користування” (ДСК) був засобом обмеження поінформованості суспільства й маніпулювання масовою свідомістю.

На межі 80–90-х рр. ХХ ст. в Україні було багато зроблено для того, щоб архіви стали більш відкритими. У період 1989–1995 рр. у вітчизняних архівних установах розсекречено понад 10 тис. фондів, що становить близько 1 млн. справ усіх центральних та обласних державних архівів². Значна їхня частина так чи інакше пов'язана з подіями Другої світової війни. Коли поглянути на абсолютні й відносні цифри, що ілюструють цей процес, вони сприймаються як обнадійливі. Якщо в Російській Федерації частка й донині закритих документів сягає 60 %, Казахстані – 5 %, то в Україні – 1,1 %. Однак, динаміка цих заходів, на думку архівістів, в останні 15 років – невтішна. Масове розсекречення архівів завершилось у середині 90-х років і з того часу протікає дуже повільно, часом безсистемно. Полишаючи осторонь формально-юридичний бік справи (сама процедура є складною бюрократичною операцією), слід погодитися з тим, що головною причиною незадовільного стану справ є брак політичної волі та неконструктивна позиція фондоутворювачів³.

Та якщо ніхто не ставить під сумнів тимчасово обмежений доступ до матеріалів, що стосуються зовнішньополітичної діяльності, операцій спецслужб, агентурної роботи, то не зовсім зрозумілою для науковців є небажання галузевих архівних установ ділитися з ними іншими своїми надбаннями. Як приклад тяганини й відсутності доброї волі можна навести тривале небажання керівництва МВС України відкривати інформацію про поховання німецьких військовополонених, що змусило свого часу керівництво Держкомархівів ініціювати урядове рішення про передачу цих фондів до державних архівосховищ. Мало місце тертя між Держкомархівів та обласними управліннями СБ України, які опиралися вимогам розсекречення і навіть повертали розташмовані справи на таємне зберігання, як це було в Івано-Франківську⁴.

Разом з тим керівництво галузевого архіву СБ України у Києві демонструє готовність до співпраці з науковцями, свідченням чого є поява такого унікального науково-документального видання як “Київ у дні нацистської навали. За документами радянських спецслужб” (підготовленого за участі співробітників Інституту історії України НАН України).

У квітні 2008 р. при Галузевому державному архіві Служби безпеки України розпочав роботу Відкритий електронний архів (інформаційно-довідковий зал). Співробітники архіву розробили спеціальну програмну оболонку з контекстним пошуком, що полегшує доступ до унікальних документальних пластів, у тому числі й тих, що стосуються періоду Другої світової війни.

У порівнянні з радянськими часами сучасні дослідники мають набагато краще уявлення про те, які масиви джерел зберігаються у вітчизняних архівах. Цьому передусім сприяє наявність путівників, виданих центральними та обласними архівними установами.

У грудні 2000 р. згідно з Указом Президента України № 928/2000 “Про заходи щодо розвитку національної складової глобальної інформаційної мережі Інтернет та забезпечення широкого доступу до цієї мережі в Україні”, а також розпорядження Президента України від 2 вересня 2000 р. № 273/2000 – рп “Про невідкладні заходи щодо розвитку архівної справи” було створено офіційний веб-сайт Державного комітету архівів України. На головній сторінці архівного порталу розміщено окремі едиційні проекти, в тому числі “Літопис УПА” в мережі Інтернет, а також методичні документи, зокрема класифікації документальної інформації в систематичних каталогах державних архівних установ України. До речі, вже 2004 року вказаний веб-портал мав інформаційний ресурс обсягом 400 МБ і 10 тис. веб-сторінок⁵.

Публікації архівних документів у Інтернет-мережі – справа майбутнього, а поки що дослідники мають можливість користуватися джерелами різного походження, виставленими на різних сайтах. Щоправда, при цьому постає проблема їхньої ідентичності.

У рамках відзначення 60-ї річниці завершення Другої світової війни побачило світ спеціальне число “Архівів України”, в якому опубліковано кілька десятків архівно- та джерелознавчих статей, підбірка документів, а також синтетичне видання “Архіви окупації 1941–1944”, що містить інформацію про фонди державних архівосховищ, які віддзеркалюють окупаційний період та підбірку наукових статей з цієї тематики⁶.

Майже всі документи (за незначним винятком), що стосуються стану радянських Збройних Сил, їхнього особового складу, бойових дій у період Другої світової війни, зберігаються за межами України. У повоєнний час такі матеріали зосереджувались у фондах штабу КВО, на базі якого у травні 1992 р. було створено Центральний архів Міністерства оборони України (з 1997 р. – Галузевий державний архів МО України). Однак до початку 90-х років з нього до Центрального архіву Міноборони СРСР було передано 967248 (!) справ, що стосувалися військових округів на території УРСР, в тому числі Київського особливого військового округу. Фактично Україна втратила право розпоряджатися цим масивом. Не залишилося навіть копій (!) документів.

Нині в ГДА МО України залишилося близько 130 фондів радянських військових частин та установ, що увійшли до складу Збройних Сил незалежної України. Вони містять історичні формуляри, журнали бойових дій, літописи бойової слави, щоденники, в яких зафіксовані окремі епізоди війни. Однак це – крапля в морі інформації, необхідної історикам для повноцінної і всебічної реконструкції ходу бойових дій на німецько-радянському фронті. На жаль, і ці фонди залишаються практично незайманими.

Вітчизняні дослідники практично не ознайомлені з фондами Архіву ВПА ВПС Росії ім. Ю. Гагаріна (м. Моніно), Архіву ВМС Росії (Санкт-Петербург), інших установ, що володіють документами воєнної пори. Більшою мірою освоєні фонди Російського державного воєнного архіву (Москва) й Центрального архіву Міноборони РФ (Подольськ). Однак ставлення до українських науковців у керівництва ЦАМО РФ, м'яко кажучи, обережне й залежить від мінливої політичної кон'юнктури та характеру відносин між Україною і Росією у кожен певний момент. Почасти питання про те, видавати чи не видавати архівні справи досліднику з України, залежить від особистого настрою відповідального працівника. Такий неприпустимий стан справ триває вже півтора десятиліття, незважаючи на те, що йдеться про спільну архівну спадщину. Однак, здається, справа не обмежується політичними аспектами. У Москві прагнуть утвердити своєрідну офіційну великодержавну версію Великої Вітчизняної війни, і спроби відходу від неї (а вже надто – написання якоїсь “української” версії історії Другої світової) сприймають як зазіхання на “свята святих”, “відступництво”, “забуття”, “нехтування ветеранами” і т. ін. Доречно у зв'язку з цим зазначити, що всі запрошення військово-історичних інституцій істориків Росії (саме військових, а не цивільних дослідників війни) до співпраці, адресовані українським колегам, супроводжуються єдиною (але якою!) вимогою – дотримуватися концепції, виробленої в Росії. Пишу це не з чужого голосу, а з повною відповідальністю, оскільки маю певний досвід спілкування з цього приводу з представниками Генштабу Збройних Сил РФ. У 1965 р. за клопотанням радянської сторони у США були зроблені копії мікрофільмів за німецькими матеріалами, що стосуються перебігу подій на німецько-радянському фронті. Придбані копії були зосереджені у ЦДАВО України (КМФ-8), яким вітчизняні науковці послуговуються досить часто. Цей досвід переконливо доводить, що за наявності доброї волі спільну історію війни (а нині це ще й спільні дослідницькі проекти, як, наприклад, українсько-російсько-білоруський “1941 рік: країна у вогні”) зовсім не складно підкріпити спільними архівними джерелами (для початку, хоча б вільним доступом до них).

“Монополізація” права на військові архіви радянської доби Російською Федерацією попри всі незручності не звільняє українських вчених від обов'язку шукати можливості для їхнього опрацювання з метою переосмислення однієї з найбільш сфальсифікованих сторінок воєнної історії – бойових дій. Водночас це актуалізує вивчення документів, що зберігаються в архівосховищах Німеччини (Бундесархів у Кобленці та Військовий архів у Фрайбурзі), Сполучених Штатів Америки (NAUS у Вашингтоні), Польщі, Чехії, Словаччині, Румунії, Молдови, Угорщини.

Наближенню до розуміння реального співвідношення сил, стратегії і тактики протистояння на фронтах Другої світової війни, рівня розвит-

ку військового мистецтва, глибинних причин успіхів і втрат учасників бойових дій сприятиме критичне осмислення праць колишніх німецьких полководців, опублікованих у США, а також видань, підготовлених у 50–60-ті роки викладачами військових академій СРСР (донедавна вони були доступні обмеженому колу осіб, оскільки мали гриф таємності). Пізнавальний потенціал зарубіжних архівів продемонстрували дослідники союзницьких та колаборантських формувань, що воювали на боці Німеччини⁷.

Інерція і стереотипи мислення упродовж другої половини 80-х – 90-х років закріпили за органами НКВС недобру славу карального апарату. Насправді функції цих структур виходили далеко за межі правоохоронних і репресивних. На них покладалася безліч інших завдань: від режимних заходів (паспортизації та ін.), пожежної охорони, регулювання дорожнього руху – до вирішення питань про громадянство, проблем дитячої безпритульності й бездоглядності, підготовки інформації про стан на шойно визвольних територіях для партійних і радянських органів, утримання іноземних військовополонених. З різних причин (основною серед них є обмежений допуск дослідників до джерел) документи Державного архіву МВС України опрацьовуються повільно. Виконані на цих матеріалах дисертації захищаються на закритих спецрадах (виняток становлять хіба що напрацювання І. Біласа, О. Потильчака, А. Чайковського)⁸.

Вітчизняні дослідники недостатньо використовують документи російських архівосховищ – Російського державного архіву суспільно-політичної історії (РДАСПІ), Державного архіву Російської Федерації (ДАРФ), Російського державного архіву економіки (РДАЕ), що володіють змістовними масивами джерел з часів Другої світової війни. В них розкривається політична стратегія партійно-радянського керівництва, визначальні тенденції його курсу, мотивація рішень, що стосувалися організації відсічі ворогу, зміцнення обороноздатності країни, евакуаційної епопеї та відбудовних робіт, соціокультурної, релігійної сфер, охорони здоров'я та подолання наслідків війни.

Найсутужніше доводиться тим науковцям, які вивчають зовнішньополітичні питання. Адже практично у всіх державах існують терміни розтаємничення документів, пов'язаних з міжнародними відносинами періоду 1939–1945 рр. Та, незважаючи на закритість таких матеріалів, можливість доступу до частини з них існує. Так, Т. Вронська ще в середині 90-х років зуміла виявити в Архіві зовнішньої політики Російської Федерації (історико-дипломатичне управління МЗС) низку документів, у яких розкривається діяльність посольства СРСР у США щодо налагодження співпраці між урядами й народами обох країн у боротьбі проти спільного ворога⁹.

Вище вже згадувалося про матеріали Міжнародного військового трибуналу в Нюрнберзі, опрацювання яких допоможе коли не істотно змінити існуючі в Україні заполітизовані оцінки багатьох подій воєнного часу, то, принаймні, змістити акценти й закріпити загальноприйняті світовим співтовариством історико-правові погляди на них, ліквідувати підґрунтя для різних спекуляцій, викликаних ідеологічними мотивами.

Окремо слід сказати про матеріали, пов'язані з діяльністю Організації українських націоналістів. Якщо архівні фонди, що містять документи про розвиток комуністичного антифашистського руху Опору, в основній своїй масі відкриті для вчених порівняно давно, то джерела з історії українського самостійницького руху до початку 90-х років залишалися “за сімома печатями”. На той час лише виданий за кордоном “Літопис УПА”, спогади, окремі документальні збірки, підготовлені в діаспорі, та публікації в періодиці залишалися орієнтирами для тих, хто цікавився цією проблематикою в Україні. Та коли заборону на вивчення даної теми зняли, у вітчизняних архівах виявився досить значний масив документів, більшість яких зосереджена у фондах 3833, 3836, 3837, 3838, 3967 ЦДАВО України, фонді 57 ЦДАГО України, архівних установах західних областей України, ГДА Служби безпеки України.

Оприлюднення цих пластів відбувається за кількома напрямками. Перші археографічні публікації з'явилися у науковій періодиці (добірка М. Ковалю і В. Гриневича в “Українському історичному журналі”) і навіть у звичайних часописах (добірка В. Сергійчука в “Молоді України”). Потім вийшли друком перші збірники документів, підготовлені вітчизняними й діаспорними дослідниками й видані в Україні¹⁰.

Свою частку в справу публікації джерел внесли члени робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА, силами яких було видано кілька анотованих та бібліографічних покажчиків, збірників документів¹¹. Нарешті у 2006 р. дійшла черга до публікацій багатотомного збірника документів, які упродовж майже десяти років виявлялися й опрацьовувалися членами робочої групи¹².

Значну пошукову роботу здійснили упорядники нової серії “Літопису УПА” К. Абрамова, О. Вовк, В. Галаса, М. Деркач, А. Кентій, В. Кук, В. Лозицький, І. Павленко, Ю. Черченко, завдяки зусиллям яких побачили світ 10 томів документів і матеріалів, у яких розкриваються основні етапи створення і боротьби збройних сил українського національного підпілля¹³.

Широке оприлюднення архівних джерел дозволило створити підґрунтя для наступного етапу фундаментальних досліджень цієї складної і суспільно резонансної теми та виходу на рівень теоретичних узагальнень і практичних рекомендацій для вищих органів влади. Однак аби виконати це завдання у повному обсязі, історики й правознавці мають де-

тально вивчити міжнародні правові акти й відповідні документи інших держав, які містять історико-юридичну оцінку національно-визвольних рухів. Тільки за цих умов можлива кваліфікована підготовка проектів рішень Кабінету Міністрів та Верховної Ради України, що стосується вивчення самостійницького руху в період 40–50-х рр., та виведення цієї проблематики з суто ідеологічної й політичної площини.

На жаль, офіційні джерела, що набули статусу повноцінної емпіричної бази для історичних досліджень, попри свою різноманітність та кількість, дають відповідь далеко не на всі питання, висунуті сучасною наукою та суспільством. Цілісні пласти документів, що найкраще збереглися (партійні, радянські, військові тощо) є, водночас, і найбільш тенденційними. Це стосується й німецьких трофейних документів, що зберігаються у фондах КМФ-8, 3206 (Райхскомісаріат “Україна”), 3676 (Штаб імперського керівника А. Розенберга для окупованих областей) ЦДАВО України та обласних архівосховищах. Гостре ідеологічне протистояння в роки війни позначилося на матеріалах не лише суто пропагандистського спрямування, а й на офіційній статистиці, аналітичних викладках радянських та німецьких військових, господарських, ідеологічних органів, спеціальних служб. Це вимагає від науковців критичного ставлення до наявних джерел, їхнього ретельного порівняння й перевірки, аби уникнути сліпого спростування за документами й пов’язаних з цим ризиками.

У зв’язку з цим постала нагальна потреба інтенсивного залучення альтернативних джерел: письмових та усних спогадів, щоденників, епістолярій, речових реліквій воєнної доби, картографічної продукції, ілюстрацій, фотоматеріалів тощо. На Заході ці види джерел давно набули статусу повноцінних і самодостатніх, визначивши потужні дослідницькі напрями соціальної, інтелектуальної, гендерної, усної історії, воєнної антропології, історії побуту та повсякденності.

У Радянському Союзі таке наближення до об’єкта дослідження не заохочувалося, оскільки, на думку правлячої верхівки, вело до суб’єктивізації історичного процесу. До того ж існував реальний ризик явного розходження індивідуального сприйняття нашого минулого з колективним (читай – виробленим у кабінетах високопосадовців). Як сумний наслідок – ми безповоротно (!) втратили гігантський інформаційний материк, адже особиста історія і власний досвід кожного учасника й сучасника війни могли бути (але не були) зафіксовані для наступних поколінь і дослідників. Фактично режим безжально і свідомо відсік найважливіший сегмент колективної й індивідуальної історичної пам’яті про Другу світову війну, чого нинішня влада і суспільство, здається, повною мірою ще не усвідомили. Доводиться наголошувати на цьому, оскільки закони буття постійно й невпинно скорочують кількість людей, які пережили війну і є носіями знань про неї.

Унікальність особистих спогадів про події воєнного часу полягає в тому, що вони, по-перше, нерідко помітно дисонують з офіційними версіями подій, а, по-друге, особливо рельєфно закарбовуються в пам'яті тих категорій громадян, на долю яких випали найважчі випробування. Очевидно, не безпідставно П. Томпсон вважає, що “найбільш сильною колективною пам'яттю володіють утискувані групи-ізгої”, а “зміна соціального статусу носіїв усної традиції чітко пов'язана із тривалим процесом падіння її престижу”¹⁴. Обстоюючи право на повернення на авансцену тих соціальних прошарків, які були позбавлені можливості репрезентувати своє сприйняття подій, власні орієнтири, позиції та життєві цінності, вчений звинувачував у цьому консервативно налаштованих дослідників: “Старе покоління істориків, які тримаються посад і мантий, інстинктивно боїться нового методу. Це означає, що вони більше не володіють усіма професійними методами. Звідси – зневажливі репліки в бік молодих людей, які вештаються вулицями з магнітофоном”¹⁵.

Г. Принс пов'язує ігнорування усних джерел з тим, що історико-документалісти вимагають точності форми, хронологічної докладності й можливості їхнього уточнення чи перевірки шляхом ознайомлення з іншими текстами. Відсутність цих рис у достатньо виразному й фіксованому вигляді і підживлює скептицизм до усної історії¹⁶.

А от один із засновників напряму Я. Вансина на перестороги методологічного характеру зауважував, що усні свідчення підштовхують дослідників до пошуку альтернативних джерел і, навпаки, останні слугують для перевірки перших. Потребуючи підтвердження й додаткової аргументації, вони є каталізаторами дослідницького процесу. Я. Вансина виокремив два типи усних джерел – усну традицію й особисті спогади. Перший він визначив як усне свідчення, що передається вербально від одного покоління до наступного й далі, другий – як усні свідчення, пов'язані з життєвим досвідом носія інформації¹⁷.

Г. Принс вважає, що головна проблема використання чи невикористання усної традиції пов'язана з традиціями, не завченими напам'ять: епосом і нарративом. Насамперед ідеться про несвідомий вплив писемної форми на усну спадщину, герменевтичне нововведення письмової точки зору до усної спадщини неписьменної людини. Інформант, як правило, акцентує увагу на тому, що для нього в оповідуваний час вважалось визначальним, важливим. Однак ці вади не становлять принципової перешкоди і компенсуються тим, що особиста пам'ять може дати “свіжість і багатство нюансів, які неможливо пізнати в інший спосіб”, створити підґрунтя для написання історії малих соціальних груп і локальних територій. Саме це дає підстави вченому заявити, що “усна історія, заснована на спогадах, є наймогутнішим ресурсом соціальної історії”, а „жден історик, який пізнає сучасну високу політику, пірнув-

ши в офіційні папери, не може сподіватися на шанобливе трактування його висновків, коли він зігнорує усні джерела (а також фотографічні й кінематографічні джерела – *О. Л.*)¹⁸.

З притаманною йому образністю Гвін Принс, підсумовуючи свої міркування про роль і місце цього напрямку, писав: „Усна історія з її нюансами, гуманністю, часто з її емоціями і завжди з розвинутим скептицизмом щодо повноти історичної праці, насамперед, звертається до таких істотних моментів праці історика, як традиція і пам'ять, минуле й сучасне. Без доступу до таких ресурсів науковці в сучасних індустріальних суспільствах з масовою письменністю, тобто справжні спеціалісти, сумуватимуть у загальному обсязі розуміння, обмеженому їхньою власною культурою, як покинуті коханки, стоячи в мінливому колі світла під самотнім ліхтарем на відкритій для всіх вітрів темній вулиці”¹⁹.

Вище зазначалося, що коли йдеться про усну традицію чи зафіксовані на папері (чи магнітофонній плівці) особисті спогади, постає питання про достовірність інформації. Подібне питання виникає і тоді, коли маєш справу з будь-якою документацією. За висловом Г. Зіммеля, представники історичного реалізму “вважають, що вони зображають дійсність, не помічаючи того, як сильно це зображення стилізує реальність”²⁰. Можна з упевненістю сказати, що, володіючи технологіями інтерпретації історичного матеріалу, а також власного бачення тих чи інших подій, дослідник певним чином трактує документи і зрештою подає свою картину минулого. Менш обтяжений спеціальними теоретичними знаннями інформант звертає більше уваги не на те, як описати явище, а що про нього сказати. Тому наративи даного рівня за цим критерієм можуть не поступатися історіям, писаним на основі офіційних джерел.

Праці, що вийшли в останні роки²¹, цікаві тим, що, як правило, виконані у двох площинах. У них поєднано власне наратив у формі усних чи письмових спогадів з теоретичними інтерпретаціями дослідників, що й перетворюють їх на повноцінний вид історичних джерел.

Навіть робоче листування громадян України з Українським національним фондом “Взаєморозуміння і примирення” з часу його створення сформувало специфічний джерельний масив, з яким тепер працюють співробітники Інституту історії України НАНУ.

Освоєння цієї ніші відбувається в синтетичному ключі і з іншими проектами шляхом нагромадження й опрацювання джерел різного походження – з архівних і музейних фондів, листування й інтерв'ю. Науковцями Меморіального комплексу “Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.” та Інституту історії України підготовлено видання, присвячене в'язням концтабору Маутхаузен, а також завершується робота над працею про “Гросс – лазарет” Славута”.

Подібним чином реалізується проект, учасники якого вивчають діяльність партизанів та місцевої поліції в Україні. В руслі усної історії опрацьовується і така складна тема, як Голокост. Так, у 1997 р. були започатковані усноісторичні проекти Йельського університету, Фонду Спілберга (США) і Будинку борців гетто (Ізраїль), в ході реалізації яких було зафіксовано близько 500 інтерв'ю в'язнів єврейських гетто і концтаборів. Ці документи склали основу “Колекції спогадів та свідчень колишніх в'язнів гетто й концтаборів, остарбайтерів” (Ф. Р-6022 Держархіву Вінницької області)²².

Однією з рис сучасної історіографії (майже не помітної для широкого читацького загалу) є практично повне ігнорування такого виду історичних джерел, як музейні фонди. З одного боку, це пояснюється закритістю, обмеженим доступом до реліквій, що надходили до фондів упродовж багатьох десятиліть. З іншого, використання музейних джерел вимагає спеціальної підготовки, тонкого відчуття реліквійної “аури”, вміння “прочитати” інформаційну тканину джерела, вплести його в загальноісторичне тло. Музейні колекції є доволі специфічним видом історичного джерела. Донині існуючий стереотип його сприйняття, як джерела з неповноцінним, допоміжним статусом руйнується надто повільно. З огляду на це можна лише вітати активізацію наукових зусиль фахівців музейної справи, які одночасно з експозиційно-популяризаторською роботою все інтенсивніше працюють у джерелознавчо-археографічній ніші. Нині найбільша музейна установа військово-історичного профілю володіє 300 тис. пам'яток, частина з яких перебуває в основній експозиції, деякі – експонуються під час документально-реліквійних виставок. Та все ж основна маса цього “айсберга” перебуває у запасниках-сховищах, щорічно поповнюючись кількома тисячами нових одиниць зберігання. Тісно співпрацюючи з пошуковими групами, ветеранськими об'єднаннями, окремими громадянами, а також споряджаючи власні експедиції, Музей постійно одержує залишки зброї, військової техніки, спорядження, нагороди й медальйони (за ними часто вдається ідентифікувати загиблих воїнів), документи, фото і т. ін.

Здавалося б, що номенклатура реліквій, які надходять до фондів Музею, вже в основному склалася і не здатна здивувати дослідників чимось неординарним. Так, кілька років тому військові комісаріати України передали на зберігання до меморіального комплексу близько 2 млн. сповіщень про загибель радянських воїнів. Тепер співробітники Музею не тільки проводять наукову атрибуцію “похоронок”, вносять їх до електронної бази даних, а й використовують у виставковій діяльності. Заступник гендиректора комплексу Л. Легасова переконана: “Дослідження цієї колекції дасть можливість пролити світло на деякі аспекти донині не вирішеної проблеми безповоротних втрат, що ви-

пали на долю українців. Ця робота має виразну гуманітарну складову, оскільки йдеться про вшанування тих, хто боровся проти агресора і загинув у цьому протистоянні”²³.

Нещодавно Музей пошти у Відні передав до Меморіального комплексу колекцію епістолярій, захоплених наступаючими підрозділами вермахту в одному з обласних центрів Правобережної України. Вона складається з невідправлених листів наших співвітчизників, у яких відображені їхні настрої, очікування, переживання на початковому етапі війни. Пізнавальні можливості таких “подарунків долі”, як ця колекція, важко переоцінити.

Тривалий час співпрацює з Музеєм бельгійський меценат М. Богарт, який передає до його фондів предмети і документи воєнного часу, придбані ним на аукціонах. Щоразу такі надходження дають новий імпульс для дослідницької та експозиційної практик.

Щойно вийшло друком науково-довідкове видання “Реліквії фондowego зібрання”, що містить інформацію про найцінніші експонати, зосереджені в Музеї. Їхню тематичну презентабельність визначає широкий історичний контекст, а персональну – те, що фондове зібрання містить матеріали, що віддзеркалюють долі представників різних соціальних верств і національних груп, учасників війни – маршалів, офіцерів, рядових, трудівників тилу, радянських партизанів та підпільників і українських повстанців, остарбайтерів, військовополонених та ін.²⁴

Та навіть та частина колекції, що постійно перебуває у сховищах, залучається до наукового процесу. Науковці музею постійно працюють над вивченням і систематизацією фондів, публікуючи результати своїх досліджень у науковій періодиці.

Кілька років тому Держкомархів України та МК “Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.” започаткували спільні документальні виставки, що викликали значний інтерес широких кіл громадськості і стали помітною подією суспільного і наукового життя.

Радянський метанаратив широко використовував дані матеріалів роботи Надзвичайної державної комісії з розслідування злочинів та збитків, заподіяних гітлерівськими окупантами державним і громадянським установам, колгоспам, радгоспам, окремим громадянам. Нині подібна практика вказує на відсутність критичного ставлення до історичних джерел. Методика роботи цих комісій на всіх рівнях характеризувалась таким основоположним принципом: всі матеріальні втрати, яких Україна зазнала в роки війни, зараховували на карб нацистів. Однак відомо, що значна частина промислового обладнання й сільськогосподарського реманенту була евакуйована у східні райони країни або ж була знищена з санкції радянського керівництва. У зв’язку з цим існує нагальна потреба глибокої ревізії узагальнюючих даних, диференційований під-

рахунок того, що було вивезено чи знищено радянськими й німецькими військово-адміністративними органами, яка частка матеріальної шкоди припадає на бойові дії (хоча й при цьому “внесок” сторін був, здебільшого, нерівноцінним), а що захопили, реквізували радянські партизани й українські формування самостійницького напрямку.

Проблематика, пов’язана з окупаційним режимом, усі 65 років належала до “зони підвищеної уваги” дослідників. Та при цьому значний тематичний сегмент тривалий час був закритий, що виявлялося і в забороні опрацювання багатьох архівних джерел.

Попри те, що останнім часом такі перешкоди в Україні поступово, але неухильно зникають, далеко не все подієве поле вивчається рівномірно. Особливо помітно це відчувається в дослідженні окупаційного режиму в різних адміністративно-територіальних одиницях. Науковцям слід ще багато працювати, аби належним чином відтворити характер окупаційної політики в Закарпатті, на Буковині, у південних областях України, з’ясувати механізм переходу влади від військової до цивільної адміністрації, специфіку економічних, конфесійних, міжнаціональних процесів у цих регіонах. Належить відтворити організаційно правове підґрунтя функціонування окупаційної влади, основні напрями її соціальної політики.

Якщо проблема утримання й раціонального використання зарубіжних військовополонених досліджується ґрунтовно, то радянським військовим бранцям через брак джерел в Україні приділяється значно менше уваги.

Надзвичайно цікавих результатів слід очікувати від пошукових зусиль архівістів і науковців в напрямі реконструкції настроїв і морально-психологічного стану радянського суспільства на різних етапах війни (архіви спецслужб містять цілий “материк” документів, придатних для системного, комплексного опрацювання цієї теми).

Отже, проблема джерел для вивчення історії Другої світової війни є багатовимірною і складною. Усвідомлення дослідниками відповідальності перед суспільством і наступними поколіннями в цьому сенсі є лише одним з перших кроків до реалізації неосяжного евристичного потенціалу корпусу джерел, за допомогою яких представлено події цього періоду. Другим і, напевно, найважчим кроком має стати їхня кваліфікована інтерпретація. Формування різних методологічних підходів з відповідним асортиментом наукових методик, бажання ризикувати й експериментувати у поєднанні з копіткою пошуковою працею – це той шлях, який має забезпечити дослідженню проблематики Другої світової війни гідне місце в історичній науці.

---

¹ *Маковська Наталія*. Передмова. Архіви окупації 1941–1944. 2-е видання. – К., 2008. – С. 11.

² Архівознавство: Підручник для студентів вищих навчальних закладів України. / Редкол.: Я.С. Калакура (гол. ред.) та ін. – К., 1998. – С. 268.

³ *Боряк Г.* Проблеми подальшого реформування документоінформаційної сфери // *Архіви України.* – 2005. – № 1–3. – С. 24.

⁴ Там само.

⁵ Там само. – С. 21.

⁶ *Архіви окупації 1941–1944.* (Упор. Н. Маковська). – К., 2006.

⁷ *Русак А. В.* Союзники гитлеровской Германии в войне против СССР. 1941–1945. – К., 1998; *Руденко Н. М., Русак А. В.* Армія фашистського агресора: Від перемог до поразок. 1941–1945 / Морально-психологічний аспект. – К., 1997; *Боляновський Андрій.* Дивізія “Галичина”. Історія. – Львів, 2000; *Його ж.* Українські військові формування в збройних силах Німеччини (1939–1945). – Львів, 2003.

⁸ *Білас І.* Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953. – У 2 кн. – К., 1994; *Потильчак О. В.* Радянський військовий полон та інтернування в Україні (1939–1954): – Монографія. – К., 2004; *Його ж.* Радянські табори військовополонених в Україні (1939–1954): Організаційно-структурний аспект. – К., 2004; *Чайковський А. С.* Плен. За чужие и свои грехи (Военнопленные и интернированные в Украине 1939–1953 гг.). – К., 2002.

⁹ Див.: *Вронська Т. В., Лисенко О. Є.* Українські громади зарубіжжя в роки Другої світової війни: акції допомоги народу України. – К., 1997.

¹⁰ Документи і матеріали з історії Організації Українських Націоналістів / Редкол.: В. Верига. – К., 2002. – Т. 7; Документи Комісії Державного планування ОУН (КДН ОУН) / Упор. О. Кучерук, Ю. Черченко. Наук. ред. Н. Миронець; Літопис Голгоги України (Гол. ред. В. Цветков. – Львів, 1997. – Т. 36. Героїка ОУН–УПА. – 1997; *Сергійчук В.* Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944–1953 рр.: Нові документи і матеріали. – К., 1998; *Україна в Другій світовій війні у документах.* Збірник німецьких архівних матеріалів. – У 4-х т. Львів – 1997 – 2000 та ін.

¹¹ *Кокін С. А.* Анотований покажчик документів з історії ОУН і УПА у фондах Державного архіву СБУ. – Вип. 1. – К., 2000; Фонди з історії Української повстанської армії у державних архівосховищах України (1941–1957 рр.). – Вип. 1. – К., 1999; Вип. 2 – 2000; *Лисенко О. Є., Марущенко О. В.* Організація українських націоналістів та Українська повстанська армія: Бібліографічний покажчик публікацій 1998–2002 рр. – К., 2002; Матеріали та документи Служби безпеки ОУН(Б) у 1940-х рр. / Упор.: Лисенко О. Є., Патриляк І. К. – К., 2003.

¹² ОУН в 1941 році Документи. У 2-х частинах. – К., 2006; ОУН в 1942 році. Документи. – К., 2007.

¹³ Літопис УПА. Нова серія. – Т. 1–10. – К., Торонто. – 1995–2005.

¹⁴ *Томпсон П.* Голос прошлого. Устная история. – М., 2003. – С. 40.

¹⁵ *Tompson P.* The Voise of the Past: Oral History. – Oxford, 1978. – P. 63

¹⁶ *Принс Гвін.* Усна історія. У кн.: Нові перспективи історіописання. – С. 155.

¹⁷ Див.: *Vansina J.* Oral Tradition As History. – Madison, 1985.

¹⁸ *Принс Гвін.* Усна історія. У кн.: Нові перспективи історіописання. – С. 171–174.

¹⁹ Там само. – С. 117.

²⁰ *Зиммель Г.* Проблемы философии истории // Избранное. – Т. 1. – М., 1994. – С. 530.

²¹ “То була неволя...” Спогади і листи остарбайтерів / Упор. Пастушенко Т. В., Шевченко М. Ю. – К., 2006; Невигадане. Усні історії остарбайтерів / Автор-упорядник Г. Г. Грінченко – Харків, 2004; Спогади-терни. Про моє життя німецьке... Спогади про перебування на примусових роботах у нацистській Німеччині. – Харків, 2008; *Кравченко А., Батурін С.* Українські невільники Третього рейху (минуле і сучасність). – Львів, 2008; *Пастушенко Т.* Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942–1953). – К., 2009.

²² *Винокурова Ф.* Меморіальні архівні колекції Державного архіву Вінницької області як складова джерельної бази вивчення історії геноциду єврейського населення під час Другої світової війни // *Архіви України.* – 2005. – № 1–3. – С. 234–244.

²³ Меморіальний комплекс “Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років”. Реліквії фондового зібрання”. – К., 2009. – С. 7.

²⁴ Там само.

В статье рассматривается познавательный потенциал источников по истории Второй мировой войны, зависимость документального обеспечения изучения некоторых тематических векторов от политической ситуации и идеологического наполнения их содержания. Прослеживаются отдельные тенденции выявления и использования источников различного происхождения в научных трудах, музейной практике, общественных мероприятиях.

Ключевые слова: Вторая мировая война; Великая Отечественная война; источники; архивные документы; интерпретация; историческая память.

The article is devoted to the cognitive potential of the sources on the World War II history as well as to the dependence of the documental data of some topical spheres studying on the political situation and their ideological sense. Some tendencies of clearing up and usage of the informative items of different origin in scientific works, museums and social events are depicted.

Keywords: World War II; the Great Patriotic War; the sources; archival documents; interpretation; historical memory.

УДК 930.253(477)“1941/1944”

Т. М. СЕБТА*

**ДОКУМЕНТАЛЬНІ ФОНДИ НІМЕЦЬКОЇ
ОКУПАЦІЙНОЇ ВЛАДИ 1941–1944 рр.
У ДЕРЖАВНИХ АРХІВАХ УКРАЇНИ:
АНАЛІЗ ІНФОРМАЦІЙНОГО ПОТЕНЦІАЛУ**

Аналізується склад та інформаційний потенціал т. зв. окупаційних фондів німецького управління на українській території у 1941–1944 рр., які зберігаються у державних архівах України.

Ключові слова: окупаційні фонди; державні архіви; німецьке управління; Друга світова війна; інформаційний потенціал.

Роки окупації України під час Другої світової війни (1939–1944 рр.) презентовано в українських архівах в залежності від регіону дуже порізному. Це документи окупаційної військової та цивільної влади, військових і поліційних підрозділів, місцевої допоміжної влади, найрізноманітніших установ і організацій, як окупаційних, так і місцевих, які діяли в галузях промисловості, сільського господарства, торгівлі, культури, науки, освіти, охорони здоров'я і т. д., а також організацій руху опору як радянського, так і націоналістичного.

Документи цих установ і організацій складають т. зв. окупаційні фонди, до яких також додаються фонди різноманітних документальних колекцій періоду Другої світової війни та фонди численних відділень різного рівня (республіканського, обласного, районного, міського) Надзвичайної державної комісії щодо встановлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників**, яка збирала документи та свідчення періоду окупації.

Документи написано в основному українською, німецькою, російською, румунською та угорською мовами. Вони стосуються передусім України і тих країн, які здійснювали окупаційний режим – Німеччини, Румунії та Угорщини, однак, зустрічаються документи і щодо Росії, Білорусі, країн Балтії, Польщі, Чехії, Словаччини, Бельгії, Франції, Голландії, Хорватії і, навіть, Африки.

Загалом в українських державних архівах (центральных, обласних і міських) зберігається 8035 окупаційних фондів періоду Другої світової війни, включаючи фонди документальних колекцій і фонди Надзви-

---

* *Себта Тетяна Миколаївна* – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.

** Повна назва: Надзвичайна державна комісія з встановлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників і заподіяних ними збитків громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам та установам СРСР.

чайної державної комісії по встановленню та розслідуванню злочинів німецько-фашистських загарбників. З них 1634 фонди стосуються території України, підпорядкованій румунській окупаційній владі, ще 519 фондів висвітлюють життя на Закарпатті у складі Угорщини. Інша частина – 5882 фонди – стосується території, підконтрольній нацистській Німеччині. З цієї кількості тільки 453* фонди є, власне, документальними фондами німецької окупаційної влади. Інші містять документи руху опору, місцевого допоміжного управління, різноманітних установ і організацій, які діяли на окупованій території і підпорядковувалися місцевому допоміжному управлінню.

Фонди німецької окупаційної влади представлені органами адміністративного управління як цивільного, так і військового, поліцейського, господарського управління, а також організаціями і установами, які або опосередковано презентували окупаційну владу, або безпосередньо підпорядковувалися органам окупаційної влади. Це промислові і торгівельні німецькі фірми, біржі праці, мережа різноманітних відділень банківського сектору, залізничного транспорту, поштового зв'язку, сільськогосподарського управління, судових установ і т. д.

Пошук відповідних фондів в українських архівах полегшує низка архівних путівників та довідників. Безпосередньо нашої теми стосується довідник, який одразу після своєї появи у 2006 р. став добре відомим як в Україні, так і за її межами. Це: Архіви окупації 1941–1944¹. У ньому за архівами перелічено фонди як місцевих, так і окупаційних установ і організацій періоду 1939–1944 рр., які діяли на всій території України. Крім того, на веб-порталі Державного комітету архівів України можна ознайомитися з описом найважливіших окупаційних фондів, які зберігаються в українських державних архівах².

Іншу групу науково-довідкової літератури складають тематично-пофондові довідники періоду Другої світової війни. Два з них – це суто пофондові довідники. Один присвячений збірці документів Оперативного штабу райхсляйтера Розенберга окупованих територій у ЦДАВО України (ф. 3676 і ф. 3674), який підготували Н. Кашеварова і Н. Малолетова³, а другий – фонду “Музей-архів переходової доби” (ф. Р-2412) у Державному архіві Київської області, упорядник О. Беляя⁴. Два інші довідники є тематичними. Один висвітлює долю київських бібліотек під час нацистської окупації за документальними фондами Оперативного штабу райхсляйтера Розенберга, Райхскомісаріату Україна, Київської міської управи та Музею-архіву переходової доби з ЦДАВО України і Державного архіву Київської області (укладачі Л. Дубровіна, Н. Малолетова)⁵; інший, підготовлений Д. Мешковим, стосується куль-

---

* Всі цифри у даному абзаці отримані на основі аналізу даних, опублікованих у довіднику: Архіви окупації 1941–1944 / Упор. Н. Маковська. – Т. 1. – Київ: Вид. дім “Кієво-Могилянська Академія”, 2006. – С. 32–663.

турних цінностей дніпропетровських архівів, бібліотек і музеїв під час Другої світової війни⁶.

Третю групу наукової літератури становлять джерелознавчі дослідження, що стосуються структури, інформаційного потенціалу та аналізу окремих фондів зазначеного періоду в українських архівах. На сторінках цих досліджень висвітлювалися наступні фонди: вже згаданого Оперативного штабу райхсляйтера Розенберга⁷, архів Крайового управління архівів, бібліотек і музеїв при райхскомісарі України⁸ у фонді райхскомісара України (ф. 3206, опис 5) та фонд мікрофільмів КМФ-8⁹ у ЦДАВО України. До групи джерелознавчих досліджень документальних фондів належить також тематичний випуск журналу “Архіви України”, № 1–3 за 2005 р.¹⁰, присвячений 60-й річниці Перемоги у Другій світовій війні, який містить, головним чином, описи основних окупаційних фондів, що зберігаються у центральних і обласних державних архівах України.

Окремо хочеться виділити дисертацію В. Жигла, в якій комплексно досліджуються документи державних архівів України щодо окупаційного режиму на українській території військового управління (сучасні Донецька, Луганська, Сумська, Харківська та Чернігівська області)¹¹. У дисертації висвітлено історію комплектування окупаційних фондів, систематизовано і проаналізовано на предмет інформаційного потенціалу усі окупаційні фонди п’яти державних обласних архівів названих областей, а також ЦДАВО, ЦДАГО та ЦДКФФА України у Києві.

Названі довідники, інтернет-ресурси та джерелознавча література є нині головним джерелом пошуку відповідних фондів і документів періоду Другої світової війни.

Перш ніж приступити до розгляду документальних фондів німецької окупаційної влади потрібно спершу коротко нагадати, як саме було розділено територію України між нацистською Німеччиною та її союзниками, а також новий територіальний устрій, встановлений німецькою окупаційною владою.

Закарпаття ще з березня 1939 р. було окуповано Угорщиною. Територія радянської України напередодні німецько-радянської війни займала площу 577,7 тис. квадратних км¹² з кількістю жителів 41,657 мільйонів чоловік¹³ і поділялася на 23 області: Вінницьку, Волинську, Ворошиловградську (нині Луганська), Дніпропетровську, Дрогобицьку (1959 р. включено до Львівської обл.), Житомирську, Запорізьку, Ізмаїльську (1954 р. включено до Одеської обл.), Кам’янець-Подільську (нині Хмельницька), Київську, Кіровоградську, Львівську, Миколаївську, Одеську, Полтавську, Ровенську (нині Рівненська), Сталінську (нині Донецька), Станіславську (нині Івано-Франківська), Сумську, Тернопільську, Харківську, Чернівецьку та Чернігівську.

Після нападу Німеччини та її союзників на Радянський Союз 22 червня 1941 р. та захоплення більшої частини території України Румунія

отримала її південні та південно-західні землі. Це тодішні Чернівецька та Ізмаїльська області, які було включено відповідно до губернаторств Буковина і Бессарабія; а також значна частина Одеської області, майже половина Вінницької області (південно-західні райони) і три західних правобережних райони Миколаївської області, тобто територія між Дністром і Південним Бугом, яка утворила губернаторство Трансністрія¹⁴.

Іншу частину України, яку окупувала Німеччина, було розділено між двома адміністративними одиницями німецького цивільного управління – Генеральною Губернією і Райхскомісаріатом Україна, не беручи до уваги велику територію прифронтових областей, т. зв. територію військового управління.

Під німецьким військовим управлінням опинилося п'ять українських областей – Ворошиловградська, Сталінська, Харківська, Сумська і Чернігівська. До них можна ще додати Крим (нині Автономна Республіка Крим), який до 1954 р. належав радянській Росії (Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка), оскільки там також діяло німецьке військове управління.

Галичину (Дрогобицьку, Львівську, Станіславську і Тернопільську області без північних районів) як п'ятий дистрикт з центром у Львові 1 серпня 1941 р. було приєднано до Генеральної Губернії.

Райхскомісаріат Україна, починаючи з 1 вересня 1941 р. по 1 вересня 1942 р., поступово утворили наступні області: Волинська, Дніпропетровська, Житомирська, Запорізька, Кам'янець-Подільська, Київська, Кіровоградська, Полтавська, Ровенська, майже вся Миколаївська область без трьох західних районів, шість північних районів Тернопільської області, північно-східні райони Вінницької і Одеської областей, а також південні райони чотирьох білоруських областей – Брестської, Пінської (1954 р. включено до Брестської обл.), Гомельської та Поліської (1954 р. включено до Гомельської обл.).

Ці три частини окупованої території України, які перебували під німецьким управлінням, мали різний адміністративно-територіальний устрій за винятком поділу на райони, який на території військового управління і в Райхскомісаріаті Україна залишився без змін, тобто радянським. Лише у дистрикті Галичина було введено новий адміністративно-територіальний устрій, відмінний від колишнього польського та радянського поділів*.

---

* Територія Західної України, приєднаної у листопаді 1939 р. до Радянського Союзу, поділялася за польським адміністративним устроєм на 6 воєводств, приблизно 90 повітів, які ділилися на гміни і останні – на сільські громади. За радянським устроєм цю територію було поділено на 6 областей, межі яких не завжди співпадали з межами колишніх воєводств. Области ділилися на райони, загальна кількість яких для шести західноукраїнських областей складала близько 200 районів, яким підпорядковувалися сільські ради.

Дистрикт Галичина, який займав площу 48 тис. квадратних км, поділявся на округи* (нім. *Kreise/Kreishauptmannschaften*), які, у свою чергу, ділилися на повіти** (нім. *Bezirke*), ті у свою чергу – на волості (на 1 серпня 1942 р. їх було 337¹⁵), а останні – на сільські громади¹⁶. Дистрикт Галичина мав спочатку 16 округ (Бережани, Городенка, Городок, Дрогобич, Золочів, Калуш, Кам'янка-Струмилова (нині Кам'янка-Бузька), Коломия, Львів – міська округа, Львів – сільська округа, Рава-Руська, Самбір, Станіславів (нині Івано-Франківськ), Стрий, Судова Вишня, Тернопіль), а після ліквідації з 26 березня 1942 р. округ Городок і Городенка став налічувати 14 округ, при цьому округа Судова Вишня увійшла до Львівської сільської округи, і з'явилася нова округа Чортків¹⁷. 1 липня 1943 р. замість повітів було введено назву “повітові комісаріати”, кількість яких значно зменшилася¹⁸. Названі адміністративні одиниці очолювали відповідно: окружний староста (*Kreisgaupmann*), повітовий комісар (*Landkommissar*), волосний старшина і громадський голова¹⁹. Як бачимо з німецьких назв, перші два верхні щаблі адміністративного поділу займали німці.

Райхскомісаріат Україна, займаючи площу за станом на 1 січня 1943 р. близько 340 тис. квадратних кілометрів, мав на цей час 6 генеральних округ (Волинь і Поділля, Дніпропетровську, Житомирську, Київську, Крим (частина Таврії) і Миколаївську), які поділялися на 114 округ (з них 5 міст, які прирівнювалися до округи) і 433 райони (з них 25 міст²⁰, які прирівнювалися до району)²¹. Найменшою адміністративною одиницею була сільська громада²².

Територія військового управління складалася з району бойових дій, тилового району окремих армій, тилового району груп армій²³. У районі бойових дій адміністративні функції щодо місцевого населення здійснювали зазвичай командири корпусів, а у випадку стабілізації фронту – тимчасово організовані місцеві комендатури²⁴. У тилкових районах армій і груп армій місцеві комендатури, польові комендатури та головні польові комендатури складали систему німецького військового управління. Кожна місцева комендатура контролювала від 4 до 5 райо-

* На початку термін “Kreis” (округа) перекладався як повіт, після зміни 26 березня 1942 р. його на “*Kreishauptmannschaft*” став перекладатися як окружне староство, а вже на серпень 1942 р. – як округа (Львівські вісті. – Львів, 11 листопада 1941 р. – Ч. 88. – С. 3; Львівські вісті. – Львів, 24 квітня 1942 р. – Ч. 88 (212). – С. 3; Львівські вісті. – Львів, 1 серпня 1942 р. – Ч. 171 (295). – С. 3).

** Зі створенням Дистрикту Галичина і введенням нового німецького адміністративного поділу “*Bezirk*” (повіт) перекладався спочатку як округа, однак вже у квітні 1942 р. цей термін стійко перекладався як повіт (Львівські вісті. – Львів, 11 листопада 1941 р. – Ч. 88. – С. 3; Львівські вісті. – Львів, 15 квітня 1942 р. – Ч. 80 (204). – С. 3; Львівські вісті. – Львів, 24 квітня 1942 р. – Ч. 88 (212). – С. 3).

нів²⁵ за радянським поділом. Польові комендатури та місцеві комендатури у тилкових армійських районах підпорядковувалися безпосередньо командирам цих районів. У тилкових районах груп армій польові комендатури підпорядковувалися командувачу тилового району відповідної групи армій, а місцеві комендатури – відповідній головній польовій комендатурі²⁶.

Територія українських областей, включаючи Крим, які знаходилися під німецьким військовим управлінням, відносилася до тилового району групи армій “Південь”, який у липні 1942 р. внаслідок німецького літнього наступу отримав нову назву – тилловий район групи армій “В”. У лютому 1943 р. тилловий район групи армій “В” знову було перейменовано на тилловий район групи армій “Південь”.

Представники німецької цивільної і військової влади стояли на чолі великих адміністративних одиниць і тільки з районного рівня як у Райхскомісаріаті Україна, так і зоні військового управління, починалося місцеве т. зв. допоміжне управління. У великих містах, де знаходилося німецьке управління, паралельно діяло ще місцеве управління, на яке було покладено виконання допоміжних функцій.

З відступом німецьких військ взимку та навесні 1942 р. внаслідок контрнаступу Червоної Армії після перемоги під Москвою до рук радянських бійців вперше у великій кількості почали потрапляти документи німецького військового управління. Доля цих перших документів часто була нещасливою. Якщо вони не опинялися у руках військової розвідки, то досить часто більшість знайдених документів використовувалась як матеріал для опалення або розпалювання вогню, гинучи, таким чином, назавжди. Проте це тривало недовго.

Оскільки архіви на той час з 1939 р. були у підпорядкуванні Народного комісаріату внутрішніх справ (НКВС), 16 лютого 1942 р. НКВС Української РСР (УРСР) прийняв циркуляр № 1 “Про виявлення, концентрацію і охорону документальних матеріалів Великої Вітчизняної війни радянського народу проти фашистських загарбників”²⁷. Його дійсне виконання почалося лише у січні 1943 р. з початком визволення території України. Державним архівним управлінням НКВС УРСР було створено оперативну групу, яка повинна була одразу після визволення великого населеного пункту, де перед війною знаходився архів, входити у місто і забороняти доступ до будинку архіву та архівосховищ, якщо вони були цілими або частково пошкодженими, вживати всіх заходів на захист цих об’єктів від шкідливої дії негоди, незаконного проникнення до середини та організувати перевезення архівних матеріалів зі зруйнованих будинків, призначати персонал архіву і, таким чином, поновлювати роботу архіву. До обов’язків оперативної групи належав також розшук документації німецьких і місцевих установ та організацій, які діяли на окупованій території. Після визволення Хар-

кова 23 серпня 1943 р. кількість оперативних груп зросла, оскільки збільшилася територія визволених регіонів України, які охопити одна оперативна група вже не могла.

Як і де, в якому стані і в якій кількості знаходили співробітники оперативних груп документи німецьких окупаційних установ та місцевого допоміжного управління йдеться в одному із звітів оперативної групи, яка з листопада 1943 р. працювала у Києві і Київській області: *“Эти документальные материалы, как правило, извлекались из кочегарок, заброшенных подвалов, мусорных ящиков, ящиков рабочих столов или со шкафов, где они были случайно забыты при паническом бегстве оккупантов из Киева... Отделом Госархивов в ноябре-декабре 1943 г. проверено около 250 зданий и помещений Киева, в которых во время оккупации города размещались учреждения, предприятия, организации и прочее. Из этих помещений изъяты документальные материалы в общей сложности более 100 фондов, составляющих около 25 000 дел, книг и папок, более 100 связок документальной россыпи и примерно 10 машин печатных материалов – газеты, журналы, плакаты, листовки, брошюры и прочее”²⁸.*

Звичайно, було виявлено далеко не всі документи, які існували. Багато службових архівів – повністю або частково – наприклад, при евакуації німецьких цивільних установ з Києва, як і з інших місць, забирали німецькі організації з собою. Також багато документів було знищено на місці, як, наприклад, архів гебітскомісара Кам’янця-Подільського. Його документацію було спалено у топці²⁹, вціліла лише невелика частина³⁰.

Крім оперативних груп Державного архівного управління НКВС УРСР, працювали ще подібні робочі групи від різних комісій, які мали розшукувати і збирати документи періоду Другої світової війни (в радянських документах – “Великої Вітчизняної війни”). У першу чергу, це була робоча група при Державному архівному управлінні НКВС УРСР по збору та обробці матеріалів щодо встановлення і розслідування злочинів, заподіяних німецько-фашистськими загарбниками³¹, яка тісно співпрацювала з обласними філіалами республіканської Надзвичайної державної комісії щодо встановлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників, та Комісія з історії Великої Вітчизняної війни при АН УРСР. Перша збирала документи щодо збитків, заподіяних нацистами, та злочинів, скоєних проти місцевого населення, а друга займалася, головним чином, дослідженням партизанського руху, перебігом бойових дій на фронті, збираючи в основному україномовні та російськомовні документи.

Слід також згадати створену у квітні 1943 р. організацію НКВС “СМЕРШ”, яка, окрім іншого, полювала за документацією СС, СД та поліції. Незважаючи на однакову зацікавленість названих організацій до окупаційних документів, потрібно сказати, що левову частку доку-

ментації німецької окупаційної влади та німецьких організацій, які діяли в Україні, було зібрано оперативними групами Державного архівного управління НКВС УРСР. Після того, як названі комісії наприкінці 40-х років припинили свою діяльність, зібрані ними документи було передано до архівів.

У 40–50-ті роки виявлені документи німецької окупаційної влади в цілому були вже розподілені між центральними і обласними архівами за територіальним принципом. У цих архівах вони зберігаються і понині, оскільки архівна система сучасної України з тих пір принципово не змінилася, хоча й не залишилася ідентичною старій системі.

Нині вона складається з таких установ: на чолі Державний комітет архівів України. Йому підпорядковуються 9 державних центральних архівів, 28 державних обласних і міських архівів, серед яких 24 державних обласних архівів, 3 державних міських архівів у Києві, Кам'янці-Подільську і Севастополі та Державний архів Автономної Республіки Крим у Сімферополі, а також 10 галузевих державних архівів, як, наприклад, Галузевий державний архів Служби безпеки України, галузеві державні архіви Міністерства внутрішніх справ, Міністерства закордонних справ і т. д. Про структуру української архівної системи, поштові та електронні адреси архівів можна дізнатися з веб-порталу Державного комітету архівів України³².

Німецьке військове управління

Документи німецької окупаційної влади та німецьких організацій, які діяли на окупованій території, до розпаду Радянського Союзу знаходилися на секретному зберіганні і лише протягом 90-х років вони стали доступні громадськості, втративши гриф секретності. За територіальним принципом розподілу документів між архівами документація органів німецького військового управління зберігається в архівах східних областей України, які під час війни перебували під військовим управлінням. Це п'ять державних обласних архівів: Донецької, Луганської, Сумської, Харківської і Чернігівської областей, а також Державний архів Автономної Республіки Крим у Сімферополі.

Тут зберігаються різні за обсягом збірки т. зв. окупаційних фондів від приблизно 90 фондів у Луганську до майже 900 фондів у Чернігові, серед яких дуже рідко зустрічаються фонди установ німецького військового управління. Дві головні польові комендатури* № 397 та

* Головні польові комендатури знаходилися також і на території Райхскомісаріату Україна: головна польова комендатура № 242 контролювала територію Миколаївської, Дніпропетровської генеральних округ і материкову частину Генеральної округи Крим (частина Таврії); головна польова комендатура № 393 – територію Житомирської і Київської генеральних округ; головна польова комендатура № 579 – територію Генеральної округи Волинь і Поділля (ДАКО, ф. Р-2353, оп. 1, спр. 11, арк. 145; "Führer-Erlasse" 1939–1945 / zsgest. und eingeleitet von M. Moll. – Stuttgart, 1997. – S. 317).

№ 399 зони військового управління з центрами відповідно у Сталіно (нині Донецьк) та Конотопі (Сумська область)³³ не представлено у названих архівах жодним фондом або справою. Документацію польових комендатур репрезентують лише 3 фонди за 1941–1943 рр., а місцевих комендатур – 12 фондів також за 1941–1943 рр. Всі вони мають по 1–2 справи за винятком міської комендатури Харкова – 24 справи (див. табл. 1).

Таблиця 1*

Фонди німецького військового управління

Архів (загальна кількість окупаційних фондів)	Фонди/документація командирів тилових армійських районів та польових комендатур (№ фонду: кількість справ, часові рамки**)	Фонди місцевих комендатур (№ фонду: кількість справ, часові рамки)
ЦДАВО України (48)	<ol style="list-style-type: none"> 1. Командир*** 531-го тилового армійського району, 1942–1943: Лисичанськ, Лозова, Ворошиловськ (КМФ-8, оп. 2, серія Т-501, ролики 74, 77). 2. Командир 550-го тилового армійського району, 1942–1943: Лозова – Новомосковськ, Сталіно–Ясиновата (там само, ролики 59, 62, 68, 77, 83). 3. Командир 553-го тилового армійського району, 1941–1943: Крим (там само, ролики 56–59, 62–64). 4. Командир 585-го тилового армійського району, 1942–1943: Біла Церква, Яготин, Київ, Пуща-Водиця, Житомир, Бердичів (там само, ролики 65, 80, 87, 88). 5. Командир 593-го тилового армійського району, 1943: Старобишів, Сталіно, Маріуполь, Кам'янка, Каховка, Асканія Нова (там само, ролики 85, 89). 6. Військовий комендант м. Кривий Ріг, 1943–1944 (там само, ролики 238, 241). 	

* Таблиці 1–3 складено за довідником: Архіви окупації 1941–1944 / Упор. Н. Маковська. – К., 2006.

** Для фонду КМФ-8 (колекція мікрофільмів) інформація у дужках інша: №№ фонду, опису, серії, ролика.

*** В описі фонду КМФ-8 тут і далі, до п. 5 включно, невірно перекладено як комендант

Продовження табл. 1

Архів (загальна кількість окупаційних фондів)	Фонди/документація командирів тилових армійських районів та польових комендатур (№ фонду: кількість справ, часові рамки)	Фонди місцевих комендатур (№ фонду: кількість справ, часові рамки)
Державний архів Харківської обл. (403)	–	1. Міська комендатура Харкова (Р-3086: 24, 1941–1943)
Державний архів Донецької обл. (327)	–	1. Начальник місцевої комендатури в Амвросіївці (Р-1843: 2, 1942–1943). 2. Місцева комендатура в Амвросіївці (Р-1958: 2, 1941–1942).
Державний архів Луганської обл. (89)	–	1. Місцева комендатура у Міловому (Р-2243: 2, 1942)
Державний архів Сумської обл. (357)	1. Польова комендатура* № 580 (Р-2176: 1, 1941–1942). 2. Польова комендатура* у Глухові (Р-2216: 1, 1942–1943).	1. Місцева комендатура у Краснополі (Р-1933: 1, 1942–1943). 2. Місцева комендатура у Кролевці (Р-2228: 1, 1942–1943). 3. Місцева комендатура у Ямполі (Р-2175: 1, 1941–1942).
Державний архів Чернігівської обл. (879)	1. Польова комендатура № 197 у Чернігові (Р-3568: 1, 1942–1943)	1. Місцева комендатура у Чернігові (Р-3570: 1, 1942). 2. Місцева комендатура у Коропі (Р-3523: 1, 1941–1943).

* У довіднику *окупаційних фондів* військова комендатура (Архіви окупації 1941–1944 / Упор. Н. Маковська. – К., 2006. – С. 473).

Продовження табл. 1

Архів (загальна кількість окупаційних фондів)	Фонди/документація командирів тилових армійських районів та польових комендатур (№ фонду: кількість справ, часові рамки)	Фонди місцевих комендатур (№ фонду: кількість справ, часові рамки)
		3. Місцева комендатура у Козельці (Р-3266: 1, 1942). 4. Місцева комендатура у Лосинові (Р-4471: 1, 1942). 5. Місцева комен- датура у Сосниці (Р-3551: 1, 1942).

Таку неймовірно малу кількість документів німецького військового управління не можна пояснити лише свідомим знищенням або випадковими втратами, потрібно також зважати на те, що польові та місцеві комендатури були мобільними установами, переміщення яких з 1943 р. стало інтенсивним. При відступі, якщо він не був панічним, службові архіви, зазвичай, забиралися з собою.

У цьому переліку не згадується Державний архів Автономної Республіки Крим, оскільки у ньому взагалі немає жодного фонду, який би міг представити хоч яку-небудь установу німецького військового управління. Виняток становлять лише два невеликі фонди з документами німецьких допоміжних служб. Це документація канцелярії німецького коменданта порту в Керчі (2 справи за 1941 р., ф. Р-1465) та штабу пропаганди в Криму з місцезнаходженням у Сімферополі (6 справ за 1942–1944 рр., ф. Р-1466).

Однією з гілок німецької окупаційної влади було економічне управління, яке презентують фонди господарчих команд (ВІКДО*) Господарчого штабу “Ост”. Ці фонди складає документація відділу сільського господарства. Діяльність цього відділу на всіх рівнях тодішнього адміністративного поділу зони військового управління досить добре представлено у кожному архіві. Найбільшими серед них є: фонд “Обласного сільськогосподарського управління Криму, м. Сімферополь” (ф. Р-1385, 110 справ за 1941–1944 рр., у Державному архіві Автономної Республіки Крим), фонд “Харківської обласної земельної управи сільськогосподарського бюро Харківського обласного господарства ні-

* ВІКДО – Wirtschaftskommando (WIKDO).

мецького командування (ВІКДО), м. Харків” (ф. Р-2985, 188 справ за 1941–1942 рр., у Державному архіві Харківської області) та фонд “Чернігівського обласного земельного управління, м. Чернігів” (ф. Р-3006, 59 справ за 1941–1943 рр., у Державному архіві Чернігівської області).

Німецькі поліційні установи у цій групі архівів взагалі не подані за відсутністю документів. Виняток становить лише фонд Козелецької районної жандармерії (ф. Р-3271) у Державному архіві Чернігівської області, який має одну справу.

Така мізерна кількість документів німецького військового управління в українських державних архівах добре компенсується документацією різноманітних місцевих установ і організацій, у першу чергу – місцевого допоміжного управління. Ця документація не тільки посилається на розпорядження і накази німецького управління, а й подекуди містить їх у собі. Її презентують фонди міських управ – до тисячі і більше справ – таких міст, як Харків, Суми, Чернігів, Феодосія, Керч та ін.

Також збереглося багато архівів районних управ, а ще більше – сільських управ, крім того, різноманітних установ, таких як: лікарні, банки, біржі праці, підрозділи української допоміжної поліції, театри, будівельні контори, тракторні станції, заготівельні контори і т. д. Більшість з них має до 10 справ.

Головною особливістю окупаційних фондів для території німецького військового управління є, з одного боку, їхня різноманітність, а з іншого – інформаційна бідність більшості з них і майже повна відсутність фондів німецької адміністрації.

Райхскомісаріат Україна

Зовсім по-іншому презентовані документи німецького цивільного управління, а саме Райхскомісаріату Україна (РКУ). Документація установ безпосередньо німецького цивільного управління знаходиться у Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України (ЦДАВО) у Києві та 13 державних обласних архівах у Вінниці, Дніпропетровську, Житомирі, Запоріжжі, Кіровограді, Києві, Луцьку, Миколаєві, Полтаві, Рівному, Тернополі, Херсоні та Хмельницьку. Тут зберігаються у далеко не повному складі архіви райхскомісара України, п'яти генеральних комісарів і 52 окружних і міських комісарів.

Документація райхскомісара України, що збереглася, складає великий фонд за № 3206 в ЦДАВО України у м. Києві. Фонд має 1204 справи за 1940–1945 рр., розділених на 6 описів. Відносно невеликий фонд райхскомісара України (R-94) зберігається також у Федеральному архіві в Берліні і має, для порівняння, тільки 31 справу за 1941–1944 рр.

Київський фонд райхскомісара України інформативно насичений, позаяк у ньому знаходяться документи майже всіх головних відділів

(центрального, політики, господарства, техніки та транспорту). Оскільки документацію відділів при формуванні фонду було досить перемішано між собою і не зовсім правильно розподілено на описи, тому документи або цілі справи одного відділу чи головного відділу можна зустріти майже в кожному описі.

Виняток становить 5-й опис. Це цілісний службовий архів Крайового управління архівів, бібліотек і музеїв при райхскомісарі України³⁴ (38 справ, 1942–1945 рр.). Крайове управління було одним із структурних підрозділів головного відділу політики і розміщувалося у Києві. Воно було утворено у грудні 1942 р. для збереження, обліку та впорядкування архівних, бібліотечних і музейних зібрань Райхскомісаріату Україна і наукового їх опрацювання³⁵. Під час німецької евакуації з Києва у вересні–жовтні 1943 р. Крайовим управлінням через Кам'янець-Подільськ було вивезено велику збірку музейних експонатів (ікон, картин, гравюр та ін.) до Вільденгофу у Східній Пруссії, а у напрямку Троппау (нині Опава) – архівні і бібліотечні цінності.

Із вцілілої документації генералкомісарів, яка нині зберігається в українських архівах, відсутній лише архів генералкомісара Криму. Проте документація інших генералкомісарів, яка збереглася, відрізняється між собою кількістю документів і пов'язаною з нею інформативністю. Найменший фонд становить частина архіву генералкомісара Волині та Поділля – 28 справ, яка зберігається нині в ЦДАВО України у Києві. До них слід додати ще одну справу однойменного фонду з Державного архіву Хмельницької області (див. табл. 2).

Найбільшим є фонд генералкомісара Житомирської генеральної округи, який зберігається у місцевому обласному архіві. За його документами можна простежити розбудову адміністративного апарату Житомирської генеральної округи та діяльність адміністрації генералкомісара, починаючи з прибуття наприкінці жовтня 1941 р. першої групи представників німецького цивільного управління генеральної округи і до його евакуації взимку 1943–1944 рр. Фонд інформативно насичений. Він містить багато статистичних даних, зокрема щодо кількості жителів, їхнього поділу за віком, статтю, фахом, освітою та національністю.

Фонди гебітскомісарів та штатткомісарів складають нерівномірну групу, в якій документація окремих гебітскомісарів дуже часто презентована лише однією справою. Приємним винятком можна назвати фонди гебітскомісарів Луцька і Шепетівки (відповідно 922 та 222 справи), а також бургомистра Білої Церкви (829 справ). Не дивлячись на це, повністю відсутні службові архіви 62 гебітскомісарів та штатткомісарів, чия загальна кількість на 1 січня 1943 р. складала 114 осіб³⁶.

Таблиця 2

**Фонди німецької цивільної адміністрації
Райхскомісаріату Україна**

Архів (загальна кількість окупаційних фондів)	Назва фонду (№ фонду: кількість справ, часові рамки)
ЦДАВО України (48)	<ol style="list-style-type: none"> 1. Райхскомісар України, Ровно (3206: 6 описів, 1204, 1940–1945): 5-й опис³⁷ – Крайове управління архівів, бібліотек і музеїв при райхскомісарі України (38, 1942–1945). 2. Генералкомісар Волині та Поділля, Луцьк (2077: 28, 1939–1944). 3. Колекція мікрофільмів гебітскомісар Херсонської сільської округи, 1941–1942 (КМФ-8, оп. 1, серія Т-454, ролик 103).
Державний архів Вінницької обл. (501)	<ol style="list-style-type: none"> 1. Гебітскомісар Вінницької округи (Р-1395: 32, 1941–1944)
Державний архів Волинської обл. (58)	<ol style="list-style-type: none"> 1. Гебітскомісар Луцької округи (Р-2: 922, 1941–1944). 2. Гебітскомісар Ковельської округи (Р-141: 145, 1941–1943).
Державний архів Дніпропетровської обл. (176)	<ol style="list-style-type: none"> 1. Генералкомісар Дніпропетровської генеральної округи (Р-2281: 52, 1941–1943). 2. Штадткомісар Дніпропетровська (Р-2567: 33, 1941–1944). 3. Гебітскомісар Криворізької округи (Р-2282: 8, 1942–1943). 4. Гебітскомісар П'ятихатської округи (Р-2283: 38, 1941–1943). 5. Гебітскомісар Покровської округи (Р-2347: 9, 1942–1943). 6. <i>Гебітскомісар Софіївської округи*</i> (Р-3404: 1, 1942–1943). 7. <i>Гебітскомісар Фрізендорфської округи*</i> (Р-3405: 2, 1943). 8. <i>Гебітскомісар Межівської округи*</i> (Р-3409: 2, 1941–1943).
Державний архів Житомирської обл. (409)	<ol style="list-style-type: none"> 1. Генералкомісар Житомирської генеральної округи (Р-1151: 1 опис, 720, 1941–1944). 2. Штадткомісар Житомира (Р-1155: 10, 1941–1943). 3. Гебітскомісар Житомирської округи (Р-1152: 27, 1941–1943).

* Софіївської, Фрізендорфської та Межівської округ і відповідно їхніх гебітскомісарів не існувало. Це були райони, які підпорядковувалися наступним чином: Софіївський та Фрізендорфський райони належали до П'ятихатської округи, а Межівський район – до Покровської округи Дніпропетровської генеральної округи (ЦДАВО України, ф. 3206, оп.1, спр. 76, арк. 4).

Продовження табл. 2

Архів (загальна кількість окупаційних фондів)	Назва фонду (№ фонду: кількість справ, часові рамки)
	4. Гебітскомісар Козятинської округи (P-1182: 41, 1941–1943). 5. Гебітскомісар Ружинської округи (P-1452: 3, 1942–1943). 6. Гебітскомісар Звягельської округи (P-1465: 14, 1942–1943). 7. Гебітскомісар Коростенської округи (P-1511: 1, 1942–1943). 8. Гебітскомісар Овручської округи (P-1512: 1, 1941–1943). 9. Гебітскомісар Радомишельської округи (P-1513: 1, 1941–1943). 10. Гебітскомісар Ємільчинської округи (P-1533: 1, 1942). 11. Гебітскомісар Чуднівської округи (P-1537: 1, 1941–1942). 12. Гебітскомісар Бердичівської округи (P-2375: 11, 1941–1943).
Державний архів Запорізької обл. (196)	1. Штадткомісар Запоріжжя (P-1435: 157, 1941–1943)
Державний архів Кіровоградської обл. (265)	1. Гебітскомісар Кіровоградської округи (P-2494: 21, 1941–1943). 2. Гебітскомісар Олександрівської округи (P-2546: 8, 1941–1943). 3. Гебітскомісар Бобринецької округи (P-2677: 2, 1942–1943). 4. Штадткомісар Кіровограда (P-2498: 4, 1941–1943).
Державний архів Київської обл. (805)	1. Генералкомісар Київської генеральної округи (P-2411: 183, 1941–1943). 2. Штадткомісар Києва (P-2354: 57, 1941–1943). 3. <i>Штадткомісар*</i> Борисполя (P-2764: 1, 1942). 4. Гебітскомісар Уманської округи (P-2186: 6, 1943). 5. Гебітскомісар Таращанської округи (P-2198: 90, 1941–1943). 6. Гебітскомісар Хабенської округи (P-2207: 7, 1941–1943). 7. Гебітскомісар Васильківської округи (P-2325: 34, 1942–1943). 8. Гебітскомісар Білоцерківської округи (P-2332: 98, 1941–1943).

* Тут допущено помилку, штадткомісара Борисполя не могло бути, у місті перебували бургомістр і гебітскомісар. Тому це може бути фонд або гебітскомісара Бориспільської округи, або бургомістра Борисполя.

Продовження табл. 2

Архів (загальна кількість окупаційних фондів)	Назва фонду (№ фонду: кількість справ, часові рамки)
	10. Гебітскомісар Іванківської округи (Р-2659с: 3, 1941–1943). 11. <i>Гебітскомісар Фастівської округи*</i> (Р-2728с: 22, 1942–1943). 12. Гебітскомісар Київської округи (Р-2738: 2, 1943). 13. Гебітскомісар Корсунської округи (Р-2750: 1, 1943). 13. Бургомістр Білої Церкви (Р-2225: 829, 1941–1943). 14. Бургомістр Василькова (Р-2455: 1, 1942).
Державний архів Миколаївської обл. (345)	1. Генералкомісар Миколаївської генеральної округи (Р-2033: 58, 1942–1943)
Державний архів Полтавської обл. (331)	1. Гебітскомісар Полтавської округи (Р-8652: 3, 1942–1943). 2. Гебітскомісар Лохвицької округи (Р-2499: 22, 1941–1943). 3. Гебітскомісар Кременчуцької округи (Р-8760: 1, 1941–1943).
Державний архів Рівненської обл. (81)	1. Гебітскомісар Ровенської округи (Р-22: 370, 1941–1944). 2. Гебітскомісар Костопільської округи (Р-23: 97, 1941–1944). 3. Гебітскомісар Здолбунівської округи (Р-44: 4, 1941–1942). 4. <i>Гебітскомісар Клеванської округи**</i> (Р-47: 1, 1941).
Державний архів Тернопільської обл. (61)	1. Гебітскомісар Кременецької округи (Р-196: 23, 1941–1944)
Державний архів Херсонської обл. (82)	1. Гебітскомісар Херсонської округи (Р-1824: 293, 1941–1944). 2. Штадткомісар м. Херсон (Р-1942: 66, 1941–1944).
Державний архів Хмельницької обл. (313)	1. Генералкомісар Волині та Поділля, Луцьк (Р-2147: 1, 1941–1944). 2. Гебітскомісар Кам'янець-Подільської округи (Р-418: 33, 1941–1944).

* Фастівської округи не існувало, був Фастівський район, який входив до Васильківської округи Київської генеральної округи (ЦДАВО України, ф. 3206, оп.1, спр. 76, арк. 3).

** Клеванської округи не існувало, був Клеванський район, який входив до Ровенської округи Генеральної округи Волинь і Поділля (ЦДАВО України, ф. 3206, оп.1, спр. 76, арк. 1 зв.).

Продовження табл. 2

Архів (загальна кількість окупаційних фондів)	Назва фонду (№ фонду: кількість справ, часові рамки)
	3. Гебітскомісар Старокостянтинівської округи (Р-419: 8, 1942–1943). 4. Гебітскомісар Шепетівської округи (Р-420: 222, 1941–1944). 5. Гебітскомісар Проскурівської округи (Р-2146: 4, 1942–1944). 6. Гебітскомісар Летичівської округи (Р-3014: 1, 1942–1943).

Дистрикт Галичина

Чимало документальних фондів німецького цивільного управління стосується Галичини, яка у роки Другої світової війни була одним із п'яти дистриктів Генеральної Губернії. У порівнянні з іншими групами документів німецької окупаційної влади документація установ німецької адміністрації дистрикту Галичина чисельно збереглася набагато краще. За регіональним принципом розподілу документів між архівами вона зберігається нині в архівах Західної України, а саме – в державних обласних архівах у Львові, Івано-Франківську та Тернополі, а також у Центральному державному історичному архіві (ЦДІА) України у Львові, де знаходиться лише один фонд німецької окупаційної влади – архівного відомства дистрикту Галичина. Найбільший фонд зберігається у Державному обласному архіві Львівської області, який містить майже 10 тисяч справ з документацією губернатора дистрикту Галичина за 1941–1944 рр. Тільки непорозумінням можна пояснити наявність такого самого фонду лише з 19-тма справами у ЦДАВО України у Києві. Всі інші фонди знаходяться в архівах Галичини так, як це відображено у таблиці 3.

Таблиця 3

Фонди німецького цивільного управління дистрикту Галичина

Архів (загальна кількість окупаційних фондів)	Адміністративні установи: назва фонду (№ фонду: кількість справ, часові рамки)	Інші установи окупаційної влади: назва фонду (№ фонду: кількість справ, часові рамки)
ЦДАВО України (48)	1. Губернатор дистрикту Галичина (4329: 19, 1940–1944)	–

Продовження табл. 3

Архів (загальна кількість окупаційних фондів)	Адміністративні установи: назва фонду (№ фонду: кількість справ, часові рамки)	Інші установи окупаційної влади: назва фонду (№ фонду: кількість справ, часові рамки)
ЦДІА України, м. Львів (2)	1. Архівне відомство дистрикту Галичина (755: 461, 1941–1944)	–
Державний архів Львівської обл. (154)	<ol style="list-style-type: none"> 1. Губернатор дистрикту Галичина (Р-35: 9993, 1941–1944). 2. Львівська сільська округа (Р-24: 1190, 1941–1944). 3. Львівська міська округа (Р-37: 1667, 1941–1944). 4. Крайовий комісар у Жовкві (Р-98, 55, 1941–1944). 5. Кам'янка- Струмилівська округа (Р-160: 79, 1941–1944). 6. Окружний комісаріат у Жовкві (Р-317: 2, 1941–1944). 7. Стрийська округа (Р-1952: 371, 1941–1944). 8. Самбірська округа (Р-1962: 5, 1941–1944). 9. Дрогобицька округа (Р-2042: 389, 1941–1942). 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Уповноважений райхскомісара зі зміцнення німецького народу при командувачі СС та поліції (Р-11: 218, 1941–1944). 2. Команда охоронної поліції у Львові (Р-23: 2084, 1941–1944). 3. Управління поліції безпеки та СД дистрикту Галичина у Львові (Р-36: 94, 1941–1944). 4. Дирекція поліції у Львові дистрикту Галичина (Р-58: 1927, 1941–1944). 5. Командир СС та поліції дист- рикти Галичина (Р-66: 2, 1943). 6. Німецька кримінально-слідча тюрьма у Львові (Р-86: 1011, 1941–1944). 7. Польова жандармерія у Рава- Руській (Р-369: 2, 1941–1943). 8. Відділення шуцполіції в Дрогобичі, Бориславі, Стрії (об'єднаний фонд). (Р-1936: 18, 1942–1944) 9. Поліція безпеки та СД у Дрогобичі (Р-1942: 3, 1941–1944).
Державний архів Івано-Фра- нківської обл. (63)	<ol style="list-style-type: none"> 1. Станіславська ок- руга (Р-36: 48, 1941–1944). 2. Коломийська округа (Р-37сч: 17, 1941–1944). 	1. Поліція безпеки та СД у Станіславові (Р-432: 2, 1943)

Продовження табл. 3

Архів (загальна кількість окупаційних фондів)	Адміністративні установи: назва фонду (№ фонду: кількість справ, часові рамки)	Інші установи окупаційної влади: назва фонду (№ фонду: кількість справ, часові рамки)
Державний архів Тернопільської обл. (61)	1. Тернопільська округа (Р-285: 153, 1941–1944)	1. Тернопільський окружний прикордонний підрозділ (Р-174: 1458, 1941–1944). 2. Тернопільське головне митне упра-вління (Р-216: 269, 1939–1944). 3. Відділення жандармерії у Бу- чачі (Р-279: 2, 1941–1944).

Як бачимо, крім значного масиву документів губернатора дистрикту Галичина, збереглися більш або менш повно архіви 9 із 16 відомих округ та архів окружного комісара у Жовкві, який розділено на два фонди. Також потрібно відзначити, що серед документів дистрикту Галичина, зокрема серед тих, що знаходяться у Державному архіві Львівської області, зберігається документація численних німецьких поліційних підрозділів, чого немає серед документів Райхскомісаріату Україна та німецького військового управління. Такий стан речей можна пояснити двояко: по-перше, швидким наступом Червоної армії, а по-друге, збільшенням кількості оперативних груп НКВС, які збирали документи німецьких та місцевих установ влади та інших організацій, котрі діяли на окупованій території.

До таблиці не внесено фонди німецьких судових установ дистрикту Галичина, а саме: спеціального суду при Німецькому суді у Львові (Р-77, 2383 справи), збірки архівів міських судів (Р-268, 2292 справ), Львівського апеляційного суду (Р-161, 770 справ) та ін.; міських, польових та місцевих комендатур у Львові, Рава-Руській, Дрогобичі, які адміністративної функції на території дистрикту не виконували; банківських та поштових установ, залізничного управління, що були допоміжними установами німецького цивільного управління. Ці фонди зберігаються у Державному архіві Львівської області.

Фонди німецьких організацій і установ у ЦДАВО України

Необхідно назвати ще декілька важливих фондів німецьких організацій та німецької окупаційної влади, які зберігаються у ЦДАВО України у м. Києві. Це два фонди Оперативного штабу райхслайтера Розенберга (№ 3676 і № 3674), однієї з нацистських організацій, яка найбільше заплямувала себе масовим вивезенням культурних ціннос-

тей з захоплених країн Європи. А також фонди поліцейського управління в Райхскомісаріаті Україна (№ 3679, 4167, 4397, 4398) та фонд КМФ-8, який складає колекцію куплених у США мікрофільмів документів райхскомісарів України, Остланду, Бельгії і Північної Франції, Райхсміністерства окупованих східних територій, Вермахту, Оперативного штабу райхслайтера Розенберга, Генеральної Губернії та ін.

Таблиця 4

**Основні фонди німецьких відомств і організацій
у ЦДАВО України, Київ**

№ фонду	Назва фонду (кількість описів та справ, часові рамки)
3676	Оперативний штаб райхслайтера Розенберга , Берлін, Київ (5 описів, 885 справ, 1940–1945): – Опис 1 (253 справи): документація підрозділів Оперативного штабу (архіву головних робочих груп: України, Остланду, “Центр”, Бельгії та Північної Франції, а також управління штабу); – Опис 2 (44 справи): документація управління штабу і головних робочих груп України та Остланду; – Опис 3 (48 справ): особові справи співробітників Оперативного штабу; – Опис 4 (496 справ): колекція документів зондеркоманди Карла Штумппа, “Гітлерюгенду”, німецьких підприємств, що діяли в Райхскомісаріаті Україна, командувач німецької поліції та СД у м. Києві, особові справи українських націоналістів; – Опис 5 (39 справ): анкети вчителів фольксдойче, що працювали в Райхскомісаріаті Україна.
3674	Оперативний штаб райхслайтера Розенберга для окупованих західних територій та Нідерландів , Брюссель (1 опис, 4 справи, 1940–1943)
Фонди поліцейського управління	
3679	Начальник поліції порядку при райхскомісарі Україна , Ровно (1 опис, 65 справ, 1942–1943);
4167	Командувач німецько-фашистської поліції СС , Луцьк, Київ, Ростов-на-Дону (1 опис, 5 справ, 1942);
4397	Командир поліції порядку при командувачі СС і поліції Волині та Поділля , Луцьк (1 опис, 2 справи, 1942–1944);
4398	Командувач поліції безпеки та СД в м. Києві (1 опис, 11 справ, 1941–1944): Документи щодо Української автокефальної православної церкви та Української автономної православної церкви в Райхскомісаріаті Україна.

Продовження табл. 4

№ фонду	Назва фонду (кількість описів та справ, часові рамки)
КМФ-8	<p>Колекція мікрофільмів документів німецьких окупаційних адміністрацій, відомств і організацій (2 описи, 1311 справ, 1939–1945):</p> <ul style="list-style-type: none"> – Опис 1 (328 справ): Райхсміністерство окупованих східних територій (1941–1945), Райхкомісаріат Україна (1941–1944), Райхкомісаріат Остланд (1941–1944), імперський керівник Бельгії і Північної Франції (1940–1941), канцелярія райхсляйтера Розенберга (1938–1945), підрозділи Оперативного штабу (1940–1945), Генеральна Губернія (1939–1945) – Опис 2 (931 справа): штаб головного командування німецьких сухопутних сил; командуючий групою армій “Південь” (1944), командир корпусу безпеки та начальник тилового району групи армій “Південь” (1941–1943), командуючий групою армій “А” (1939–1945), командир корпусу безпеки та начальник тилового району групи армій “А” (1941–1943), командир корпусу безпеки та начальник тилового району групи армій “В” (1941–1943)

Підсумовуючи огляд документальних фондів німецької окупаційної влади, які зберігаються в українських архівах, слід ще раз підкреслити, що найбільш цінними є фонди німецького військового управління (збереглося приблизно до 3 % документів). Документація німецької цивільної адміністрації Райхкомісаріату Україна збереглася приблизно на 50 % свого обсягу, а обсяг вцілілої документації німецької цивільної адміністрації дистрикту Галичина можна оцінити на рівні приблизно 70 %.

Документальні фонди німецької військової влади найбільше презентовано сільськогосподарським економічним управлінням, тоді як фонди адміністративного і поліцейського управлінь майже відсутні. Різноманітні фонди документів німецького цивільного управління в Райхкомісаріаті Україна і дистрикті Галичина, навпаки, дають уявлення про різні сторони окупаційної політики нацистів на цій території України, включаючи діяльність поліцейського управління. При цьому майже наполовину урізаний склад та обсяг документації німецьких установ Райхкомісаріату Україна добре компенсується численними документальними фондами місцевих установ і організацій.

Звідси висновок: без залучення документів установ місцевої допоміжної влади та інших місцевих організацій провести глибоке наукове дослідження на основі лише німецьких документів буде не можливо, особливо якщо це стосується території військового управління та Райхкомісаріату Україна.

¹ Архіви окупації 1941–1944 / Упор. Н. Маковська. – Т. 1. – Київ: Вид. дім “Києво-Могилянська Академія”, 2006. – 871 с.

² http://www.archives.gov.ua/Publicat/CD/Okupatsionnye_funds/

³ *Кашеварова Н., Малолетова Н.* Деятельность Оперативного штаба рейхсляйтера Розенберга в оккупированной Европе в период Второй мировой войны: Справочник-указатель арх. док. из киевских собраний / НАН Украины. НБУ им. В. И. Вернадского. – К., 2006. – 578 с.

⁴ Музей-архів переходової доби: Пофондовий путівник / Упор. О. Белая. Державний комітет архівів України. Державний архів Київської області. – К., 2002. – 102 с.

⁵ Бібліотеки Києва під час нацистської окупації (1941–1943): Дослідження: Анований покажчик: Публікації документів / Упор. Л. А. Дубровіна, Н. І. Малолетова. НАН України. НБУ ім. В. І. Вернадського. – К., 2004. – 814 с.

⁶ Дніпропетровські архіви, музеї та бібліотеки в роки Другої світової війни: Анований перелік документів і матеріалів / Упоряд. Д. Мешков. – К., 2000. – 75 с. – (Доля культурних скарбів України під час Другої світової війни: Архіви, бібліотеки, музеї; Вип. 3; Проблеми едиційної та камеральної археографії: Історія, теорія, методика; Вип. 24).

⁷ *Себта Т. М.* Київська частина матеріалів Айнзацштабу рейхсляйтера Розенберга // Архіви України. – 1997. – № 1–6. – С. 53–73; *Кашеварова Н. Г.* Документи Оперативного штабу рейхсляйтера Розенберга як джерело з історії вивчення нацистами окупованих східних територій (1941–1944) // Архіви окупації: 1941–1944. – К., 2006. – Т. 1. – С. 860–871; *Войцехівська І. Н., Кашеварова Н. Г.* Архів Оперативного штабу рейхсляйтера Розенберга в Києві: структура документальних комплексів // Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики: Зб. наук. праць. – К.: Інститут історії України НАН України, 2007. – Ч. 14. – С. 14–33.

⁸ *Дубик М. Г.* Схема справ Крайового управління архівами, бібліотека ми та музеями при Рейхскомісаріаті України (1944 р.) // Архіви України. – 1995. – № 1–3. – С. 35–37.

⁹ *Шевчук А., Яковлева Л.* Колекція мікрофільмів фашистської окупаційної адміністрації і командування вермахту в ЦДАЖР УРСР // УІЖ. – 1989. – № 1. – С. 155–157; *Кашеварова Н.* Документи Рейхсміністраства окупованих східних областей та Оперативного штабу рейхсляйтера Розенберга з питань переміщення книжкових культурних цінностей з колекції мікрофільмів в ЦДАВО України (КМФ-8) // Бібліотеки Києва під час нацистської окупації (1941–1943). – К., 2004. – С. 149–169.

¹⁰ Архіви України. – № 1–3. – 2005.

¹¹ *Жигло В. В.* Документи державних архівів України з історії окупаційного режиму у зоні військового управління: Дис...канд. іст. наук: 07.00.06 / Міністерство освіти і науки України. Харківський національний педагогічний ун-т ім. Г. С. Сковороди. – Харків, 2009. – 245 с.

¹² СССР: Административно-территориальное деление союзных республик на 1 января 1941 г. – М., 1941. – С. 161–214.

¹³ Дані за оцінкою ЦСУ УРСР на 1.07.1941 р. (*Котляр М., Кульчицький С.* Довідник з історії України. – К., 1996. – С. 381). Цифру в 41 900 тис. чол. населення УРСР на січень 1941 р. називає В. Косик (*Косик В.* Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж–Нью-Йорк–Львів: НТШ у Львові, 1993. – С. 455).

¹⁴ *Рекотов П. В.* Органи управління на окупованій території України (1941–1944 рр.) // Український історичний журнал. – 1997. – № 3. – С. 100; *Лисенко О.* Нестеренко В. Окупаційний режим на Україні у 1941–1943 рр.: Адміністративний аспект // Архіви окупації 1941–1944 / Упор. Н. Маковська. – К., 2006. – С. 768.

¹⁵ Львівські вісті. – Львів, 1 серпня 1942 р. – Ч. 171 (295). – С. 3.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Львівські вісті. – Львів, 11 листопада 1941 р. – Ч. 88. – С. 3; Львівські вісті. – Львів, 24 квітня 1942 р. – Ч. 88 (212). – С. 3; Карта адміністративно-територіального поділу Генеральної Губернії за станом на 1943 р. (ЦДА, м. Львів, ф. 755, оп. 1, спр. 2).

¹⁸ Станиславівське слово. – Львів, 28 березня 1943. – С. 7.

¹⁹ Львівські вісті. – Львів, 1 серпня 1942 р. – Ч. 171 (295). – С. 3.

²⁰ Rayonverzeichnis des Reichskommissariats Ukraine für den 1.01.1943 // ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 1, справи 76, арк. 4 зв.–6 зв.

²¹ Zentralblatt des Reichskommissars für die Ukraine. – Rowno, den 9.01.1943. – Nr. 2. – S. 7 (Державний архів Дніпропетровської області, ф. Р-2281, оп. 1, спр. 33, арк. 44).

²² ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 1, сер. Т-454, р. 98, к. 482.

²³ *Dallin A.* Deutsche Herrschaft in Russland 1941–1945. – Düsseldorf, 1958. – S. 106.

²⁴ *D. Pohl.* Die Herrschaft der Wehrmacht: Deutsche Militärbesatzung und einheimische Bevölkerung in der Sowjetunion 1941–1944. – München: R. Oldenburg Verlag, 2008. – S. 107.

²⁵ *Лисенко О., Нестеренко В.* Окупаційний режим на Україні у 1941–1943 рр.: Адміністративний аспект // Архіви окупації 1941–1944 / Упор. Н. Маковська. – К., 2006. – С. 767.

²⁶ *D. Pohl.* Die Herrschaft der Wehrmacht: Deutsche Militärbesatzung und einheimische Bevölkerung in der Sowjetunion 1941–1944. – München: R. Oldenburg Verlag, 2008. – S. 89.

²⁷ *Мітюков О. Г.* Діяльність архівних установ Української РСР у період Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.) // Архіви України. – 1975. – № 2. – С. 12.

²⁸ Доповідна записка про роботу архівних установ Київської області за 1943 р., 7.02.1944 (ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 2476, арк. 3).

²⁹ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 2620, арк. 12 зв.

³⁰ Вціліла частина документів склала 33 справи (Архіви окупації: 1941–1944 / Упор. Н. Маковська. – К., 2006. – С. 561).

³¹ Робочу групу при Державному архівному управлінні НКВС УРСР по збору та обробці матеріалів по встановленню і розслідуванню злочинів, заподіяних німецько-фашистськими загарбниками, було утворено за постановою № 441 РНК УРСР від 12 листопада 1943 р. у складі 15 осіб на чолі з Павлюком П. І. (ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, справи 2410, арк. 12).

³² <http://www.archives.gov.ua/Archives/Index.php#Central>

³³ *Лисенко О.* Нестеренко В. Окупаційний режим на Україні у 1941–1943 рр.: Адміністративний аспект // Архіви окупації 1941–1944 / Упор. Н. Маковська. – К., 2006. – С. 767.

³⁴ Про діяльність Крайового управління та вивезення ним культурних цінностей див.: Дубик М. Архіви Києва часів німецької окупації (вересень 1941 – листопад 1943) // Наук. записки : Зб. праць молодих вчених та аспірантів /

НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – Т. 2. – К., 1997. – С. 519–542; Корпус магдебурзьких грамот українським містам : Два проекти видань 20-х–40-х років ХХ століття / В. Андрейцев, В. Ульяновський, В. Короткий. – К.: “Прайм”, 2000. – С. 172–173, 178, 185; *Грімстед П. К.* Доля Київського центрального архіву давніх актів у Другій світовій війні: Потрійна трагедія – нищення, пограбування, пропаганди // АУ. – 2002. – № 4–6. – С. 54; *Lehr S.* Ein fast vergessener “Osteinsatz”: Deutsche Archivare im Generalgouvernement und im Reichskommissariat Ukraine. – Düsseldorf: Droste-Verlag, 2007; *Себта Т. М.* Крайове управління архівів, бібліотек і музеїв при райхскомісарі України: Історичний нарис // Архіви України. – 2009. – № 3–4. – С. 111–127.

³⁵ ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 8, арк. 74 зв.–75.

³⁶ ЦДАВО України, ф. 3206, оп.1, спр. 76, арк. 1.

³⁷ *Дубик М.* Схема справ Крайового управління архівами, бібліотеками та музеями при Рейхскомісаріаті України (1944 р.) // АУ. – 1995. – № 1–3. – С. 35–41.

³⁸ Деятельность Оперативного штаба рейхслайтера Розенберга в оккупированной Европе в период Второй мировой войны : Справочник-указатель архивных документов из киевских собраний / Н. Кашеварова, Н. Малолетова. – К., 2006. – 577 с.

Анализируется состав и информационный потенциал т. наз. оккупационных фондов немецкого управления на украинской территории в 1941–1944 гг., хранящихся в центральных и государственных архивах Украины.

Ключевые слова: оккупационные фонды; государственные архивы; немецкое управление; Вторая мировая война; информационный потенциал.

The article analyzes the information potential of so-called occupation funds of German administration on the Ukrainian territory in 1941–1944, that stored in the central and state archives of Ukraine.

Keywords: occupation funds; State archives; German administration; the Second World War; information potential.

УДК 930.253(477+437)“1945/1946”

Т. Г. БОРЯК*

**ПОЧАТОК ОПЕРАТИВНОЇ РОЗРОБКИ
“ПРАЗЬКОГО АРХІВУ”:
(1945–1946)**

Досліджується початковий етап оперативної розробки сегменту “Празького архіву”, переміщеного до УРСР у 1945 р. з Чехословацької Республіки та який належав українському архіву у Чехословацькій Республіці – Українському історичному кабінетові. Аналізується політика щодо еміграційних документів, методи та результати цієї роботи в кінці 1945–1946 рр.

Ключові слова: Чехословацька Республіка; Український історичний кабінет; “Празький архів”; ЦДІА УРСР у м. Києві; “оперативна розробка”.

30 серпня 1945 р. у Празі між представниками УРСР та Чехословацької Республіки було підписано угоду про передавання архіву Українського історичного кабінету (далі – УІК) – архіву української еміграції – до України¹. У вересні 1945 р. документи надійшли до Києва. Їх було розміщено в Особливому відділі таємних фондів (далі – ТФ), де і розпочалось їхнє опрацювання, передусім – так звана “оперативна розробка”.

Питанням опрацювання архівних, бібліотечних та музейних сегментів “Празького архіву” (далі – ПА) займалися такі дослідники, як Л. Лозенко², А. Кентій³, Патриція Кеннеді Грімстед⁴, М. Мушинка⁵ та М. Палієнко⁶, охоплюючи загалом роботу з еміграційним масивом надходжень 1945 та 1958 рр. Ми хотіли б зосередитися на початковому етапі опрацювання документів 1945 року надходження, які були складовими колекцій УІК.

На той час однією з принципових засад опрацювання архівних комплексів російської та української еміграції став видовий розподіл матеріалів: документи мали зберігатися в архівах, друковані видання – в бібліотеках, а музейні одиниці – в музеях. Крім такого поділу, відбулось дроблення архівних фондів з метою поглибленої “оперативної розробки”, що порушило первісну цілісність колекцій.

Іншою важливою методологічною засадою роботи з цими матеріалами була зміна принципу комплектування й організації фондів еміграційних установ, яким було подокументне і повидове зберіган-

---

* *Боряк Тетяна Геннадіївна* – кандидат історичних наук, доцент кафедри документальних комунікацій Інституту державного управління та інформаційної діяльності Національної академії керівних кадрів культури і мистецтва України.

ня документів, на радянський принцип архівознавства – пофондовий⁷. Опрацювання документальних матеріалів УІК ускладнювалося тривалістю процесу надходження документів до відділу таємних фондів ЦДА УРСР (у 1945 рік з Польщі, у 1947–1948 рр. – зі Львова).

Працюючи з документами, важливо впевнитись, що мова іде саме про емігрантські архіви. Так, у доповіді про роботу Львівського обласного державного архіву за 1945 р. згадуються матеріали з Чехословаччини – справи фондів та розсип, а також фонди “контрреволюційних” урядів України за 1917–1927 рр.⁸ Очевидно, справи та розсип становили вивезені нацистами документи, а не емігрантські архіви. Підтвердженням цього може бути звіт про роботу Управління державними архівами (далі – УДА) НКВС УРСР за 1945 р., де сказано, що було організовано повернення документальних матеріалів з Чехословацької Республіки, зокрема, 28 ящиків – Львівському архіву⁹.

Показовою щодо “оперативної розробки” фондів є резолюція наради голів архівних відділів, центральних і обласних архівів та їхніх філіалів у 1945 р. стосовно доповіді начальника архівного управління НКВС УРСР П. Гудзенка “Об очередных задачах архивных органов Украинской ССР”, де в пункті 7 записано “обеспечить дальнейшее улучшение имеющей важнейшее государственное значение работы по использованию секретных документальных материалов в оперативно-чекистских целях. Все внимание архивных органов в этой области должно быть направлено на четкое и быстрое выполнение приказа НКВД и НКГБ СССР от 2/Х 44 г. Все секретные фонды в ближайшее время должны быть упорядочены и оперативно разработаны”¹⁰.

Відповідно до обіжника Головного архівного управління (далі – ГАУ) НКВС СРСР від 6 березня 1945 р. описові роботи проводилися за “скороченим циклом” – заголовки справ не перескладалися, хронологічні межі справ не уточнювалися, аркуші нумерувалися лише в особливо цінних справах. Причиною такого “опрацювання” матеріалів стало знищення і пошкодження описового апарату за роки війни, основними довідниками якого були описи¹¹. Однак скорочений цикл виявився корисним для опрацювання документів, які мали оперативне значення для спецслужб.

Варто також відзначити, що робота над українським еміграційним масивом велася відповідно до засад, визначених архівним керівництвом у Москві та поширених також на російський відповідник УІК – Російський закордонний історичний архів¹².

Архівні матеріали надходження 1945 р. були розміщені в Особливому відділі таємних фондів (рос. *Особый отдел секретных фондов*), де почалося їхнє опрацювання. Паралельно в архіві існував таємний відділ. Особливий відділ було створено 1 жовтня 1945 р.¹³ з метою концентрації документів “украинско-националистической эмиграции”¹⁴.

Начальником Особливого відділу, який нараховував у 1945–1946 рр. шість співробітників, була В. Волкова (1945–1950).

Таємний же відділ (колишній історико-революційний) включав: жандармські фонди, деякі особові фонди, фонди “дрібнобуржуазних та націоналістичних” партій і організацій кінця XIX – початку XX ст. (282 фонди станом на кінець 1945 р.¹⁵) Особливий відділ було ліквідовано в липні 1950 р.¹⁶ Список із 227 фондів Спеціального відділу ТФ ЦДІА УРСР у Києві ПА, датований 15 квітня 1952 р.¹⁷, очевидно, засвідчує склад фондів колишнього Особливого відділу, які перебували на тимчасовому зберіганні та не змішувалися з фондами власне відділу ТФ.

Дослідниця Патриція Кеннеді Грімстед припускає, що вже на первісному етапі відбувалося сортування матеріалів за їхньою видовою приналежністю. Підтвердженням цього може служити передача у середині 1946 р. 1496 фотопозитивів до ЦДАКФФД УРСР з надходження 1945 р. На жаль, ці фотографії не склали окрему колекцію і розчинилися у фондах архіву¹⁸.

Судячи з листування з Москвою, роботи з “оперативної розробки” еміграційних фондів вважалися не просто пріоритетними, але й невідкладними. Вже у вересні 1945 р. начальник ГАУ НКВС СРСР І. Никитинський надіслав листа начальнику УДА НКВС УРСР П. Гудзенку з проханням “срочно сообщить подробную характеристику материалов Украинского архива, полученного в дар от Чехословацкого правительства”¹⁹.

План роботи Відділу державних архівів УНКВС на четвертий квартал 1945 р. від 5 жовтня 1945 р. має пункт про прийом документальних матеріалів, де зазначено їх обсяг – 7000 кг при нормі 800²⁰. Очевидно, мова іде про загальну вагу матеріалів, доставлених з різних місць, оскільки ЦДІА УРСР у м. Києві прозвітував про надходження у 1945 р. 2510 кг розсипу матеріалів з Чехословаччини²¹. Загалом у 1945 р. ЦДІА УРСР у м. Києві прийняв 2,5 вагони архівних і друкованих матеріалів з Чехословацької Республіки²²; за іншим звітом про роботу ЦДІА УРСР у м. Києві – два вагони²³. У тому ж році архів отримав з Кракова один вагон документальних матеріалів про роботу українських урядів у 1917–1921 рр.²⁴

Отже, від самого початку опрацювання матеріалів ПА ЦДІА УРСР у м. Києві мав документи, подібні за змістом до “празького” еміграційного масиву, але походженням з іншого осередку української еміграції – Польщі. Відповідно, звіти про опрацювання та використання документів Особливого відділу ТФ стосуються також і матеріалів польського походження.

Станом на 30 жовтня 1945 р. у відділі ТФ було зареєстровано 280 фондів (близько 19500 одиниць зберігання та 2450 кг), переважну біль-

шість яких становили матеріали УІК. З останніх було виділено 203 фонди, поділені на дев'ять груп²⁵.

На 30 листопада 1945 р. було виділено сім першочергових фондів, які становили “найбільший інтерес для оперативного використання”:
Український громадський комітет (як фонд, який за родом діяльності має значну кількість особової інформації. – *Т.Б.*), особові фонди М. Деркача, С. Довгаля, М. та Н. Григор'євих, Д. Антоновича, Б. Мартоса²⁶. Зазначені фонди планом роботи передбачалося оперативно обробити до кінця 1945 р., а решту фондів, виділених з УІК, – упорядкувати в перші місяці 1946 р.

До кожної з вказаної семи груп фондів прикріплювався науковий співробітник, відповідальний за їхнє опрацювання, а саме: повне впорядкування і описування; складання коротких історичних довідок на фондоутворювачів-заклади та біографічні довідки на осіб і підготовка характеристики наявних матеріалів; складання детальних карток-аркушів на всіх українських емігрантів із вказанням їх зв'язків та діяльності; складання “солідних” оперативно-наукових орієнтировок²⁷. Надалі у темпи робіт та типи оперативної роботи було внесено значні корективи.

Кінець 1945 – початок 1946 р. дійсно відповідав задекларованим темпам і намірам роботи з ПА. Принаймні збереглися списки осіб, підозрюваних у співпраці з німецькими окупантами з 2 грудня 1945 до 11 лютого 1946 рр., надіслані ЦДІА УРСР у м. Києві до УДА НКВС УРСР. У списках зазначались ПІБ особи, останнє місце її проживання та рік (дата виявленої інформації), а також рід діяльності. Загалом подано 56 позицій на осіб, чиє останнє місце проживання зазначено як Прага, хоча дані про деяких діячів повторюються по кілька разів (Д. Антонович, І. Мазепа, М. Галаган, М. Вировий, О. Мицюк, М. Омелянович-Павленко та ін.)²⁸.

Звіт про роботу Відділу ТФ ЦДІА за 1945 рік з 15 жовтня 1945 по 1 січня 1946 р. подає відомості за матеріалами ПА. Очевидно, до Особливого відділу ТФ матеріали ПА потрапили наприкінці 1945 р., оскільки на 1946 р. було заплановано роботу Особливого відділу ТФ, куди входили матеріали ПА²⁹. За звітний період було повністю впорядковано (крім підшивки одиниць зберігання) п'ять особових фондів: Ф. Швеця, Б. Мартоса, М. Деркача, Н. Григор'єва та М. Григор'єва (разом 210 одиниць зберігання) та фонд Українського видавництва “Пробоем” (7 одиниць зберігання)³⁰. Було розібрано за роками і структурою документи фонду Українського громадського комітету в Празі (300 одиниць зберігання та 97 кг розсипу)³¹. За завданням НКВС УРСР було виявлено і передано УДА матеріали “о преступной деятельности предателей Укр. (так у тексті. – *Т.Б.*) народа”. Було складено чотири спецха-

рактеристики фондів і три історичні довідки (Український громадський комітет, Українська партія соціалістів-революціонерів та УІК).

Вже у 1945 р. було складено доповідь для внутрішнього використання в Архівному управлінні, де подається історія України від Жовтневого перевороту 1917 р., йдеться про діячів Центральної Ради, Гетьманату, Директорії, ОУН. Є відомості і про українську еміграцію у Чехословацькій Республіці, Польщі, Франції, Відні. Згадуються “Ліга українських націоналістів” та “ЦЕСУС” (Центральний союз українського студентства)³². Очевидно, ці матеріали вже були оброблені і відтак використані у доповіді.

В процесі перенесення ЦДАЖР УРСР з Києва до Харкова у жовтні 1945 р. “картотека на к/р елемент” Архіву Жовтневої революції була передана до Особливого відділу ТФ, де у 1946 р. була завершена робота з розробки картотеки “по строгому алфавиту”³³. Отже, наведені нижче статистичні дані щодо “к/р елементу” могли бути сформованими на основі не лише ПА.

У звіті про оперативну роботу всіх державних архівів за 1945 р. присутній термін “українські білоемігранти”. З одного боку, зважаючи на надходження документів ПА до ЦДІА УРСР у м. Києві лише в жовтні 1945 р., видається малоімовірним, що у звіт вже були внесені документи цього комплексу. З іншого боку, за два місяці можна було провести попередню роботу з виявлення прізвищ осіб зазначеної категорії, бо інакше який зміст вкладається у термін “українські білоемігранти”?

Вже в 1945 р. УДА НКВС УРСР дав ЦДІА УРСР у м. Києві завдання знайти і передати йому ряд документів для використання в оперативній роботі. З цією метою були складені Особливі характеристики на чотири фонди і історичні довідки на три фонди³⁴. Відомостей про задіяні фонди немає, але немає й підстав говорити, що матеріали ПА були виключені з цієї роботи.

За завданням заступника наркома внутрішніх справ УРСР І. Лобуренка, в кінці грудня 1945 р. архівами УРСР були виявлені документальні матеріали та складені списки-довідники керівного складу української еміграції, що “контрреволюційно” діяла як за років громадянської війни, так і в еміграції та співпрацювала з німцями. Було складено вісім списків на 433 особи та знято 211 копій документів³⁵.

Іншим видом роботи, де могли бути задіяні матеріали ПА, є “орієнтировка про українсько-німецьких націоналістів”, запланована на перший квартал 1946 р.³⁶. Ймовірно, складалася і доповнювалася також довідка-орієнтировка про стан основних таємних фондів центральних держархівів УРСР в 1946 р.³⁷ На жаль, її не вдалося виявити в діловодстві АУ УРСР.

11 травня 1946 р. начальник та співробітник відділу використання ГАУ СРСР направили листа до начальника Архівного управління

МВС УРСР П. Гудзенка з проханням надсилати разом з річним звітом про використання документальних матеріалів як додаток відомості “по трофейным материалам, националистических и белогвардейских эмигрантских организаций, доставленных из заграницы”³⁸, як і з збережених та реєвакуйованих фондів. Інформація, яка вимагалася: обсяг, стан архівно-технічного опрацювання, кількість оперативно розроблених матеріалів та кількість взятих на картковий облік, зокрема, “контрреволюційних націоналістично-еміграційних організацій”³⁹.

Як видно, склад фондів, що викликали зацікавлення союзних органів, збігається з тематикою ПА, однак архівісти не виокремлюють матеріали, привезені з Праги, від інших документів, що містять інформацію на “к/р елементи”. Отже, ми у багатьох випадках не можемо простежити обробку документів УІК та інших українських організацій, привезених з Чехословацької Республіки, бо ці документи подібного змісту опрацьовувалися разом.

Маємо лише поодинокі прямі докази термінового використання документів УІК в оперативних цілях. Так, у звіті за перше півріччя 1946 року відділу ТФ Львівського облдержархіву зазначено, що “большую помощь в оперативной работе ОББ УМВД оказали исторические справки на УІК и ОУН (составленные по архивным материалам и переданы в УМВД на работу в оперативно-чекистских целях)”⁴⁰.

Важливим інформативним є лист співробітників АУ УРСР начальнику відділу використання ГАУ МВС СРСР капітану Старову від 28 листопада 1946 р., яким направлялися списки-довідники на “к/р” елемент 35 “политокрасок”, в тому числі: на співробітників Держварти (3 списки на 622 особи); на осіб, які служили в Білій, Денікінській та “буржуазно-націоналістичних” арміях (3 списки на 106 осіб); на реемігрантів (1 список на 14 осіб); на членів УСДРП (1 список на 17 осіб)⁴¹. На жаль, списки не відображені у справі, але принаймні вони точно склалися на кінець листопада 1946 року, і ПА, вочевидь, слугував за одне із їхніх джерел.

У звіті про роботу архівних органів УРСР з використання документальних матеріалів в оперативно-чекістських та народно-господарських цілях за 1946 рік подаються відомості і про матеріали ПА. Так, серед найбільш цінних довідок-орієнтировок виділені “Контрреволюционная деятельность украинских националистических партий в эмиграции” та “Украинская эмигрантская пресса в ЧСР”⁴².

Є певна плутанина з назвами відділів. Так, планом роботи на 1946 р. відділом ТФ зазначено такі фонди, що є складовими ПА. Однак порівнювання плану і звіту роботи Особливого відділу ТФ свідчить, що мова іде про одні й ті ж матеріали та одних і тих же співробітників і начальника В. Волкову⁴³. Можливо, проблема виникла через елементарну друкарську помилку; фактичне функціонування Особливого від-

ділу з 1947 р., або перебування частини еміграційних фондів у відділі ТФ в другій половині 1945–1946 рр. Принаймні звіт відділу ТФ ЦДІА УРСР за 1948 р. підтверджує відсутність у ньому празьких емігрантських фондів⁴⁴.

У 1946 р. по відділу ТФ ЦДІА УРСР у м. Києві було заплановано написати п'ять довідок-орієнтировок: Українська білоеміграція в ЧСР; Українська білоеміграційна преса в ЧСР; Контрреволюційна діяльність Українських політичних партій в еміграції (головним чином УПСР); Українські фашистські організації за кордоном; Доля інтернованих армій УНР в еміграції та їхня участь в інтервенції капіталістичних країн проти СРСР⁴⁵.

Для поквартального прийому впорядкованих фондів відділу ТФ (очевидно, Особливого відділу) у 1946 р. в ЦДІА УРСР у м. Києві мала бути створена комісія⁴⁶. Планувалося також у 1946 р. провести повний облік (заповнити аркуші фондів, картки фондів і завести справи фондів) всіх упорядкованих фондів, кількість яких до кінця 1946 р. дорівнювала б 106. На решту 185 фондів потрібно було заповнити аркуші фонду і вказати орієнтовно крайні дати та їхні обсяги⁴⁷. Один із пунктів плану на 1946 р. зобов'язував кожного із співробітників відділу ТФ прочитати по чотири лекції з загально-історичного циклу історії України та дві лекції з історії і діяльності політичних партій на Україні⁴⁸. З метою обміну досвідом було запропоновано заслухати три з п'яти довідок-орієнтировок, заплановані на складання у 1946 р.: про українську білоеміграцію, еміграційну пресу та діяльність політичних партій, г.ч. УПСР⁴⁹. Останнім, дванадцятим, пунктом плану роботи Відділу ТФ ЦДІА УРСР на 1946 р. був “критико-библиографический разбор” книги С. Наріжного “Українська еміграція” 1942 року видання⁵⁰.

Список фондів, який підлягав упорядкуванню по Відділу ТФ ЦДІА УРСР у м. Києві, складався з 87 фондів обсягом 9942 одиниці зберігання та 1198 кг розсипу. Нумерація фондів – від 3с до 267с. Він містив фонди трьох груп: УНР (16 фондів), особові фонди (22 фонди) та українські еміграційні установи в ЧСР, Польщі та Франції.

Якщо порівняти однакові фонди списку фондів Особливого відділу, що підлягали упорядкуванню в 1947 р., та списку фондів, що підлягали упорядкуванню в 1946 р. по Відділу ТФ ЦДІА УРСР у м. Києві, то вони пронумеровані у деяких випадках по різному, у деяких – однаково: фонд Галагана – № 43с та № 56с, проте однаковий обсяг в обох випадках: 0,5 кг розсипу; фонд Л. Білецького – № 90с (1923–1943, 15 кг розсипу) в обох списках; фонд С. Черкасенко – № 116с (1921–1935, 2 кг розсипу) та ін.⁵¹

Звітом про роботу архівних органів УРСР з використання документальних матеріалів в “оперативно-чекістських” та “народно-господарських” цілях за 1946 р. підсумовано, що в основному розро-

блені групи матеріалів, складовою яких є як фонди націоналістичних партій, так і фонди організацій⁵². Зазначено також, що ЦДІА УРСР у м. Києві багато зробив “по розоблаченню українських белоэмигрантов”⁵³. У чому конкретно полягало “розоблачение” не зазначено. Очевидно, мова йшла про складені біографічні довідки із зазначенням посад, які обіймали окремі українські діячі.

Більшість упорядкованих у першому півріччі 1946 р. фондів (63 фонди) склали, як і в інші роки, особові фонди українських емігрантів (22 фонди), часописів та видавництв (10 фондів), кілька фондів УНР та українські еміграційні фонди, переважно з Чехословацької республіки. Номери фондів – від 8 с. до 292 с. З 15-ти історичних довідок написано на фонди празького походження десять, чотири з Польщі і одну з Франції⁵⁴. На фонд 164с “Комітет фундації ім. К. Мацієвича в Подєбрадах” написано історичну довідку та характеристику на фондоутворювача особового фонду⁵⁵. З 10 фондів часописів і видавництв сім чи вісім увійшли до орієнтировки “Українська емігрантська преса в ЧСР”⁵⁶. Цікавим свідченням ставлення до “буржуазних націоналістів” є фонд 34 с “Особистий фонд Д. В. Антоновича”, бо в примітках написано, що складено дві характеристики: по одній на “отца и сына”⁵⁷.

За перше півріччя 1946 р. Відділ ТФ ЦДІА УРСР у м. Києві написав орієнтировку “Українська емігрантська преса в ЧСР” та підібрав матеріали для орієнтировки “Контрреволюційна дільність українських політичних партій в еміграції”⁵⁸, яка і була написана до кінця року. З 23-х великих характеристик на фондоутворювачів особових фондів дві були характеристиками-оглядами⁵⁹.

До звіту роботи Відділу ТФ ЦДІА за перше півріччя 1946 р. додано список фондів, виявлених по Відділу ТФ в першому півріччі 1946 р.⁶⁰ Це 18 фондів, вісім з яких – це фонди ЦР, УД та УНР, чотири – фонди еміграційного походження з Польщі, і решта шість – українські еміграційні організації з осідком у Празі (5) і Подєбрадах (1)⁶¹.

Таким чином, переміщення еміграційного масиву з Чехословацької Республіки було викликано потребою опрацювання документів з метою збирання та фіксації даних на “українських буржуазних націоналістів”, або ж на “контрреволюційний елемент”. Для швидкого опрацювання еміграційних архівів було створено спеціальний відділ у складі ЦДІА УРСР у м. Києві, який було ліквідовано після опрацювання документів у липні 1950 р.

Засади опрацювання еміграційних документальних масивів були однаковими для українського та російського еміграційних архівів – УІК та Російського закордонного історичного архіву та було розроблені ГАУ НКВС СРСР. Такі ж принципи роботи застосовувались і щодо решти документальних масивів, які могли містити відомості про “ворогів народу”. З метою більш глибокого володіння інформацією було

порушено первісну цілісність колекцій – створено значну кількість дрібних особових та інституційних фондів.

Опрацювання матеріалів кінця 1945 та 1946 рр. заклало фундамент для подальшої роботи з еміграційними документами. Передусім опрацьовувались документи, які містили інформацію про чільних діячів української еміграції – їхні особові фонди, фонди партій та організацій.

Види роботи з “оперативної розробки” були різноманітними та включали складання: списків осіб, підозрюваних у співпраці з німецькими окупантами; спецхарактеристик фондів; історичних довідок; поповнення картотеки на “контрреволюційний елемент”; списків-довідників на чільних діячів української еміграції; довідок-орієнтировок; характеристик-оглядів, а також складання доповідей для внутрішнього обігу.

Незважаючи на таку специфічну мету опрацювання документів, як пошук “ворогів народу”, все ж еміграційні архіви були упорядковані. Було сформовано фонди, хоча й шляхом порушення первісної цілісності колекцій. Вимушене застосування “скороченого циклу” дозволило вже до початку 1950-х рр. загалом упорядкувати документи, хоча, зрозуміло, таке впорядкування було далеким від досконалого і почасти призвело до невідповідності інформації, закладеної в описах та документах. І все ж українським архівістам у нелегких повоєнних умовах, вже у перший післявоєнний рік вдалося налагодити професійну роботу з науково-технічного, хоча передусім “оперативного” опрацювання документів, і тим самим зберегти їх для нащадків.

¹ ЦДІА України, м. Київ, ф. 4703, оп. 2, спр. 2, арк. 15–17.

² *Лозенко Л.* Празький український архів : історія і сьогодення / Л. Лозенко // *Архіви України.* – 1994. – № 1–6. – С. 18–30.

³ *Кентій А. В.* Фонд “Український музей” у Празі ЦДАГО України як складова “Празького архіву” / А. В. Кентій // *Архіви України.* – 2000. – Ч. 1–3. – С. 43–49.

⁴ *Грімстед Патриція Кеннеді.* “Празькі архіви” у Києві та Москві. Повоєнні розшуки і вивезення еміграційної архівної україніки / Патриція Кеннеді Грімстед. – К. : ДЦЗД НАФ, 2005. – С. 31–34.

⁵ *Мушинка М.* Музей визвольної боротьби України та доля його фондів : іст.-архів. нариси / М. Мушинка. – К. : ДЦЗД НАФ, 2005. – С. 105–108.

⁶ *Палієнко М.* Архівні центри української еміграції (створення, функціонування, доля документальних колекцій) / М. Палієнко. – К. : Темпора, 2008. – С. 287–326; *Палієнко М. Г.* Архіви української еміграції в радянських спецсховищах (переміщення, опрацювання, використання) / М. Г. Палієнко // *Український історичний журнал.* – 2006. – № 1. – С. 196–213.

⁷ *Фонды Русского заграничного исторического архива в Праге. Межархивный путеводитель* / [отв. редактор Т.Ф.Павлова]. – Москва, 1999. – С. 18.

⁸ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 7, спр. 34, арк. 39–40.

⁹ Там само, спр. 104, арк. 5.

¹⁰ Там само, спр. 95, арк. 2 зв.

- ¹¹ Нариси історії архівної справи в Україні / [за заг. редакцією Ірини Матяш та Катерини Климової]. – Київ, 2002. – С. 484.
- ¹² Фонды Русского заграничного исторического архива.... – С. 17.
- ¹³ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 7, спр. 246, арк. 32.
- ¹⁴ Там само, спр. 157, арк. 9.
- ¹⁵ Див.: ЦДАВО України, ф. 4703, оп. 2, спр. 1, арк. 5. Опубл: *Боряк Т.* Додатки // Грімстед Патриція Кеннеді. “Празькі архіви” у Києві та Москві. Повоєнні розшуки і вивезення еміграційної архівної українки. – Київ, 2005. – № 28, с. 145–148.
- ¹⁶ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 7, спр. 347, арк. 68.
- ¹⁷ Див. ЦДАВО України, ф. 4703, оп. 2, спр. 26, арк. 4–22. Опубл: *Боряк Т.* Додатки // Грімстед Патриція Кеннеді. “Празькі архіви” у Києві та Москві... – № 33, с. 164–182.
- ¹⁸ Грімстед, Патриція Кеннеді. “Празькі архіви” у Києві та Москві... – С. 31.
- ¹⁹ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 7, спр. 97, арк. 42.
- ²⁰ Там само, спр. 34, арк. 31.
- ²¹ Там само, спр. 51, арк. 65.
- ²² Там само, спр. 51, арк. 84.
- ²³ Там само, спр. 19, арк. 1.
- ²⁴ Там само, спр. 19, арк. 1–2.
- ²⁵ Див.: ЦДАВО України, ф. 4703, оп. 2, спр. 1, арк. 1. Опубл: *Боряк Т.* Додатки // Грімстед Патриція Кеннеді. “Празькі архіви” у Києві та Москві... – № 28, с. 145–148.
- ²⁶ Див.: ЦДАВО України, ф. 4703, оп. 2, спр. 1, арк. 2–3. Опубл: *Боряк Т.* Додатки // Грімстед Патриція Кеннеді. “Празькі архіви” у Києві та Москві... – № 28, с. 145–148.
- ²⁷ Див. ЦДАВО України, ф. 4703, оп. 2, спр. 1, арк. 3. Опубл: *Боряк Т.* Додатки // Грімстед Патриція Кеннеді. “Празькі архіви” у Києві та Москві... – № 28, с. 145–148.
- ²⁸ ЦДАВО України, ф. 4703, опис 2, спр. 4, арк. 1–3, 24–24зв, 30–48 зв.
- ²⁹ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 7, спр. 157, арк. 5, 9.
- ³⁰ Там само, спр. 87, арк. 14.
- ³¹ Там само, спр. 87, арк. 15.
- ³² Там само, спр. 94, арк. 1–35 зв.
- ³³ Там само, спр. 157, арк. 10.
- ³⁴ Там само, спр. 51, арк. 80.
- ³⁵ Там само, спр. 104, арк. 9 зв.
- ³⁶ Там само, спр. 171, арк. 2–2 зв.
- ³⁷ Там само, спр. 171, арк. 38–39.
- ³⁸ Там само, спр. 170, арк. 37.
- ³⁹ Там само, спр. 170, арк. 37–37 зв.
- ⁴⁰ Там само, спр. 177, арк. 19 зв.
- ⁴¹ Там само, спр. 170, арк. 88–88 зв.
- ⁴² Там само, спр. 171, арк. 49.
- ⁴³ Там само, спр. 157, арк. 5; спр. 197, арк. 2, 7–10, 25.
- ⁴⁴ Там само, спр. 306, арк. 25.
- ⁴⁵ Там само, спр. 197, арк. 2–3.
- ⁴⁶ Там само, спр. 197, арк. 3.

- ⁴⁷ Там само, спр. 197, арк. 3.
⁴⁸ Там само, спр. 197, арк. 3–4.
⁴⁹ Там само, спр. 197, арк. 4.
⁵⁰ Там само, спр. 197, арк. 4.
⁵¹ Там само, спр. 246, арк. 9, 10, 10; спр. 197, арк. 7, 8, 9.
⁵² Там само, спр. 171, арк. 50.
⁵³ Там само, спр. 171, арк. 53.
⁵⁴ Там само, спр. 197, арк. 20–22.
⁵⁵ Там само, спр. 197, арк. 21.
⁵⁶ Там само, спр. 197, арк. 22. Кількість позицій надруковано нерозбірливо.
⁵⁷ Там само, спр. 197, арк. 23.
⁵⁸ Там само,, спр. 197, арк. 15.
⁵⁹ Там само, спр. 197, арк. 15.
⁶⁰ Там само, спр. 197, арк. 19.
⁶¹ Там само, спр. 197, арк. 19.

Исследуется начальный этап разработки сегмента “Пражского архива”, перемещенного в УССР в 1945 г. из Чехословацкой Республики и который принадлежал украинскому архиву в Чехословацкой Республике – Украинскому историческому кабинету. Анализируется политика в отношении эмиграционных документов, методы и результаты этой работы в конце 1945–1946 гг.

Ключевые слова: Чехословацкая Республика; Украинский исторический кабинет; “Пражский архив”; ЦГИА в г. Киеве; “оперативная разработка”.

The article explores the initial stage of “operational” processing of the segment of the “Prague Archives” that was transferred to the Ukrainian SSR in 1945 from the Czechoslovak Republic and belonged to the Ukrainian archive in the Czechoslovak Republic – Ukrainian Historical Cabinet. The author analyzes policy toward emigre documents, methods and results of this work in the end of 1945–1946.

Keywords: Czechoslovak Republic; Ukrainian Historical Cabinet; the “Prague Archives”; TsDIA USSR in c. Kyiv (Central State Historical Archive of Ukrainian SSR in Kyiv); “operational processing”.

УДК 930.253:94(476)“1941/1945”

В. І. АДАМУШКО*

ВЕЛИКА ВІТЧИЗНЯНА ВІЙНА В ПУБЛІКАЦІЙНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ДЕРЖАВНОЇ АРХІВНОЇ СЛУЖБИ РЕСПУБЛІКИ БІЛОРУСЬ

Проаналізовано внесок архівістів Білорусі у висвітлення безсмертного народного подвигу в роки Великої Вітчизняної війни, зокрема публікаційну діяльність Державної архівної служби Республіки Білорусь.

Ключові слова: документальні публікації; збірники документів; архівні довідники; архівні установи Республіки Білорусь; окупація.

65 років минуло з дня Великої Перемоги, значний вклад у яку вніс і білоруський народ. Велика Вітчизняна війна стала небувалою за своїми масштабами в історії людства битвою проти світової загрози – німецького нацизму. Вона залишила незгладимий слід на білоруській землі. Двічі, в 1941 і 1944 рр., Білорусь була місцем найбільших оборонних і наступальних фронтових операцій. У роки окупації тут не припинявся наймогутніший у Європі рух Опору.

Свій внесок у висвітлення безсмертного народного подвигу в роки Великої Вітчизняної війни зробили й білоруські архівісти. Військова тема є однією із центральних у роботі архівних установ Республіки Білорусь. Починаючи з 1991 р. зусиллями установ Державної служби з даної тематики підготовлено й видано близько 60 збірників документів і матеріалів, архівних довідників, матеріалів конференцій і збірників статей.

Документальні публікації державних архівів Республіки Білорусь вирізняються своєю тематичною спрямованістю, цікавим і професійним поданням конкретних, найчастіше специфічних питань військової історії. Пріоритетним завданням при підготовці збірників документів, архівних довідників є висвітлення маловідомих або й невідомих сторінок Великої Вітчизняної війни, уведення в науковий обіг нових документів.

При підготовці документальних публікацій, пов'язаних з воєнною історією, архівні установи Республіки Білорусь тісно співробітничали з різними організаціями як у Білорусі, так і за її межами. Серед них: Білоруський республіканський фонд “Взаєморозуміння й примирення”, Управ-

---

* *Адамушко Володимир Іванович* – кандидат історичних наук, лауреат Державної премії Республіки Білорусь, директор Департаменту архівів і діловодства Міністерства юстиції Республіки Білорусь.

ління з увічнення пам'яті захисників Батьківщини й жертв воєн Збройних Сил Республіки Білорусь, Білоруський державний музей історії Великої Вітчизняної війни, Інститут історії Національної академії наук Білорусі, Центральний архів КДБ Республіки Білорусь, громадське об'єднання "Республіканський фонд "Холокост", Музей історії й культури євреїв Білорусі, Державний меморіальний комплекс "Хатинь", Об'єднання "Саксонські меморіали на згадку про жертви політичного терору", Документаційний центр Шталаг 326 (VI К) Зенне (Німеччина), Інститут ім. Людвіга Больцмана з дослідження наслідків воєн в Граце (Австрія), Федеральне архівне агентство Росії, російські федеральні архіви.

У публікаційній діяльності білоруських архівів особлива увага приділяється передвоєнному періоду, часу, коли назрівали події, що спричинили світову катастрофу 1939–1945 рр. У 2007 р. вийшов з друку збірник документів і матеріалів "Напередодні. Західний особливий військовий округ (кінець 1939 р. – 1941 р.)". Видання стало результатом плідного співробітництва Національного архіву Республіки Білорусь і Російського державного військового архіву. У ньому опубліковані документи й матеріали, що розкривають будівництво військ Червоної Армії на території Західного (Білоруського) особливого військового округу, що на початку Великої Вітчизняної війни прийняв основний удар німецьких військ. Серед документів – доповіді керівництва Народного комісаріату оборони СРСР, Генерального штабу Червоної Армії, командування ЗАХОВО, постанови ЦК КП(б)Б і СНК БРСР, листи секретаря ЦК КП(б)Б Пономаренка Сталіну. Уперше в науковий обіг вводяться повідомлення про мобілізаційну готовність військ округу, матеріали інспекторських оглядів і навчань, розвідзведень штабу ЗАХОВО, спецповідомлення НКВС БРСР. Цьому періоду приділена велика увага й у підготовленому гродненськими архівістами збірнику документів і матеріалів "Гродненщина напередодні й у роки Великої Вітчизняної війни (1939–1945)" (Гродно, 2005). У ньому зібрано організаційно-розпорядчі документи, що зберігаються в обласних державних архівах й відтворюють драматичну історію західного регіону Білорусі.

У публікаціях про Велику Вітчизняну війну не була обійдена увагою діяльність Державного комітету оборони (ДКО), що в роки війни був надзвичайним вищим органом влади в СРСР. Підсумком спільної роботи архівних служб Білорусі й Росії став довідник "Білорусь у постановках і розпорядженнях Державного комітету оборони" (Мінськ, 2008 р.). У ньому розміщені документи про Білорусь, що зберігаються в Російському державному архіві соціально-політичної історії.

Драматичний і маловивчений дотепер початковий період історії війни в Білорусі висвітлений у збірнику документів і матеріалів "Білорусь у перші місяці Великої Вітчизняної війни (22 червня – серпень 1941 рр.)" (Мінськ, 2006 р.). У його підготовці взяли участь Національ-

ний архів Республіки Білорусь, Державний архів Російської Федерації, Білоруський державний музей історії Великої Вітчизняної війни. Опубліковані у виданні унікальні документи й спогади доповнені систематизованим “Списком керівних партійних і радянських працівників БСРР за станом на 20 травня 1941 р.” із зазначенням прізвища, імені, по батькові, займаної посади.

У публікаційній діяльності державних архівів була порушена й така важлива тема початкового періоду Великої Вітчизняної війни як евакуація. Цій події присвячений збірник документів “Наказано приступити. Евакуація ув’язнених з Білорусі в 1941 році” (Мінськ, 2005 р.). У ньому мова йде про долі арештованих і засуджених осіб, які утримувалися напередодні війни у в’язницях і колоніях Білорусі. В основу цього збірника було покладено документи Національного архіву Республіки Білорусь і Державного архіву Російської Федерації. Нерозробленість даної тематики в білоруській історіографії багато в чому визначила унікальність видання.

Не могли пройти білоруські архівісти повз таку важливу тему як історія партизанського й підпільного рухів на окупованій території Білорусі. Так, в 2005 р. вийшов підготовлений разом з Інститутом історії Національної академії наук Білорусі збірник “Авіація – партизанам”. У книзі поряд з архівними документами опубліковано спогади бойових льотчиків про участь авіації в матеріально-технічному забезпеченні партизанських формувань Білорусі, в евакуації людей через лінію фронту в радянський тил.

Першим у білоруській історіографії виданням, присвяченим такому маловідомому епізоду партизанського руху як участь у ньому євреїв, стала книга “Стали ми пліч-о-пліч... Євреї в партизанському русі Білорусії. 1941–1944 рр.” (Мінськ, 2005 г). Основною частиною збірника стали списки євреїв-партизанів, у кількості більш ніж 8500 осіб, що воювали з ворогом у партизанських загонах.

У 1996 р. на базі архівних документів Національного архіву Республіки Білорусь була підготовлена й видана книга “Мінскае антыфашысцкае падполле”. У ній зібрані відомості про підпільні організації Мінська, перераховані адреси конспіративних квартир, наведена хроніка діяльності Мінського підпілля, уперше поіменно названі тисячі підпільників з короткими конкретними відомостями про них і частково фотографіями.

Проблемі Холокосту присвячені документальні збірники “Холокост у Білорусі” (Мінськ, 2002 р.), “Вижити – подвиг. Спогади й документи про Мінське гетто” (Мінськ, 2008 р.) і “Свідчать кати. Знищення євреїв на окупованій території Білорусі в 1941–1944 рр.” (Мінськ, 2009 р.). У першому збірнику показано, як послідовно здійснювалася нацистська політика ліквідації євреїв на окупованій території Білорусі. У друго-

му вперше були опубліковані спогади в'язнів Мінського гетто, записи бесід в 1942–1944 рр. співробітників розвідувального відділу Білоруського штабу партизанського руху з партизанами – колишніми в'язнями гетто й підпільниками. У третьому збірнику зібрані документи Національного архіву Республіки Білорусь (документи німецьких установ і військових формувань і показання німецьких військовополонених), у яких містяться відомості про злочини нацистів проти єврейського населення Білорусі в 1941–1944 рр. У додатку до збірника наведені найбільш повні відомості про місця масового знищення або депортації євреїв на території Білорусі – 523 і 33 відповідно. Дані документальні публікації є спільним виданням Національного архіву Республіки Білорусь, Республіканського фонду “Холокост” і Музею історії й культури євреїв Білорусі.

Великої уваги заслуговує довідник “Табори радянських військовополонених у Білорусі 1941–1944” (Мінськ, 2004 р.). У ньому подано систематизовані відомості про табори радянських військовополонених на окупованій території Білорусі в 1941–1944 рр. Сьогодні, спираючись на дані довідника, можна назвати достовірні цифри про кількість таких таборів. Усього в Білорусі в різні періоди окупації діяло 12 армійських збірно-пересильних пунктів, 23 дулага, 16 шталагів, 2 офлага, 86 допоміжних таборів Головної залізничної дирекції “Центр”, а також 121 табір з невстановленими класифікаційними ознаками. За даними Надзвичайної державної комісії, на території Білорусі було розстріляно, замучено й умерло від холоду й голоду 810 091 радянський військовополонений (25 % від загального числа загиблих у полоні).

Значна увага білоруськими архівістами приділяється питанням, пов'язаним з місцями примусового утримання громадян на окупованій території Білорусі.

Документи державних архівів Республіки Білорусь стали основою довідкового видання на російській та німецькій мовах “Довідник про місця примусового утримання цивільного населення на окупованій території Білорусі 1941–1944” (Мінськ, 2001). У його основу були покладені раніше видані довідкові видання “Месцы прымусявага ўтрыманьня грамадзянскага насельніцтва на часова акупіраванай тэрыторыі Беларусі ў гады Вялікай Айчыннай вайны” (Мінск, 1996 р.) і “Довідник про німецько-фашистські табори, гетто, інші місця примусового утримання цивільного населення на тимчасово окупованій території Білорусі в період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років” (Мінськ, 1998 р.). Публікація такої роботи була викликана, у першу чергу, потребами Білоруського республіканського фонду “Взаєморозуміння й примирення”, створеного для розподілу виділених урядом Федеративної Республіки Німеччини компенсаційних виплат колишнім жертвам нацизму, а та-

кож органів соціального захисту населення при встановленні відповідних пільг цій категорії громадян.

Найбільшим на території Білорусі місцем масового знищення людей у роки окупації був табір Тростянець. За кількістю жертв він посідає четверте місце після таких нацистських таборів смерті в Європі, як Освенцим, Майданек, Треблінка. За підрахунками Надзвичайної державної комісії, у Тростянці загинуло не менш ніж 206 тисяч людей – радянських військовополонених, євреїв Білорусі й західноєвропейських держав, підпільників і партизанів, жителів Мінська, заарештованих як заручників, учасників польського підпілля й інших супротивників режиму. Кривава драма, що розгорнулася в цьому таборі, знайшла відбиття в збірнику документів і матеріалів “Табір смерті Тростянець” (Мінськ, 2003 р.).

У 1997 р. опублікований збірник документів “Озаричи – табір смерті”. Книга мала широкий резонанс у нашій країні й за кордоном. В 1999 р. вона вийшла значно доповненою німецькою й російською мовами під назвою “Заручники вермахту”.

Білоруські архівісти у своїх публікаціях висвітлили питання, пов’язані із золотом та іншими дорогоцінними металами, викраденими нацистами в мирного населення Білорусі в роки Другої світової війни. У збірнику документів “Нацистське золото з Білорусі” (Мінськ, 1998 р.) опубліковано унікальні документи про технологію вилучення цінностей у населення Білорусі й простежені шляхи їх відправлення в Третій Рейх. В 1998 р. у Вашингтоні на міжнародній конференції, присвяченій Холокосту, ця книга була визнана кращою у світі з даної проблематики.

Серед наукових і науково-популярних робіт з історії війни, основаних на документах державних архівів, заслуговує на увагу книга В. Селеменєва й В. Шимоліна “Забуті агенти Кремля. З історії радянської розвідки” (Мінськ, 2003 р.) і “Полювання на ката: історико-документальний нарис” (Мінськ, 2007 р.). В останній автори спробували по-новому подивитися на обставини знищення в 1943 р. генерального комісара Білорусі В. Кубе.

Особливе місце серед документальних публікацій з військової тематики посідає цикл робіт “Білоруські остарбайтери”. Поштовхом до його створення стали переговори 1993 року між делегаціями Німеччини, Білорусі, Росії й України про долі осіб, які використовувалися на примусових роботах. Про цих людей у вітчизняній історіографії згадувалося лише мимохіть. Потрібно було створити базу даних, виявити й вивчити документи з цієї проблеми. У результаті пошукової роботи у вітчизняних і закордонних архівах, бібліотеках були виявлені документи, що висвітлюють різні аспекти історії східних робітників. На їхній основі, а також на основі раніше опублікованих джерел в 1996–2001 рр. вдалося

підготувати й видати серію збірників “Білоруські остарбайтери”. Серія складається з 4-х книг документів і матеріалів, а також монографічного дослідження. У перших двох книгах опубліковані основні нормативні акти Третього рейху й інші документи загального плану, що стосуються викрадення громадян для примусової роботи в Німеччині. Третя й четверта книги містять документи про міжнародні угоди щодо репатріації, створенні й діяльності органів, що займалися поверненням викрадених на батьківщину, роботі залізничного транспорту, медичних і соціальних установ, зайнятих обслуговуванням репатріантів, про їхній правовий статус.

Продовженням теми остарбайтерів стала спільна публікація білоруських архівістів і австрійських колег з Інституту ім. Людвіга Больцмана з дослідження наслідків воєн у Граце – збірника документів “Примусова праця білоруського населення в Австрії” (Грац-Мінськ, 2003).

Однією з кривавих сторінок так званої “східної політики” нацистської Німеччини на території Білорусі було знищення населених пунктів разом з їхніми жителями. Із 433 спалених карателями сіл 186 після війни не відродилися. Символом трагедії білоруського народу стало невеличке село Хатинь Логійського району Мінської області. Про знищення цього села в березні 1943 р., а також про зведення тут меморіального комплексу розповідає збірник документів і матеріалів “Хатинь. Трагедія й пам’ять” (2009 р.) В основу покладено фактаж із збірника документів Національного архіву Республіки Білорусь, Центрального архіву КДБ Республіки Білорусь, Білоруського державного архіву науково-технічної документації, Державного архіву Мінської області, Зонального державного архіву в м. Борисове, архіву Міністерства культури Республіки Білорусь, особистого архіву автора меморіального комплексу в Хатині архітектора Л. М. Левина, матеріали преси та ін. У збірнику були опубліковані німецькі джерела про знищення с. Хатинь, а також акт про хатинську трагедію, складений жителями села.

Значна увага білоруських архівістів у своїй публікаційній діяльності звернена до теми звільнення Білорусі від німецько-фашистських загарбників. Серед таких публікацій – унікальний збірник документів і матеріалів у двох книгах “Звільнена Білорусь” (Мінськ, 2004, 2005). У ньому опубліковано документи, які фіксували події, що відбувалися на території Білорусі відразу після її звільнення, показано, як в умовах воєнного часу, а потім у перші післявоєнні місяці в Білорусі вирішувалися питання військового, економічного й політичного характеру.

Тема звільнення окремих регіонів Білорусі від німецько-фашистських загарбників знайшла втілення й у збірнику документів і матеріалів “Вітебщина звільнена. Жовтень 1943 – грудень 1945”. Він був підготовлений і виданий в 2009 р. спільними зусиллями архівістів Вітебської області й Національного архіву Республіки Білорусь.

Останнім часом співробітники державних архівів Республіки Білорусь звернулися до нових тем у публікаційній діяльності. У 2007 р. виданий збірник статей “Австрійці й судетські німці перед радянськими військовими трибуналами в Білорусі 1945–1950 рр.”. Двомовне російсько-німецьке видання було підготовлено разом з колегами із Інституту ім. Людвіга Больцмана з дослідження наслідків воєн у Граце (Австрія). Збірник, оснований на документальних матеріалах, містить 12 статей австрійських, білоруських і російських дослідників і є першим виданням про радянські післявоєнні судові процеси над нацистськими злочинцями.

Тема увічнення пам’яті загиблих у роки Великої Вітчизняної війни воїнів Червоної Армії, партизан, підпільників і мирних громадян знайшла своє відбиття у виданому в 2008 р. збірнику документів і матеріалів “Увічнення пам’яті захисників Батьківщини й жертв воєн у Білорусі 1941–2008 рр.”. Збірник був підготовлений архівістами Національного архіву Республіки Білорусь разом з Управлінням у справах увічнення пам’яті захисників Батьківщини й жертв воєн Збройних Сил Республіки Білорусь і став першим документальним виданням із зазначеної проблеми. У ньому опубліковано документи Національного архіву Республіки Білорусь, а також документи з державних архівів Брестської, Вітебської, Гомельської, Гродненської, Мінської, Могилевської областей та ін.

Плідно розвивається співробітництво білоруських архівістів з німецькими колегами в напрямку з’ясування долі радянських військовополонених. Основу взаємодії білоруських і німецьких дослідників становить Договір від 29 квітня 2002 р. між Об’єднанням “Саксонські меморіали на згадку жертвам політичного терору (Німеччина)” і державною установою “Національний центр архівів і діловодства” (тепер – Департамент архівів і діловодства Міністерства юстиції Республіки Білорусь). Результатом спільної роботи білоруських і німецьких дослідників у цьому напрямку стала книга “Цайтхайн – Книга пам’яті радянських військовополонених” (Мінськ-Дрезден, 2006). Завдяки цій книзі, а також раніше опублікованим книгам Пам’яті, що увічнили пам’ять радянських військовополонених, багато наших громадян змогли довідатися більше про долю своїх близьких, які були в’язнями німецьких таборів.

Документи державних архівів Білорусі широко представлено в опублікованих матеріалах наукових конференцій і “круглих столів”, проведених, як правило, у ювілейні роки й присвячених розробці проблем історії Великої Вітчизняної війни. Серед них: збірники статей “Мужність і трагедія народу” (Мінськ, 2000 р.), “Вистояли й перемогли: свідчать архіви” (Вітебськ, 2005), “Пра вайну апошняе слова не сказана” (Мінск, 2005), “Быў подзвіг. І была перамога” (Мінск, 2006).

Наразі державні архіви нашої країни продовжують роботу з підготовки документальних видань з історії Білорусі періоду Великої Вітчизняної війни. Зараз у видавництві перебувають збірники документів і матеріалів “Білоруси в радянському тилу” (НАРБ), “Гомельська область у перші місяці Великої Вітчизняної війни” і “Гомельщина партизанська. 1941–1942 рр.” (Державний архів Гомельської області, Державний архів громадських об’єднань Гомельської області, Національний архів Республіки Білорусь, Гомельський обласний музей військової слави).

Публікаційна діяльність Державної архівної служби Республіки Білорусь сприяє введенню в широкий науковий обіг нових документів і матеріалів про Велику Вітчизняну війну. Вони дозволяють по-новому подивитися на події воєнного часу, що відбувалися на території Білорусі. Разом з тим, незважаючи на певні досягнення білоруських архівістів у публікаційній діяльності, оприлюднення стала надбанням громадськості лише невелика частина архівних документів. Попереду перед державними архівами Республіки Білорусь стоять нові завдання, виконання яких сприятиме подальшому висвітленню історії Великої Вітчизняної війни.

Проанализирован вклад архивистов Беларуси в освещение бессмертного народного подвига в годы Великой Отечественной войны, в частности публикационная деятельность Государственной архивной службы Республики Беларусь.

Ключевые слова: документальные публикации; сборники документов; архивные справочники; архивные учреждения Республики Беларусь; оккупация.

The article analyzes the contribution of Bilorus' archivists in clarification of national immortal exploits of the Great Patriotic War, including publication activities of the State Archival Service of the Republic of Bilorus'.

Keywords: document publications; collection of documents; archive directories; archive institutions of the Republic of Bilorus'; occupation.

УДК 930.253:94(477.82)“1941/1945”

В. М. ГИКА*

ПАРТИЗАНСЬКА БОРОТЬБА НА ВОЛИНІ ЯК СКЛADOVA НАРОДНОГО ОПОРУ У ВЕЛИКІЙ ВІТЧИЗНЯНІЙ ВІЙНІ

На основі архівних документів проаналізовано формування, становлення, розгортання народного руху опору на Волині у вигляді підпільних груп, партизанських загонів, з'єднань у боротьбі з нацистськими загарбниками в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. та його вклад у загальну перемогу над ворогом.

Ключові слова: Велика Вітчизняна війна; “новий порядок”; радянський рух опору; партизанський рух; Державний архів Волинської області; тимчасова окупація; підпільні групи.

Від страхітливих подій Великої Вітчизняної війни, з якими пов'язані найтрагічніші сторінки в історії України, від Перемоги над нацистською Німеччиною нас відділяє 65 років. Нацистський “новий порядок” мав за мету перетворити територію України на аграрно-сировинний додаток рейху, життєвий простір для арійської раси, на джерело постачання дешевої робочої сили для німецької економіки.

Вся територія Волині, а це 30 сільських районів, 3 міста обласного, 5 районного підпорядкування, 859 сільських рад, була окупована нацистськими загарбниками в перші дні війни.

З початком окупації населення Волині зазнавало масових пограбувань та фізичного знищення, тому на протидію «новому порядку» формувався радянський рух опору, створювались підпільні групи, різноманітні партизанські формування.

Незважаючи на те, що в останні роки дослідниками і автором цих рядків досить різнопланово характеризувався склад та зміст документів фондів Державного архіву Волинської області, в тому числі про події Другої світової та Великої Вітчизняної воєн, не достатньо висвітленими залишались деякі аспекти партизанського руху. Цей радянський рух опору не діяв би тривалий час, якби не мав підтримки населення окупованої території, адже відомо, що в складі партизанських загонів було чимало цивільного населення, яке в ході воєнних операцій набувало практичних навиків ведення підпільної роботи. Тому цей рух відчутно впливав на хід воєнних подій на фронтах та прямо був зв'язаний з успіхами масштабних воєнних операцій. Це ті чинники, які переконливо

---

* Гика Володимир Миколайович – директор Державного архіву Волинської області.

засвідчують всенародний характер війни, її визвольну спрямованість. Яскравим підтвердженням цих слів може служити національний склад партизанського з'єднання О.Ф.Федорова і загону ім. Ванди Василевської :

українців	– 1976	українців	– 1
росіян	– 1655	євреїв	– 247
білорусів	– 974	осетинів	– 4
грузинів	– 40	каратаїв	– 4
азербайджанців	– 3	комизирів	– 4
вірменів	– 10	чувашів	– 3
казахів	– 9	мордвинів	– 5
латишів	– 3	лезгинів	– 3
таджиків	– 3	калмиків	– 2
естонців	– 1	кабардинців	– 1
татар	– 25	циганів	– 2
башкирців	– 4	поляків	– 258
марійців	– 2	греків	– 2
словаків	– 3	угорців	– 12 ¹

У період тимчасової окупації Волині на її території діяли 32 партизанські загони та з'єднання і 71 підпільна група. Підпільні групи через партизанські загони та з'єднання отримували завдання щодо:

- збору даних про кількість і місце дислокації фашистських військових частин, техніки, танків, дзотів, дотів, зенітних установок;
- системного збору даних про рух через залізничні вузли військових ешелонів, техніки на фронті;
- здобуття і доставки на пункти зв'язку зброї, вибухових матеріалів, бікфордових шнурів, зарядів;
- розповсюдження радянських газет, листівок, зведень “Совінформбюро”, звернень до німецьких солдатів².

Практично відразу після окупації Волині створювались збройні формування. Так, колишній секретар Сенкевичівського райкому партії Волинської області О. Ф. Конопльов у липні 1941 року був направлений для організації партизанського руху. Восени 1941 року він створив партизанську групу в Колківському районі. Проте вже в жовтні група була розгромлена нацистами, врятуватись вдалось керівнику і декільком особам. В серпні 1941 року колишній член КПЗУ М. П. Коніщук прибув у рідне село Грива і організував ряд підпільних груп в селах Камінь-Каширського району, а в березні 1942 року на їх базі було створено партизанський загін.

Із підпільних груп сіл Клубочин, Сильне, Журавичі був створений загін О. Ф. Філюка. 15 жовтня 1942 року в Цуманські ліси десантовано групу старшого лейтенанта К.П.Алексеева, яка влилась до загону.

Загін діяв до визволення області і навіть вийшов у рейд на територію Польщі³.

Восени 1941 року був десантований у свій Шацький район колишній член КПЗУ Шкворода Степан Олексійович. Він організував підпільні групи. У березні 1942 року підпільні групи почали діяти в лісах, де до них приєдналися втікачі з концтаборів і бійці Червоної Армії, які перейшли Західний Буг із Польщі. Так був створений загін ім. Ворошилова. В червні 1942 року загін перейшов у Ратнівський район, де об'єднався з однойменним загonom В. М. Михайловського. В серпні 1942 року загін влився в Пінське з'єднання партизанських загонів В. З. Коржа. Третього вересня 1942 року командир загону С. О. Шкворода загинув у бою на території Білорусії⁴.

У серпні 1942 року Оперативний центр Розвідувального управління Червоної Армії, що знаходився в Білорусії, направив в Україну, в тому числі на Волинь, невеликі партизанські загони І.Насекіна і Г.Картухіна.

На початку війни було створено низку підпільних груп та партизанських загонів в інших районах Волинської області.

З метою об'єднання розрізнених підпільних груп, партизанських загонів та подальшого розгортання партизанської боротьби, координації воєнних операцій на початку грудня 1942 року на Волинь прибув загін батальйонного комісара А. П. Бринського, який об'єднав під своїм командуванням раніше направлені партизанські загони І. Насекіна і Г. Картухіна та місцеві партизанські загони П. Х. Самчука, М. П. Коніщука, Ю. Собесяка, О. Філюка. Крім цього, в загін А. П. Бринського влились невеликі партизанські групи Петра Костіка, Івана Геча, Якова Павельчука, Шаферчука, Кузьми Ільюка та ряд інших.

Партизанськими загонами з'єднання А.П.Бринського за період з 1 жовтня 1942 року по 1 січня 1944 року було підірвано 409 німецьких військових ешелонів, розбито 2 387 вагонів, підірвано 117 мостів, вбито понад 6 тисяч німецьких солдат та офіцерів, понад 14,3 тис. фашистів отримали поранення⁵.

Перед керівництвом партизанських загонів, крім організації воєнних дій, стояли завдання допомоги мирному населенню, адже немало старих, жінок, дітей, які потерпали від німецького терору, залишилися без даху над головою і продовольства.

З метою збереження мирного населення наказом по партизанських загонах № 11 від 17 грудня 1942 року було створено три цивільні табори, куди були зведені старі, жінки та діти. Вони забезпечувались одягом, продуктами, кожен табір мав жорна для помелу зерна, виділялась необхідна кількість дійних корів. Для надання медичної допомоги в цивільних таборах працювало по одному медпрацівнику. Кожен цивільний табір охороняли п'ятеро озброєних бійців⁶.

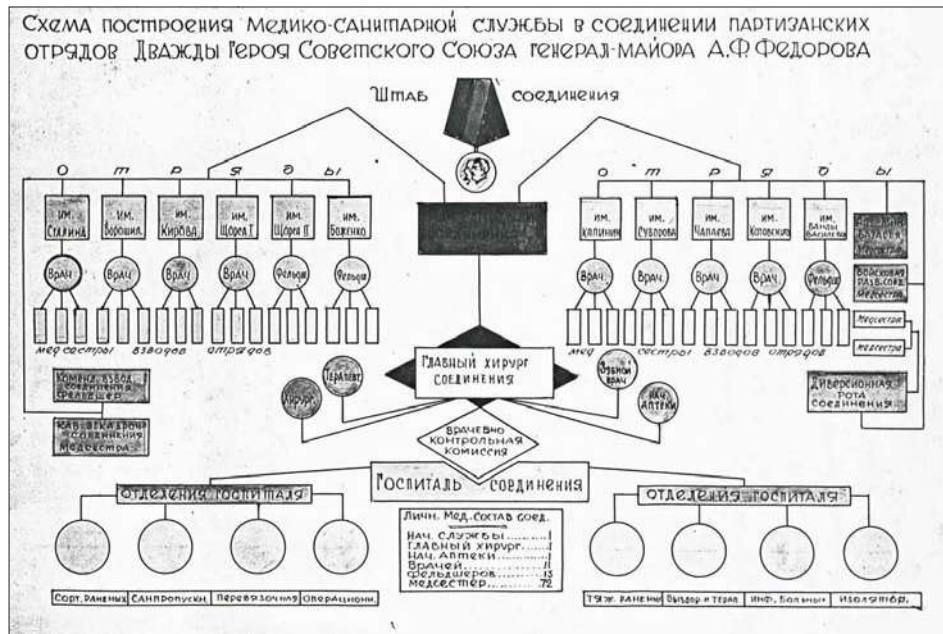

Схема побудови медично-санітарної служби в з'єднанні партизанських загонів двічі Героя Радянського Союзу генерал-майора О. Ф. Федорова.
 ф. П-597, оп. 1. спр. 30, арк. 217.

У червні 1943 року на Волинь прибуло Чернігівське з'єднання партизанських загонів під командуванням О. Ф. Федорова, штаб якого дислокувався в с. Лобна Любешівського району. У складі з'єднання на Волині діяло 13 партизанських загонів, а саме: ім. Щорса, ім. Чапаєва, ім. Сталіна, ім. Ворошилова, ім. Кірова, ім. Калініна, ім. Суворова, ім. Котовського, ім. Хрущова, ім. Ванди Василевської, ім. Богуна, ім. Шевченка, ім. Боженка.

Радіус дії з'єднання поширювався із сходу на захід до 400 км та із півночі на південь до 300 км.

Значущу бойову операцію було проведено поблизу залізничного вузла м.Ковель. 23 лютого 1944 року партизанські загони вийшли на вихідний рубіж і зав'язали бій за 18 кілометрів від міста, у селі Несухойже, яке утримувалося двома батальйонами есесівців. Ударна група в кількості 640 чол. під командуванням Ф. І. Лисенка упродовж цілого дня не виходила з бою. До 5-ої години вечора батальйони СС були повністю знищені, вдалося врятуватися лише командир батальйону та ще 4 бійцям німецької армії, які вилетіли літаком. В цьому бою було вбито 1264 німці, підбито 4 танки, знищено 48 автомашин, радіовузол, телефонно-телеграфний вузол, взято 8 батальйонних мінометів, 18 кулеметів та 120 автоматів⁷. За свідченням взятого в полон уповноваженого гестапо, німецьке командування вважало, що в район с.Несухойже прорвалася якась частина Червоної Армії.

Державний архів
Волинської області
Фонд № П-597
Опис № 1
Справа № 32, арк. 13

~~СОВ. СЕКРЕТНО~~
РОЗСЕКРЕЧЕНО

« БОЕВОЙ ПРИКАЗ № 15. »
Воинской части 0015

**Лес, 4 км. северо-во-
сточнее оз. Черевце.**

от 1-го июля 1943 года.

Карта 1:100000

О выходе 5 батальона воинской части 0015 на объект постоянного действия ж.д. Кувель-Влад. Волянский в район, лес 5 км северо-западнее с. Мосур.

П Р И К А З И В А Ю:

1. Командиру 5 батальона тов. Николаеву, комиссару батальона тов. Каравееву, начальнику батальона тов. Боченкову, зам. командира батальона по разведке тов. Семарченко, с батальоном, в составе 246 человек 2 июля 1943 года вступить в район действия, конечный пункт лес, 5 км северо-западнее с. Мосур.

Бойовий наказ № 15 Військовій частині 0015 від 1-го липня 1943 року
ф. П-597, оп. 1. спр. 32, арк. 13-15.

- 14 -

2. По прибытии на цель организовать:

- а/ минирование/МОД/ участков н.д. Ковель-Владимир-Вольский и Турыйск. Мины заложить сроком действия на 40 дней;
- б/ организовать крушение всех проходящих поездов с обязательным обстрелом и уничтожением паровозов. Выхватить и разгрузить не менее 2 эшелонов с боеприпасами, вооружением и продуктами питания;
- в/ поддерживать и устанавливать связь с местными партизанскими отрядами, оказывая им всемерную помощь и направлять их работу на активную борьбу с противником;
- г/ выделить небольшие группы проверенных партизан или организации их лучших людей местного населения в виде диверсионных групп и партизанские отряды;
- д/ учитывая большую засоренность националистами в районе действия батальона, командование батальона организовать работу по их реорганизации. Если же нац. формирования будут мешать выполнению задания, в таком случае всю эту прею уничтожить;
- е/ вести постоянную разведку гарнизонов противника и передвижения войск в своем районе действия и результаты немедленно сообщать, с обязательным указанием нумерации частей, рода войск, их численности, вооружения, направления движения и дислокации;
- ж/ развить широкую сеть агентурной разведки.

3. На место сосредоточения прибыть 12 июля 1943 года.

Следовать по маршруту: Грива, Боровичи, Заходы, форсирование р. Свояд в районе Боровно, Двородзе, Ясно фп. Завава, Лука, Далебе, Цяно, Дятлы, Нататя, переход через шоссе Ковель-Брест, Лотаки, Пасочко, Основа, Чувель, переход линии н.д. Ковель-Брест, Смыцари, местечество Свядина, Мельники, Гудыже, Ясавица, Ясавец, Бик, кир. стезевый завод, Казе, Городно, переход линии н.д. Ковель-Холы, лес 5 км юго-восточнее ст. Машев, Рацехув, Чалкос, Вятув, Земляница, лес 4 км юго-западнее, Земляница-место дислокации.

Летованій штаб
Володарської області
Фонд 23
Рис. №
Липень 43

Бойовий наказ № 15 Військовій частині 0015 від 1-го липня 1943 року
ф. П-597, оп. 1, спр. 32, арк. 13-15.

- 15 -

ПЕРШИЙ ПЕРЕХОД - 24 км. дзевка, лес в районе Боровицкие Заходы.
ВТОРОЙ ПЕРЕХОД - 17 км. дзевка, лес 5 км западнее Яйно.
ТРЕТИЙ ПЕРЕХОД - 19 км дзевка, лес 5 км западнее Яйно. ?
ЧЕТВЕРТЫЙ ПЕРЕХОД - 15 км дзевка, лес 8 км. западнее Датынь.
ПЯТЫЙ ПЕРЕХОД - 28 км. дзевка, лес 3 км. восточнее Смоляры.
ШЕСТОЙ ПЕРЕХОД - 14 км. дзевка, лес 5 км. западнее Д. Бутигр.
СЕДЬМОЙ ПЕРЕХОД - 18 км. дзевка, лес 4 км. восточнее Скришица.
ВОСЬМОЙ ПЕРЕХОД - 22 км. дзевка, лес 5 км. юго-восточнее Машев.
ДЕВЯТЫЙ ПЕРЕХОД - 24 км. лес 5 км северо-восточнее с. Масур-место дислокации.

4. Организация связи:

- а/ через радио, для чего приять 2-х радистов, старший Гаркушенко с рацией;
- б/ посылками, которых высылать по достижению установленного места дислокации и в дальнейшем высылать по мере необходимости, но не реже 2-х раз в месяц;
- в/ все проделанные мероприятия по диверсии и разведке сообщать по радио.

5. Начальнику диверсионной службы части обеспечить батальон необходимым количеством взрывчатки.

6. Полное выполнение настоящего приказа считать выполнение задания.

КОМАНДИР В/ЧАСТИ 0015
 ГЕРОИ СОВЕТСКОГО СОЮЗА
 ГЕНЕРАЛ-МАJOR
 /ФИЛЮК/

КОМССАР В/ЧАСТИ 0015
 КОМПОЛКОВНИК
 /ДРЪЖИЦЫ/

НАЧАЛЬНИК ШТАБА В/ЧАСТИ 015
 КАВИТАН
 /ПРАНСОВ/

Окремі дані, що частково вдалося встановити про диверсійні дії загону ім. О. Ф. Філюка ф. П-597, оп. 1. спр. 187 "Списки особового складу партизанського загону т. Філюка О. Ф. і деякі дані про диверсії, здійснені цим загonom, арк. 19, 22.

ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Де деякі дані частково
вдалося встановити, про диверсій-
ні дії загону Філюка О. Ф.

15/Х 1942 р. В с. Суськ знищено сільську
управу з документальними та
2 телеграм.

15/Х 1942 р. В с. Коростин Ровенської обл.
знищено сільську німецьку
управу з документальними,
убити один бандіт націона-
ліст; нами втрачені
поранений один партизан
Гав. Рон Назим Якович.

16/Х 1942 р. В Стетаньків р-ні Ровенсь-
кої обл. знищено 4 сіль-
ських німецьких управ з
документальними, одні поштове
визвістки та 2 телеграм.

Державний архів
Волинської області
Фонд № П-597
Опис № 1
Справа № 187, арк. 19

Окремі дані, що частково вдалося встановити
про диверсійні дії загону ім. О. Ф. Філюка
ф. П-597, оп. 1, спр. 187 "Списки особового складу партизанського загону
т. Філюка О. Ф. і деякі дані про диверсії, здійснені цим загonom, арк. 19, 22.

17/х^л 1943р. — Зрив шалаюна на захід від
ж.д. станц. Волна йдузи на
фронт, знищено паравоз,
3 вагона, убито 7 солдатів
і 17 ранено.

18/х^л 1943р. — Ходив сам особисто
на засаду проти вогосов-
ців, вбито 5 вогосовців,
забрало 4 винтовки, пару
коней з возом, 13 курей штир,
і 6 кілограм м'яса слівач.

24/х^л 1943р. — Зрив шалаюна на захід
ж.д. станц. Звірів йдузи на
захід, знищено паравоз
4 вагона з військового
технікою, задержан
рух на ж.д. 18 годин.

9/л^л 1943р. — В с. Домашів Гуцулського
р-на вів бій з українсько-бувру
зброєю нацистською, вбито
6 бандитів і забрало 11 винтовок.

Державний архів
Волинської області
Фонд № П-597
Опис № 1
Справа № 187, арк. 22.

Окремі дані, що частково вдалося встановити
про диверсійні дії загону ім. О. Ф. Філюка
ф. П-597, оп. 1. спр. 187 "Списки особового складу партизанського загону
т. Філюка О. Ф. і деякі дані про диверсії, здійснені цим загonom, арк. 19, 22.

Найбільш ефективні визвольні дії з'єднання припали на липень-серпень 1943 року. За цей час знищено 4000 ворожих ешелонів з бойовою технікою і живою силою ворога. В ході бойових дій знищено та поранено 32 тис. німецьких солдат, при порівняно невеликих втратах партизан (до 1000 вбитих і поранених). Понад 1000 партизанів цього з'єднання нагороджено орденами і медалями, 19-м – присвоєно звання Героя Радянського Союзу⁸.

У березні 1944 року після звільнення частини області з'єднання вишло в тил Червоної Армії. На базі цього з'єднання після відкликання двічі Героя Радянського Союзу О. Ф. Федорова до м. Києва було сформовано два з'єднання під командуванням Г. В. Балицького і Д. І. Рванова.

На території Ковельського та Старовижівського районів Волині діяли також партизанські загони Полтавського з'єднання. Перша Українська партизанська дивізія імені двічі Героя Радянського Союзу С. А. Ковпака пройшла рейдом по Волині від Маневицького до Любомльського районів, 25 січня 1944 року повернула в напрямку Львова, пройшла прикордонними районами Волині (Устилузьким, Володимир-Волинським, Іваничівським, Горохівським) і 10 лютого вийшла на територію Львівської області.

З'єднання партизанських загонів Пінської області Білорусії постійно здійснювали бойові операції в північних районах Волині (Любешівському, Ратнівському, Камінь-Каширському). Із Пінського з'єднання на території Волині діяли, в основному, партизанські загони ім. Суворова, ім. Орджонікідзе та ім. Костюшко.

Підсумовуючи короткий огляд діяльності партизанських груп, загонів, з'єднань, що брали участь у боях на окупованій території Волині, однозначно можна стверджувати, що цей рух був складовою частиною народного опору у Великій Вітчизняній війні, і радянські партизани вели боротьбу з фашизмом, відстоюючи свободу, незалежність держави, свого краю, рідної сім'ї. Це підтверджують і запропоновані в доповнення статті копії документів.

Глибокий аналіз документів, спогадів учасників партизанського руху наводить на певні роздуми та дозволяє зробити деякі узагальнення, а саме: на початковому етапі воєнних дій партизанські групи та загони діяли розрізнено, що спричиняло не завжди обґрунтовані втрати. Із документів випливає, що нерідко між командирами партизанських формувань виникала неузгодженість в діях, це негативно впливало на результати бойових операцій. Але вказані фактори аж ніяк не можуть применшити ролі і значення цього масового руху опору у боротьбі з ненависним ворогом.

І нинішнє покоління, особливо молодь, повинне знати про подвиги народних месників, героїзм, мужність та самопожертву наших батьків,

матерів, братів та сестер, земляків, військовослужбовців Червоної Армії та глибоко вшанувати їх світлу пам'ять.

¹ Державний архів Волинської області, ф. П-597, оп. 1, спр. 19, арк. 5.

² Там само, спр. 74, арк. 20.

³ Там само, спр. 21, арк. 163–165.

⁴ Там само, спр. 184, арк. 13–15.

⁵ Там само, спр. 8, арк. 2–8.

⁶ Там само, спр. 181, арк. 10.

⁷ Там само, спр. 32, арк. 30.

⁸ Там само, спр. 30, арк. 285–290.

На основании архивных документов проанализировано формирование, становление, развертывание народного движения сопротивления на Волыни в виде подпольных групп, партизанских отрядов, соединений в борьбе с нацистскими захватчиками в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. и его вклад во всеобщую победу над врагом.

Ключевые слова: Великая Отечественная война; “новый порядок”; советское движение сопротивления; партизанское движение; Государственный архив Волынской области; временная оккупация; подпольные группы.

Based on archival documents the article analyzes an formation, formation, deployment of national resistance movement in Volyn' as clandestine groups, guerrilla groups, connections to fight with the Nazi invaders in the Great Patriotic War of 1941–1945 and its contribution to total victory over the enemy.

Keywords: Great Patriotic War; "New order"; Soviet resistance movement, the guerrilla movement, the State Archive of Volyn' Oblast, temporary occupation; clandestine groups.

УДК 930.255:94(477.53)“1941”

Т. П. ПУСТОВІТ*

**ДОКУМЕНТИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ
ПОЛТАВСЬКОЇ ОБЛАСТІ ПРО УЧАСТЬ МІСЦЕВИХ
ВІЙСЬКОВИХ ФОРМУВАНЬ У БОЙОВИХ ДІЯХ
У СЕРПНІ–ВЕРЕСНІ 1941 р.
НА ТЕРИТОРІЇ ПОЛТАВСЬКОЇ ОБЛАСТІ**

На основі документів Державного архіву Полтавської області висвітлено історію найбільших місцевих військових формувань краю, їх участь у оборонних боях 1941 р. Зроблено головні висновки щодо причин відступу та значних втрат особового складу цих формувань.

Ключові слова: документи; Полтавська область; місцеві військові формування; оборонні бої; р. Дніпро; ополченці.

У ХХ столітті український народ зазнав таких бід і втрат, яких не мав за всю попередню багатоміліардну історію: три революції, дві світові і громадянська війни, три голодомори. Та найтяжчим з усіх потрясінь стала Велика Вітчизняна війна (1941–1945 рр.), яка принесла незліченні поневіряння українському народові; воєнне лихоліття не обминуло жодної сім'ї та жодної оселі.

Останні статистичні дані, оприлюднені російськими істориками, свідчать, що на фронтах Великої Вітчизняної війни загинуло 17, 8 млн. радянських солдатів і приблизно стільки ж було поранено. Загальні ж втрати населення Радянського Союзу за роки війни становили 38, 8 млн. чол. (за іншими даними – 43, 4 млн. чол.).

Вагомий внесок у розгром фашистської Німеччини зробили також полтавці, які воювали на різних фронтах, у місцевих військових формуваннях, партизанських загонах та антифашистському підпіллі. І, як свідчать джерела, піднялися вони на захист Батьківщини здебільшого добровільно, за покликом серця.

5 серпня 1941 р., на 45-й день від початку війни, на підступах до Крюкова почалися перші бої німецьких частин з Кременчуцькою дивізією народного ополчення, двома полками 297-ї стрілецької дивізії та нечисленними силами місцевого гарнізону. А 13 жовтня 1941 р. фашистські війська вже повністю окупували територію Полтавської області. Отже, бойові дії на Полтавщині на початковому етапі війни тривали 70 діб. Період складних і трагічних подій висвітлений у працях

---

* *Пустовіт Тарас Павлович* – заступник директора – начальник відділу Державного архіву Полтавської області, заслужений працівник культури України.

дослідників та краєзнавців фрагментарно. Найбільша увага дослідників приділялась оточенню 5-ї, 26-ї, 37-ї армій, частині військ 21-ї та 38 армій, трагедії Штабної колони та воїнів Південно-Західного фронту у вересні 1941 р. в урочищі Шумейкове Лохвицького району, діям регулярних частин Червоної Армії Київської оборонної операції¹. Натомість питання, пов'язані з місцевими військовими формуваннями у 1941 р. і досі залишаються поза увагою дослідників.

Зрозуміло, що найповніша інформація про військові події серпня-жовтня 1941 р., у тому числі і тих, що відбувалися на теренах Полтавщини, зберігається у фондах Центрального архіву Міністерства оборони Російської Федерації (м. Подольськ Московської обл.). Тут зокрема, щоденники бойових дій, оперативні донесення, списки безповоротних втрат, бойові накази, які дозволяють встановити найменування військових частин і з'єднань, з'ясувати прізвища загиблих воїнів-земляків тощо. Та, на жаль, ці документи сьогодні є малодоступними для українських дослідників.

У державних архівних установах України порівняно незначна кількість документів про бойові дії 1941 р. на Полтавщині. Серед документальних джерел, що зберігаються, приміром, у ЦДАВО, на особливу увагу заслуговує маловідомий широким колам дослідників фонд КМФ – 8 (“Колекція мікрофотокопій документів німецько-фашистських адміністративних установ, армійських груп та їх тилових охоронних підрозділів, що діяли на окупованих східних територіях”). Оригінали цих документів зберігаються у Національному архіві США, але копії з них були замовлені Головархівом України у 1965 р. А в 1969 р., скопійовані документи частково надійшли до колишнього партійного архіву Полтавського обкому Компартії України (тепер Державного архіву Полтавської області). Важливим джерелом інформації для дослідників є поданий тут “воєнний щоденник” квартирмейстера штабу тилу групи армій “Південь” і додатки до нього.

Зібрання джерел Державного архіву Полтавської області, що відображають події перших місяців війни 1941 р., включає різні за походженням, обсягом та змістом документи фондів. Коротко назвемо їх: Ф.п. – 105 (Колекція документів діяльності партійного та комсомольського підпілля, партизанського руху, інших форм антифашистського спротиву, що діяли на території Полтавської області у період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.; 360 справ), Ф. р. – 9075 (Колекція документів полтавчан – учасників Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.; 22 справи), Ф. р. – 8910 (Колекція документів ветеранів Полтавського танко-технічного училища (ПТУ) і Зведеного полку училища, зібрана А.М.Ульянченком, 1939-1991 рр.; 146 справ), Ф. р. – 8676 (Колекція періодичних видань, наказів, розпоряджень, листівок, плакатів, брошур та ін. періоду тимчасової німецько-фашистської окупації

України 1941–1944 рр.; 395 справ), Ф. п. – 15 (документи Полтавського обкому КП України).

Форсування Дніпра, мобілізаційні заходи місцевих партійних та радянських органів влади, евакуація підприємств, організацій, установ краю на схід країни, оточення військ Червоної Армії, оборонні бої за Полтаву та Кременчук, створення місцевих військових формувань, інші події тут відображені у численних спогадах, щоденниках безпосередніх учасників цих трагічних подій. Цікавим джерелом для дослідників є відтворені схеми боїв ополченців, витяги із бойових наказів, фотографії курсантів військових навчальних закладів довоєнного періоду.

Документи свідчать, що на Полтавщині під час оборонних боїв 1941 р. була створена і діяла низка військових формувань, у тому числі винищувальні батальйони, Зведений полк Полтавського тракторного училища, Кременчуцька дивізія народного ополчення, бронепотяг “Маршал Будьонний” та ін., які вже у серпні 1941 р. прийняли бойове хрещення. Ці військові одиниці, різні за рівнем підготовки та чисельністю, створювалися у всіх районних центрах області передовсім для знешкодження фашистських десантів, патрулювання залізниць, охорони мостів, допомоги в евакуації матеріальних цінностей та ін., але ситуація складалася так, що їм доводилося вирішувати найвідповідальніші завдання часу. Тож про долю цих найбільших місцевих військових формувань і піде мова у даній публікації.

Найбільшим військовим навчальним закладом краю напередодні війни було Полтавське тракторне училище, створене у 1940 р. на базі Полтавського військового автомобільного училища, яке готувало військових техніків 2-го рангу для автотракторних частин. Та попри свою коротку історію, вже серед перших випускників училища, учасників боїв були свої герої: старший сержант Халімон, Шляхов (учасники боїв біля озера Хасан), Миронов, Н. Старшинов, В. Буланов, Солдатенко, Кузнєцов, Яланський (воювали на Халхін-Голі), Бойченко, Черненко, Кононенко, Мудрак, Рибников, Львов, Орлов, Кухар, Прокуратов (брали участь у радянсько-фінській військовій кампанії 1939–1940 рр.)².

Згідно з наказом Головнокомандуючого Південно-Західного напрямку Маршала Радянського Союзу С.М.Будьонного, Зведений полк Полтавського тракторного училища (ПТУ) офіційно було сформовано впродовж одного дня – 5 серпня 1941 року в м. Полтаві. До складу полку ввійшли: командири, політпрацівники, викладачі та дві роти курсантів ПТУ, командири, політпрацівники та курсанти 8-го Окремого Запасного Тракторного батальйону і курсанти Фронтівих курсів політради.

Терміни, визначені на формування полку, не дозволяли провести огляд новоствореної військової одиниці та зібрати весь особовий склад. Тож формування полку здійснювалося відразу в кількох місцях. У са-

тому училищі готували для відправки на фронт підрозділи курсантів, в Яківцях – курсантів тракторного училища, у Червоних казармах – політпрацівників. Спільне знайомство випускників відбулося лише 5 серпня пізно увечері на вокзалі Полтава-Південна, звідкіля ешелонами й відправлялися хлопці на виконання бойових завдань.

Уранці 6 серпня 1941 р. бійці Зведеного полку ПТУ були в Кобеляках. Звідти – марш до Дніпра, у район с. Кишеньки. 50 км з повною викладкою, під пекучим сонцем пройшли досить швидко і відразу зайняли оборонні позиції на лівому березі Дніпра від с. Келеберди до с. Малий Орлик. По фронту це становило близько 60 км³.

Документи держархіву свідчать, що оборона полку у ці “гарячі” серпневі дні 1941 р. носила характер так званих “вогнищ”. Основою такої оборони були опорні взводні пункти, відстані між якими контролювалися дозорами. Але попри великі відстані, швидко реагувати на небезпеку дозволяли мобільні групи, які пересувалися на автомашинах.

Незважаючи на погане озброєння (при формуванні 3 та 4 батальйонів на гвинтівку зразка 1891 року виділялося лише 15 набоїв), відсутність бойового досвіду, командири та бійці полку впродовж двох тижнів стримували натиск ворога. Всі спроби фашистів організувати переправу зазнали невдачі. Так, 12 серпня група розвідників військового техніка 2-го рангу А. Г. Михайлова перешкодила загонові німців переправитися через Дніпро біля с. Низи Кременчуцького району⁴.

Натомість учорашні курсанти самі переправлялися на правий берег Дніпра, вели розвідку, завдавали раптових ударів по підрозділах противника. Приміром, рота лейтенанта Вострухова, переправившись через Дніпро, атакувала німців у с. Деріївці. Заскочений зненацька ворог зазнав значних втрат: була знищена мотоциклетна рота, спалено кілька танків. А в районі с. Мішурин Ріг розвідники 3-го батальйону знищили кілька німецьких бронемашин, захопили штандарт німецького полку⁵.

За спогадами курсантів, напруження зростало щодня. На лівий берег Дніпра переправлялися десятки і навіть сотні людей, які тікали з території, окупованої ворогом. Багатьом із них бійці полку надавали першу допомогу і притулок. Поступово поповнювався й арсенал зброї, яку доводилося знімати вночі з пошкоджених та потоплених пароплавів і барж. 10 серпня бійцям полку вдалося навіть відбити у німців плавучий госпіталь “Клим Ворошилов”, звільнити медперсонал та поранених, доставити їх у місце дислокації частини.

Тут, на берегах Дніпра, у надзвичайно складних умовах остаточно сформувався Зведений полк ПТУ, який складався з чотирьох стрілецьких і одного автомобільного батальйонів, батареї 45-міліметрових протитанкових гармат, взводів розвідки, зв’язку, саперного та медико-санітарного. Перший та другий батальйони були укомплектовані переважно із слухачів фронтових курсів політруків, до 3-го та 4-го

батальйонів увійшли курсанти Окремого запасного тракторного батальйону – колишні механізатори з колгоспів і радгоспів Полтавської області. Командиром полку, особовий склад якого налічував близько 2500 бійців, призначено полковника Івана Андрійовича Черенкова.

Документи Колекції Зведеного полку ПТУ, а саме: витяги із бойових наказів, схеми бойових дій, спогади та листи ветеранів, щоденник бійця М.С.Косорукова свідчать про участь полку у кровопролитних боях 1941 р. під Кременчуком і Дніпропетровськом, згодом – обороні Північного Кавказу.

На ділянці оборони, яку утримували бійці Зведеного полку ПТУ, німці так і не змогли організувати переправу, а 19 серпня 1941 р. полк вже замінила 300-а стрілецька дивізія, яка підійшла на допомогу з Донбасу. Передавши їй свою ділянку оборони, полк зосередився біля с. Озера (штаб містився в с. Потоки). Бойове завдання було таким: зайняти позицію по лінії Кременчук-Келеберда, укріпити цей рубіж інженерними спорудами та не допустити переправи ворога на лівий берег Дніпра. Тож, у найкоротші терміни були тут зведені укріплення, бліндажі, ДЗОТи.

25 серпня 1941 року в зв'язку із погіршенням ситуації на фронті полк терміново передислокували під Дніпропетровськ. Біля радгоспу “Нижньодніпровський” він потрапив під кулеметний вогонь противника, отже довелося зайняти оборону. Але вже увечері отримали новий наказ: “Нічною атакою вибити німців з с. Клочки і, розвиваючи наступ в напрямку залізничного мосту, оволодіти м. Нижньодніпровськ”.

Доводилося діяти у надзвичайно складних умовах. За спогадами колишнього курсанта Б. Кирилова, наступ організовувався поспіхом. У бійців не було ніяких планів міста, зв'язку і взаємодії з іншими частинами. Але ключовими факторами у ході цієї операції стали раптовість наступу та героїзм воїнів. Гітлерівці не чекали нічної атаки, їх опір був запеклий, але неорганізований, і тому полтавцям з ходу вдалося увійти в село, знищити там німецьких автоматників і продовжити наступ у напрямку Нижньодніпровська. Та опір ворога наростав, він вводив у бій артилерію та танки. На жаль, втрати полку виявилися досить значними.

У документах колекції фонду Зведеного полку ПТУ зберігається копія витягу з бойового наказу 6-ї армії від 13.09.1941 № 001⁶ за підписом генерал-майора Малиновського про відзначення бійців полку та 169 СД за мужність та героїзм під час боїв біля Дніпропетровська та Ломівки⁶.

Після запеклих боїв у вересні 1941 р. полк відвели у тил, курсанти повернулися в училище і продовжували навчання, але вже у П'ятигорську. Героїчна історія полку продовжилася на Північному Кавказі...

9 серпня 1942 року німецькі військові частини, обійшовши із заходу місто Мінеральні Води, почали наступати на П'ятигорськ. Курсантські застави вступили в бій із відбірними частинами третьої танкової дивізії фашистів. Билися полтавці мужньо, однак стримати переважаючі сили ворога не змогли. Окремі підрозділи противника змогли прорватися до міста. До останнього набою билися на г. Машук п'ятнадцять курсантів під командуванням лейтенанта В.Дубовика⁷.

Загін курсантів ПТУ відзначився також 11–12 серпня 1942 року під час бою біля озера Тамбукан; від 13 до 17 серпня загін брав участь у боях на р. Малка, захищаючи шосе П'ятигорськ-Нальчик. Курсанти зіграли важливу роль при захисті Баксанської ущелини, висоти “910”⁸.

За мужність та героїзм під час боїв на Північному Кавказі командир курсантського відділення молодший сержант А.Коркішко був нагороджений медаллю “За відвагу” (посмертно). До війни він працював у Полтаві інструктором фізкультури і спорту, був відмінним футболістом, на змаганнях захищав честь збірних команд училища та міста. У боях за висоту на Північному Кавказі він особисто знищив більше десятка німців, а в нічному штурмі висоти “910” загинув смертю хоробрих. Імена А.Коркішка і 19 інших курсантів увічнені на мармуровій плиті братської могили у парку Баксанської ГЕС.

Командування 5-ї армії і Південно-Західного фронту високо оцінили героїзм полтавців. Понад 100 бійців і командирів Зведеного полку ПТУ були нагороджені орденами і медалями. Найвищої нагороди – ордена Леніна – були удостоєні командир полку полковник І. А. Черенков, капітан командир батальйону М. М. Трофименко, підполковник начальник штабу В. А. Канєвський, майор командир батальйону Ф. В. Шубний⁹.

Зведений полк ПТУ був тимчасовим формуванням, не мав ні печатки, ні прапора, існував лише від 5 серпня до 17 вересня 1941 року. Він перекидався з однієї ділянки на іншу, перебував у складі 37 армії, діяв самостійно і в складі 6 армії. Не маючи належного бойового вишколу, при нестачі зброї, полк виконав свою історичну місію: у перші місяці війни він стримував, наскільки це було можливо, переважаючі сили ворога на відповідальних ділянках лінії фронту.

Іншим помітним місцевим військовим формуванням на Полтавщині стала Кременчуцька дивізія народного ополчення, яка була створена у Кременчуці у перші дні серпня 1941 р. відповідно до постанови бюро Полтавського обкому КП(б)У від 25.06.1941 р. “Про формування частин народного ополчення у Полтавській області та організації військового навчання у них”. Полки народного ополчення формувалися у Полтаві та Кременчуці, батальйони – у селищах міського типу, роти – в інших райцентрах. У селах, залежно від кількості їх мешканців, теж створювалися окремі підрозділи (взводи, роти) з підпорядкуванням ко-

мандуванню частин народного ополчення у районах. Привертає увагу 4-й пункт зазначеної постанови, у якому вказувалося, що усі ополченці зобов'язані були проходити обов'язкову військову підготовку за програмою запасних частин, зосередившись на опануванні правил зарядки і розрядки гвинтівок, кулеметів, гранат; використанні пляшок із запальною сумішшю для боротьби із танками, вивченні правил перебіжок, будівництва "іжаків" та ін. Незважаючи на загрозливу ситуацію, особовий склад підрозділів не звільнювався від основної роботи на підприємстві; військові навчання ополченці мали здійснювати без відриву від виробництва, проводити їх щоденно не менше 2 годин.

Про долю Кременчуцької дивізії народного ополчення розповідають доповідні записки місцевих партійних керівників, начальника УНКВС по Полтавській області за 1941 р., анкетні листи та повоєнні спогади колишніх ополченців¹⁰.

Особливу цінність становлять пояснення командира третього Крюківського полку Кременчуцької дивізії народного ополчення майора П. С. Воробйова щодо подій з 6 по 9 серпня 1941 р., спогади колишнього політрука роти народного ополчення В. Є. Беккера, доповідна записка начальника УНКВС по Полтавській області Бухтіярова обкому КП(б)У про напади ворожої авіації від 21 серпня 1941 р., доповідна записка секретаря Полтавського обкому КП(б)У Маркова ЦК ВКП(б) про становище у м. Кременчуці від 6 вересня 1941 р.¹¹.

Кременчуцька дивізія народного ополчення складалася з трьох стрілецьких полків – двох кременчуцьких (командири майор Соловйов, Попович) та Крюківського (командир майор П.С.Воробйов). Керівництво дивізією здійснював полковник Афанасьєв. Якщо перші два полки дивізії формувалися з робітників та службовців м. Кременчука, то третій полк (Крюківський) практично складався з робітників одного підприємства – Крюківського вагонобудівного заводу, що зрештою і визначило стійкість його бійців. За рекомендацією заводу, у полк на початку серпня було записано 937 чоловік, із них озброєними гвинтівками – 700. До складу Крюківського полку увійшли і всі роздріблені військові підрозділи, що залишалися після боїв (охоронна команда складу ОВС №179, рота аеродромного обслуговування в/ч 379, 4-й ТД батальйон та ін.). До особового складу санітарного взводу дивізії входили і жінки, зокрема, Є. Б. Зінченко, А. Н. Хоменко, А. Г. Галецька (Бутко), Н. Г. Гружнишева (Корогід) та ін.¹².

Більшість мешканців наддніпрянського міста чудово усвідомлювала усю небезпеку свого становища. Тож оборонні укріплення (окопи повного профілю, протитанкові рови) ними створювалися як на лівобережній, так і на правобережній частині Кременчука, причому на правому березі протяжність укріплень становила 18 км. Усього ж на оборонних спорудах упродовж місяця працювало понад 9 тис. чол.¹³.

Ускладнювало оборонні роботи те, що залізничний міст через Дніпро був підірваний в результаті ворожого нальоту і всі переміщення між Кременчуком та Крюковом здійснювалися лише водним шляхом.

Упродовж липня – на початку серпня 1941 р. німецько-фашистські частини стрімко просуваються територією України, і вже 2 серпня 1941 р. передові частини 6-ї та 17-ї німецьких армій окупували Онуфріївський та Ново-Георгіївський райони Кіровоградської області, просунулися до Крюкова, з метою якнайшвидше форсувати Дніпро і захопити Кременчук. Ситуація ускладнювалася відсутністю регулярних частин Червоної Армії від Черкас до Келеберди.

З появою німецької розвідки за тривоги було піднято 3-й полк Кременчуцької дивізії народного ополчення, який 5 серпня 1941 р. і зайняв оборону по лінії Чечелівка – Маламівка – висота 158 – висота південніше Деївки 167 – Садки; в ніч на 7 серпня до нього приєдналися інші два полки народного ополчення. На допомогу Кременчуцькій дивізії прибула 27-а залізнична бригада, курсанти Полтавського тракторного училища; через чотири дні залізницею з Лубен була перекинута 297 стрілецька дивізія¹⁴.

Незважаючи на погане озброєння, ополченці не тільки змогли зупинити ворога, а й перейти у наступ та відкинути противника до с. Онуфріївка та ст. Павлиш. Під час цього бою бійці знищили до 300 гітлерівців і підбили 4 танки, захопили 2 станкових та 6 ручних кулеметів, 1 міномет, засоби зв'язку.

Та, як свідчать джерела, далеко не всі у ці серпневі дні змогли перемогти страх і витримати перші випробовування. Увечері при перевірці особового складу з'ясувалося, що частина бійців залишила свої бойові позиції у зв'язку з нібито евакуацією рідних, отриманням заробітної плати та через відсутність одягу.

8 серпня оборонні бої біля Крюкова велися на трьох напрямках, але й цього дня всі спроби противника оволодіти населеним пунктом були марними.

Уранці 9 серпня наступ німецьких частин було поновлено. У бій пішла мотопіхота, танки, бронемашини; також ворог супроводжував свій наступ мінометним вогнем та авіацією. Під шквальним вогнем противника ополченці змушені були відступити і зайняти позиції на рубежі “Гостра Могила” та “Деева гора” (командні висоти неподалік Крюкова). За спогадами командира Крюківського полку майора Воробйова, “противник [на цьому напрямку] організував потужну артилерійську підготовку по висоті “Гостра Могила”, вогонь вівся важкою артилерією, мінбатареею, 5 танками та 10 кулеметами. Від розривів снарядів і мін висота уся була покрита димом, у багатьох ополченців не було лопаток, і тому [ми] несли важкі втрати”¹⁵.

У цьому тяжкому бої загинула половина особового складу дивізії, тяжко пораненими були командир та комісар дивізії, начальник політвідділу дивізії, інші командири.

Відступ ополченців не був організований належним чином: хто міг пливати, самотужки перепливав через Дніпро, хто не мав такої можливості і був поранений, відступав до с. Табурище. Звідти уже вночі на човнах за допомогою водників рятувальної станції та річкового порту воїни переправлялися у м. Кременчук. Усього вдалося переправити понад тисячу поранених бійців.

Сили виявилися нерівними, тож бійці Кременчуцької дивізії, залишивши свої позиції, відступили у Крюків, де незабаром розпочалися вуличні бої. Ополченці, особливо лівий фланг, були притиснуті до Дніпра і, не маючи достатніх плавальних засобів, намагалися уплав перетнути ріку. Німці ж з усіх видів зброї та з літаків розстрілювали бійців прямо на воді.

Ці дні для захисників Кременчука стали особливо "гарячими", оскільки з 7 по 9 серпня місто було піддано жорстокому бомбардуванню та артилерійсько-мінометному обстрілові з правого берега. Водночас німці імітували форсування Дніпра, що призвело до паніки, грабежів, пожеж та мародерства на лівобережній частині міста. Траплялися і дезертири.

У цій ситуації далеко не найкраще повело себе керівництво Кременчука. Як свідчать документи, в екстремальних умовах воно виявилось безпорадним і практично санкціонувало знищення матеріальних цінностей шляхом підризу та спалення промислових підприємств та складів готової продукції (внаслідок цих панічних дій було знищено 10 крупних промислових підприємств міста, у тому числі завод ім. Сталіна, штампзавод, базу УГР, швейну фабрику, млин із продукцією на десятки мільйонів крб.), дезінформувало Полтаву про окупацію міста німецькими частинами і в паніці залишило Кременчук¹⁶.

Події у Кременчуці не залишилися поза увагою партійних органів. Відповідно до рішення бюро обкому КП(б)У від 17.08.1941 р. керівники області та Кременчука (секретар обкому КП(б)У по промисловості Коротченко, секретар міськкому КП(б)У Котлік, голова виконкому міськради Лагно, начальник міськвідділу НКВС Фомін, начальник міського відділу міліції Коффе), дії яких призвели до значних матеріальних збитків та виникненню панічних настроїв у місті, були зняті з роботи і притягнуті до кримінальної відповідальності. Відтак Кременчук очолили вже нові керівники.

Тим часом, ворог 10 серпня 1941 р. окупував практично всю правобережну частину Кременчука – Крюків і, форсувавши праву притоку Дніпра, захопив острів Шаламай. Німці готувалися продовжити переправу, але ополченці завадили їм це зробити. Про те, якою запе-

клою була боротьба за цей маленький острівець згадує у свої спогадах полковник у відставці П. С. Воробйов: “Я отримав наказ із залишками ополченців зайняти оборону південніше Малої Кохнівки у районі кам’яного кар’єру навпроти о. Шаламай. Німці перебували на острові і готувалися до переправи. Оскільки нас було мало, ми вдавалися до хитрощів: ходили вздовж чагарників на лівому березі і вели вогонь із різних місць, аби створити видимість, що нас багато. Командир дивізії вирішив повернути о. Шаламай, для чого і було висунуто з півдня один батальйон 1055 СП і 12 серпня 1941 р. острів було взято, а відтак ліквідована небезпека форсування Дніпра у цьому районі... Німці довго не могли змиритися із втратою острова і багато разів намагалися повернути його, але з кожним разом із великими втратами відходили на початкові позиції”¹⁷.

Кременчуцька дивізія народного ополчення, яка із заходу прикривала Крюків, не мала належного вишколу і сучасного озброєння (у бійців були лише гвинтівки старого зразка, ручні гранати, пляшки із запальною сумішшю, два кулемети, танкових кулеметів – 4, гармата ПТО 45 мм – 1 без прицільного пристосування, РПД учбово-бойових – 5, мін 82 мм біля 600), а тому, зрозуміло, не могла тривалий час протистояти ворогові, який мав переваги у силі й техніці. Дві третини воїнів дивізії полягло в околицях Крюкова та під час вуличних боїв у місті. Поранення одержали командир дивізії А. С. Плахутін та начальник штабу майор А. М. Мачула, решта дивізії відійшла на лівий берег Дніпра. Упродовж декількох днів ополченці утримували Крюків, зірвали спроби німців з ходу форсувати Дніпро і дали змогу радянському командуванню підтягнути війська і зайняти оборону на протилежному березі. Героїчні дії ополченців дозволили у короткі строки евакуювати з міста цінне обладнання, запаси сировини та готової продукції.

Упродовж місяця ще тривала оборона Кременчука. І лише 9 вересня 1941 р. військові підрозділи 297-ї дивізії відповідно до наказу командування залишили наддніпрянське місто.

До речі, у багатьох спогадах кременчуцьких ополченців, що у 1960-х роках збирав Кременчуцький міськом КП України і які нині зберігаються у держархіві області, автори не тільки відтворювали пам’ятні події і робили висновки щодо причини відступу. Ветеранам боліло й те, що упродовж двох наступних десятиліть практично ніхто із керівників області та міста не зібрав живих ополченців і не зустрівся із ними¹⁸.

Документи держархіву ілюструють і участь у бойових діях на території Полтавщини винищувальних батальйонів. Ці військові одиниці створювалися відповідно до постанови РНК СРСР від 24 червня 1941 р. та постанови бюро Полтавського обкому КП (б)У від 25 червня 1941 року “Про заходи боротьби з парашутними десантами та диверсантами противника в прифронтовій зоні”. До складу цих військових

формувань входили бійці, які за своїм віком не могли бути у лавах Червоної Армії, та частина осіб, що раніше зголосилася до партизанських загонів.

Упродовж липня 1941 р. у кожному районі області створювався свій винищувальний батальйон, який налічував від 120 до 359 бійців; батальйон мав на озброєнні 3-4 кулемети, ручні гранати, гвинтівки. За станом на 11.08.1941 р. загальна кількість бійців 44 винищувальних батальйонів складала 8657 чол. На їх озброєнні знаходилося: кулеметів – 141 (станкових “Максим” – 6, ручних “ПП” – 22, іноземних – 113), гвинтівок російського зразка – 1206, іноземних – 2100, рушниць – 3361, револьверів – 125, гранат – 1100¹⁹.

Укомплектовані загони були нерівномірно. Найбільш сильними і краще укомплектованими вважалися Полтавський та Кременчуцький батальйони, кількісно слабшими і найменш забезпеченими зброєю – Гадяцький, Комишнянський, Машівський, Карлівський, Диканський, Котелевський та ін. Тож бійці цих формувань поповнювали свій запас, хто як міг, і передовсім за рахунок вилученої у місцевого населення зброї.

Винищувальні батальйони на Полтавщині існували упродовж лише липня-жовтня 1941 р. і виконували різні за складністю завдання, у тому числі брали участь у оборонних боях. Документи свідчать:

- винищувальний батальйон Кишеньківського району у складі 90 чоловік упродовж 7 днів займав лінію оборони по р. Дніпро, вступаючи у бойові сутички з частинами противника;
- винищувальний батальйон Градизького району у складі 160 чол. упродовж 9 днів займав лінію оборони;
- винищувальний батальйон м. Полтава у складі 200 чол. упродовж 12 днів разом із частинами Червоної армії займав оборонні рубежі на підступах до міста;
- винищувальний батальйон м. Кременчук у складі 200 чол. при наближенні ворога зайняв лінію оборони біля Дніпра. Значна частина бійців загинула у боях на підступах до Крюкова;
- кавалерійський взвод Хорольського винищувального батальйону прийняв бій з розвідкою ворога біля с. Петрівка. Пізніше взвод поповнив лави Червоної Армії;
- винищувальний батальйон Лохвицького району у складі 90 чоловік добу стримував натиск ворога на останньому рубежі оборони²⁰.

Про мужність і героїзм бійців винищувальних батальйонів свідчить і те, що після окупації Полтавщини більшість добровольців цих формувань поповнила лави партизанських загонів, а у 1943 р. влилася до частин Червоної Армії.

Ті, хто у надзвичайно складний час загинув смертю хоробрих у боротьбі за честь і незалежність нашої Батьківщини, і ті, хто залишився далі у бойових когортах, заклали перший міцний камінь у фундамент довгоочікуваної Перемоги над фашизмом. Честь і слава їм і вічна пам'ять народу.

¹ *Ревегук В.* Полтавщина в роки Другої світової війни (1939–1945). – Полтава, 2004. – 288 с.; *Котляр Валерий.* Полтавчане в годы Второй мировой войны (1939–1945): в воспоминаниях и документах. – Полтава: Оріяна, 2007. – 384 с.; *Пустовіт Т. П., Білоусько О. А., Киридон П. В., Ревегук В. Я.* Новітня історія Полтавщини. II половина ХХ століття. Підручник для 11 класу. – Полтава: Оріяна, 2007. – 311 с.; *Моргун Ф.* Проклятие войне. По следам сфальсифицированной истории. (Издание шестое, переработанное и дополненное). – Полтава: Дивосвіт, 2005. – 480 с.; *Його ж.* Сталінсько-гітлерівський геноцид українського народу. Факти і наслідки. – Вид. друге, зі змінами і доповненнями. – Полтава: Дивосвіт, 2008. – 352 с.; *Черепов В. І., Бульба С. С.* Київська оборонна операція 1941 р. // Безсмертя подвигу народу: Матеріали наукової конференції до 55-річчя з дня початку Великої Вітчизняної війни. – Полтава, 1996. – С. 3–9; *Назаренко М. І.* З архівних джерел про бойові дії на Полтавщині у 1941 році // Безсмертя подвигу народу: Матеріали наукової конференції до 55-річчя з дня початку Великої Вітчизняної війни. – Полтава, 1996. – С. 13–18; *Сиволап Н.* Оборонні бої 26-ї армії на території Оржицького району у вересні 1941 р. та вихід з оточення // Полтавський краєзнавчий музей: Збірник наукових статей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток. Вип. IV. Книга I / Редкол.: Волошин Ю. В., Годзенко В. Д., Киридон А. М. та ін. – Полтава: Дивосвіт, 2008. – С. 464–467.

² Держархів Полтавської обл., ф. р. 8910, оп. 1, спр. 7, арк. 3.

³ Там само, ф. р. 8910, оп. 1, спр. 8, арк. 3.

⁴ Там само, ф. р. 8910, оп. 1, спр. 3.

⁵ Там само, ф. р. 8910, оп. 1, спр. 3, арк. 2.

⁶ Там само, ф. р. 8910, оп. 1, спр. 2.

⁷ Там само, ф. р. 8910, оп. 1, спр. 3, арк. 5; там само, спр. 5 арк. 4.

⁸ Там само, ф. р. 8910, оп. 1, спр. 3, арк. 5.

⁹ Там само, ф. р. 8910, оп. 1, спр. 7, арк. 14–15.

¹⁰ Там само, ф. п. 105, оп. 1, спр. 117, спр. 118; там само, ф. п. 15, оп. 2, спр. 82, 88.

¹¹ Там само, ф. п. 105, оп. 1, спр. 117, арк. 65–71; там само, ф. п. 105, оп. 1, спр. 118, арк. 86–87; там само, ф. п. 15, оп. 2, спр. 88, арк. 38, 39; там само, ф. п. 15, оп. 2, спр. 82, арк. 83–85.

¹² Там само, ф. п. 105, оп. 1, спр. 118, арк. 113–114.

¹³ Там само, ф. п. 105, оп. 1, спр. 117, арк. 20.

¹⁴ Там само, ф. п. 105, оп. 1, спр. 49, арк. 5–12.

¹⁵ Там само, ф. п. 105, оп. 1, спр. 49, арк. 10.

¹⁶ Там само, ф. п. 15, оп. 2, спр. 82, арк. 83–85.

¹⁷ Там само, ф. п. 15, оп. 1, спр. 117, арк. 45.

¹⁸ Там само, ф. п. 15, оп. 1, спр. 118.

¹⁹ Там само, ф. п. 105, оп. 1, спр. 49, арк. 19, 22.

²⁰ Там само, ф. п. 105, оп. 1, спр. 49, арк. 32–34.

На основании документов Государственного архива Полтавской области освещены вопросы, связанные с созданием местных военных формирований Сводного полка Полтавского тракторного училища, Кременчугской дивизии народного ополчения, истребительных батальонов; их участие в оборонительных боях 1941 г. Сделаны выводы о причинах отступления и потерях личного состава этих формирований.

Ключевые слова: документы; Полтавская область; местные военные формирования; оборонительные бои; р. Днепр; ополченцы.

Based on the documents of the State Archives of Poltava region there is covered the history of the largest local military forces and their part in defensive battles of 1941. It is made great conclusions on the reasons for the retreat and significant casualties of these formations.

Keywords: documents; Poltava region; local military forces; defensive battles; Dnipro river; militias.

УДК 930.253:94(477)“1941/1956”

А. О. АЛЕКСЕЕНКО, М. А. БАЛИШЕВ*

ВИКОРИСТАННЯ НАУКОВО-ТЕХНІЧНОЇ ДОКУМЕНТАЦІЇ ПРИ ДОСЛІДЖЕННІ ІСТОРІЇ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ 1941–1945 рр.

Проаналізовано інформаційний потенціал науково-технічної документації (НТД) з фондів Центрального державного науково-технічного архіву України як джерела для вивчення історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. та періоду повоєнної відбудови народного господарства 1945–1956 рр.

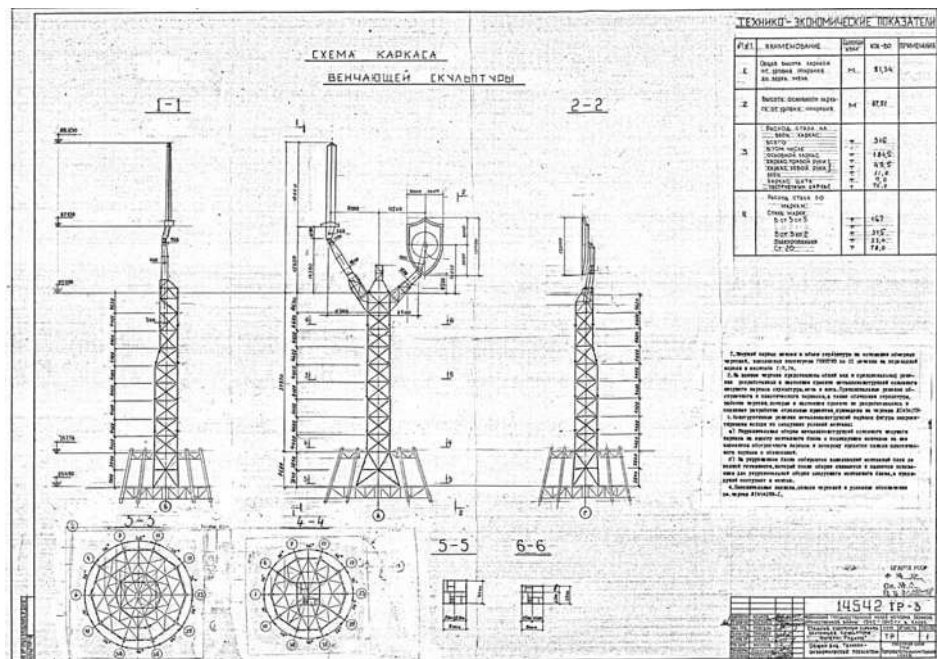
Ключові слова: Велика Вітчизняна війна; повоєнна відбудова; науково-технічна документація.

До 65-річчя святкування перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр. працівниками Центрального державного науково-технічного архіву України (далі – ЦДНТА України) проведено додаткове виявлення архівних документів, що висвітлюють окремі аспекти історії Другої світової війни.

---

* *Алексеевко Анна Александрівна* – начальник відділу використання інформації документів Центрального державного науково-технічного архіву України, аспірант Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Балишев Марат Артурович – кандидат історичних наук, заступник директора Центрального державного науково-технічного архіву України.

Вивершувальна скульптура “Батьківщина-мати” у м. Київ.
ЦДНТА України: ф. Р-37, к. 1-290, од. зб. 1, арк. 8, 1977 р.
Оригінал. Калька.

У кількісному вираженні цей документальний масив, порівняно із зібраннями інших державних архівних установ, незначний. Потрібно зауважити, що ЦДНТА України створено у 1969 році, значно пізніше воєнного лихоліття. Його профіль – зберігання історично значущої науково-технічної документації (НТД) – не передбачав спеціального комплектування матеріалами зазначеної тематики. Відомості про події періоду війни знаходимо у проектній, конструкторсько-технологічній, науково-дослідній документації 33 фондів¹ і у фондах особового походження математика Б. П. Остаценка-Кудрявцева, архітектора О. І. Заварова, біологів О. М. Матвієнко та Ю. М. Прокудіна.

Хронологічні рамки цих матеріалів зумовлені перебігом історичного процесу і охоплюють, головним чином, 1941–1945 рр. У проектах відбудови об’єктів верхня хронологічна межа часто сягає середини 1950-х рр.; нижня хронологічна межа конструкторських розробок іноді припадає на 1939 рік – коли власне були сконструйовані механізми, що застосовувалися у воєнні роки.

Витяги з описуваних документів неодноразово публікувалися у пресі² і фахових журналах³. Найповніші відомості зосереджені у книзі “Роки війни і відбудови: Історичні нариси за документами ЦДНТА України” (Х., 2006)⁴. У ній, зокрема, подано археографічну публікацію 23 найінформативніших матеріалів воєнної проблематики. Однак це

видання вийшло обмеженим накладом (100 примірників) і не отримало широкого застосування у наукових колах.

Метою статті є проаналізувати інформаційний потенціал науково-технічної документації як джерела для вивчення історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. та періоду повоєнної відбудови народного господарства 1945–1956 рр.; привернути увагу дослідників до необхідності детального вивчення фактологічної бази, зосередженої в цих документальних комплексах.

Тип науково-технічної документації є багатограним у межах Національного архівного фонду. Культурна значущість НТД полягає у специфічних особливостях змісту матеріалів, пов'язаних, перш за все, з їх функціональним призначенням. Характерно, що НТД як джерело для вивчення окремих періодів історії, зокрема історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр., становить двоєдину цінність: 1) важливим є факт створення проекту, проведення науково-дослідної роботи; 2) звертають на себе увагу відомості про стан об'єктів, зафіксовані у пояснювальних записках та звітах про науково-дослідні роботи⁵.

З огляду на інформаційну насиченість, документи ЦДНТА України з історії періоду Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. можна умовно розділити на чотири тематичні групи.

1. Документи, що містять відомості про економічні втрати у 1941–1945 роках

До цієї найчисленнішої за обсягом групи відносимо проектну документацію з відбудови крупних об'єктів народного господарства. Серед них: електростанції (Курахівська ДРЕС, Миколаївська ТЕЦ, Первомайська ГЕС, Олександрівська (Вознесенська) ГЕС, харківська енергосистема); вугільні шахти Донбасу; промислові підприємства (Дніпропетровський і Комунарський металургійні заводи, “Запоріжсталь”, “Криворіжсталь”, “Турбоатом”, Маріупольський судноремонтний та суднобудівний завод, Вітебський завод сільськогосподарського машинобудування, Харківська кондитерська фабрика “Жовтень”, коксові печі коксохімічних заводів Півдня); шляхи сполучення (спроєктовані Київською філією Державного інституту “Союздорпроект” автодороги Київ – Харків, Харків – Дебальцеве, Харків – Ростов; мости через головну водну артерію України Дніпро (у м. Дніпропетровську, поблизу м. Києва); залізничні вузли і вокзали (станції Одеса-Головна, Кишинів); морські й річкові порти (Маріупольський (Жданівський), Новоросійський, Одеський) тощо. Їх географія, як бачимо, не обмежується територією України, охоплює ще окремі об'єкти Російської Федерації, Білорусі, Молдови.

Окремо слід виділити проект відбудови вулиці Хрещатик у м. Києві. Це приклад комплексного підходу до архітектурного планування

території. Його реалізація дала змогу згарища і руїни (у ЦДНТА України зберігаються розрахунки щодо стану та перспектив відновлення кожного будинку) перетворити на центр громадського життя столиці: “Вулицю розширено майже вдвоє. Парний бік магістралі, де повністю збереглися будинки двох кварталів, відведено для щільнішої забудови. Усі адміністративні споруди набули монументального вигляду”⁶.

У проектних завданнях та технічних проектах подаються найцікавіші матеріали: акти з детальними описами поруйнованості об’єктів, найбільш раціональні шляхи їх відродження та реконструкції, чіткі розрахунки потрібних для відбудови коштів, графіки проведення відбудовних робіт.

З-поміж інших документів, звертає на себе увагу датований повоєнними роками генеральний план міста Вітебськ⁷, на якому позначено усі зруйновані, напівзруйновані та уцілілі споруди. Він є яскравим прикладом наочної демонстрації втрат, завданих війною житлово-комунальному господарству.

Проекти повоєнних часів відзначаються певною скороченістю форми, стислістю викладу текстової частини (доброблялися вони безпосередньо на будівельних майданчиках). Характерними ознаками інформації, наведеної у них, є конкретність і точність.

Звіти про науково-дослідні роботи, виконані українськими вченими в евакуації, а також і після повернення на звільнені території, висвітлюють напрями діяльності наукових установ у роки війни та під час відбудови народного господарства. Метою авторів цих розробок було в мінімальні строки видати потрібні для перемоги над ворогом ідеї і, втіливши їх у життя, раціоналізувати виробництво. Переважна більшість досліджуваних тем стосується міст Байконур, Златоуст, Іркутськ, Караганда, Китайськ, Кемерово, Магнітогорськ, Свердловськ, Челябінськ (де розташовувались евакуйовані науково-дослідні інститути) та східних регіонів СРСР. На сторінках НДР цього періоду містяться відомості про складні умови праці науковців в евакуації, про підвищені обсяги виробничої програми заводів Сходу, про терміни і хід виконання держзамовлень, про штат працівників на підприємствах під час війни тощо. Так, наведені у звіті інституту “УкрНДІмет” за темою “Зміна складу робочих кадрів на металургійних заводах” цифрові показники є основою для аналізу негативних наслідків високої плинності робочої сили у період Великої Вітчизняної війни. Для прикладу: з 1 червня 1941 р. по 1 січня 1944 р. 33,5% робочих вибули з підприємств через призов до лав Червоної Армії, хворобу, інвалідність; 18,4 % самовільно покинули працювати; 20,3% померли. Відповідно, зросла кількість жінок у металургії: у деяких цехах вона перевищила 50 відсотків⁸.

Після реєвакуації науково-дослідні інститути дещо перепрофілювали свої дослідження. Актуальними стали теми: “Отримання в’язучих

3

Копия с копии
К делу № 1364

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

по вопросу о возможности восстановления сгоревшего
дома № 5 по ул. Карла Маркса

28 июня 1949 г. я, нижеподписавшийся, инженер-строитель ПАРКАЛАБ Н.К. на основании предложения Технико-Экспертного Совета Киевского Горисполкома, произвел осмотр сгоревшего дома № 5 по ул. К. Маркса для выяснения возможности его восстановления и определения % разрушения.

Осмотром установлено следующее:

1. Дом 4-х этажный, с подвалом, сложен из желтого киевского кирпича старого образца. Здание расположено по красной линии улицы и имеет два дворовых крыла, примыкающих к крутому косогору, поддерживаемому подпорными стенами.

Толщина наружных стен 3 - 3 1/2 кирпича в I этаже, 3 кирпича во II этаже и 2 1/2 кирпича в верхних двух этажах. Одна из двух средних продольных стен имеет толщину в I и II этажах 3 кирпича, в III и IV этажах - 2 1/2 кирпича. Другая средняя продольная стена имеет во всех этажах толщину в 2 1/2 кирпича.

Здание эксплуатировалось под гостиницу и ресторан и обслуживалось центральной несгораемой лестницей и двумя несгораемыми вторыми лестницами, расположенными в тылу дворовых крыльев: подвал был занят подсобными помещениями гостиницы и ресторана. Отопление центральное. Кубатура около 40 тыс. куб.м.

2. Пожаром, происшедшим в 1941 году, были уничтожены все деревянные конструкции здания, все перекрытия разрушены огнем и обвалами также как и сети водопровода, канализации и центрального отопления. Марши лестничных клеток разрушены и сохранилась только часть лестничных площадок. Наружная штукатурка и балконы сохранились и требуют частичного /до 50% / восстановленного ремонта.

3. Состояние сохранившихся наружных внутренних стен здания в общем удовлетворительное и никаких существенных деформаций в них не наблюдается, за исключением боковой стены правого дворового крыла, обращенной в сторону ул. № 7. В этой стене имеется 10-ти метровый проём в I этаже, перекрытый металлическими балками, опирающимися

Висновок щодо можливості відбудови згорілого будинку № 5
по вул. К. Маркса у м. Київ

ЦДНТА України: ф. Р-6, к. 1-45, од. зб. 188, арк. 5-6, 1950. Машинопис.

4

на стены и 2 промежуточных металлических колонны трубчатого сечения. Колонны эти под действием огня деформировались, балочная перемычка прогнулась и стена в пределах II и III этажей дала значительные трещины. Этот участок стены необходимо будет или разобрать и восстановить заново, или не разбирая металлическую конструкцию, заложить 10-ти метровый проем в I этаже кирпичной стеной с оставлением в ней нормальных оконных проемов, перекрытых металлическими балками и тщательной заделкой трещин в пределах II и III этажей. В остальной части здания необходим только частичный ремонт отдельных поврежденных мест кладки, заделка пазов, гнезд, выбоин и перекладка верхних карнизных рядов кладки.

В В О Д Ы

На основании всего изложенного, экспертиза считает, что восстановление дома № 5 по ул. К. Маркса вполне возможно и целесообразно. Что же касается % разрушения здания, то он определяется следующей таблицей:

№ п/п	Наименование конструктивных элементов	Степень разрушен. отдельных элементов в %	Удельный вес этих элементов в общем объеме	Процент разрушения к общей стоимости здания
1	2	3	4	5
1.	Фундаменты с земляными работами	0	9,5	0,0
2.	С т е н ы	10	23,4	2,3
3.	Перегородки	100	1,9	1,9
4.	Перекрытия	100	12,7	12,7
5.	Крыша	100	1,9	1,9
6.	Полы	100	9,6	9,6
7.	Лестницы	100	3,0	3,0
8.	Окна и двери	100	9,3	9,3
9.	Штукатурка наружная	50	3,0	1,5

Висновок щодо можливості відбудови згорілого будинку № 5 по вул. К. Маркса у м. Київ
ЦДНТА України: ф. Р-6, к. 1-45, од. зб. 188, арк. 5-6, 1950. Машинопис.

- 5 -

№ 1	2	3	4	5
10.	Штукатурка внутрішня	100	8,8	8,8
11.	Малярні роботи	100	3,6	3,6
12.	Прочіе строительні роботи	50	1,2	0,6
13.	Центральне отоплення	100	3,6	3,6
14.	Оборудованіе котельної	100	2,2	2,2
15.	Вентиляція	100	0,7	0,7
16.	Водопровід	100	1,5	1,5
17.	Каналізація	100	2,2	2,2
18.	Електроосвітлення	100	1,9	1,9
			100,0	67,3 %

шістдесят сьмь и три десятих процента

Инженер-Эксперт /ПАРКАЛАБ/

[Handwritten signature]

Висновок щодо можливості відбудови згорілого будинку № 5
по вул. К. Маркса у м. Київ
ЦДНТА України: ф. Р-6, к. 1-45, од. зб. 188, арк. 5-6, 1950. Машинопис.

Плакат часів Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.
 “Дал ли ты фронту теплую вещь?”
 ЦДНГА України: ф. Р-157, од. зб. 5/3, арк. 49 зв, 50 зв, 56 зв.

із матеріалів зруйнованих будівель”⁹, “Експериментальні дослідження несучої здатності елементів металокопункцій, що зазнали холодної прайи за наявності в них залишкової напруги”¹⁰, “Основні положення відновлення шахт Кривбасу”¹¹ тощо. Наведені теми досліджень відтворюють масштаби розорення української економіки (хімічної і вугільної промисловості, металургії, ЖКГ).

Цінність для істориків становлять фонди Дніпропетровського інституту чорної металургії (ф. Р-127), Українського науково-дослідного інституту металів “УкрНДІмет” (ф. Р-13), Українського державного науково-дослідного вуглехімічного інституту “УХІН” (ф. Р-17), Державного науково-дослідного гірничорудного інституту (ф. Р-135), Українського науково-дослідного інституту вогнетривів (ф. Р-15), Проектного науково-дослідного інституту промислового будівництва “Харківський “ПромбудНДІпроект” (ф. Р-2).

2. Конструкторські розробки часів війни

Група конструкторської документації нагадує про війну опосередковано. Тут на перший план виходить унікальна і складна історія створення документа. Особливої ваги набувають умови, в яких із креслень

народжувались трактори і комбайни, кораблі та поїзди, шахтне обладнання та турбіни. Ці матеріали знаходять застосування при історичній реконструкції моделей, даючи змогу відтворити найменші деталі, врахувати потужності машин.

3. Плакати воєнних років

Плакати воєнних років виявлені у фонді особового походження астрометриста-картографа, доктора фізико-математичних наук Б. П. Остащенка-Кудрявцева, який використовував їх зворотний бік як чернетки для своїх розрахунків. Працівникам ЦДНТА України вдалося віднайти їх шість штук (п'ять повністю і один наполовину), з'єднавши розрізані на 3–8 шматків частини.

Серед плакатів є рідкісні для українських архівних та музейних колекцій “Дал ли ты фронту теплую вещь?” та “Силуэты самолетов Германии”, видрукувані Алма-Атинською державною типографією. Очевидно, що до фондоутворювача вони потрапили під час його перебування в евакуації у м. Кзил-Орді у складі викладачів Українського об'єднаного університету.

Наразі усі плакати переведено в електронний вигляд та розміщено на офіційному веб-сайті ЦДНТА України окремою он-лайновою виставкою¹².

4. Споруди на вшанування пам'яті про Велику Вітчизняну війну 1941–1945 рр.

Окрему ланку становлять креслення споруд, зведених на вшанування пам'яті про події та подвиги у Великій Вітчизняній війні: Парк Вічної Слави і Меморіальний комплекс “Український державний музей Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років”, який вінчає вивершувальна скульптура “Батьківщина-мати” – жіноча постать, вагою 530 т і висотою 62 м, з піднятим догори мечем і щитом у руках (ця суцільнозварна конструкція не мала аналогів у світі¹³) – у Києві; грандіозна діорама “Битва за Дніпро” у Дніпропетровську; пам'ятник жертвам фашизму в м. Золотоноша Черкаської області, спроектований О. І. Заваровим.

Таким чином, науково-технічна документація з фондів ЦДНТА України є досить репрезентативним історичним джерелом для вивчення внеску українських науковців у перемогу у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр. та для визначення масштабів руйнувань промислових об'єктів.

¹ *Балишев М. А.* “Звіти про НДР” періоду 1941–1945 рр. з фондів ЦДНТА України як фактологічна база з історії війни // *Архіви України.* – 2005. – № 1–3. – С. 91.

² *Барыкина Е. И.* Надежда двух берегов (о восстановлении Днепропетровского моста в Великую Отечественную войну) // *Вести Приднепровья.* – 2009. – 31 марта.

³ *Балишев М. А.* “Звіти про НДР” періоду 1941–1945 рр. з фондів ЦДНТА України як фактологічна база з історії війни // *Архіви України.* – 2005. – № 1–3. – С. 90–101.

⁴ *Роки війни і відбудови: Історичні нариси за документами ЦДНТА України / Авт.-упоряд.: Н. В. Миргород, А. О. Алексєєнко.* – Х.: Колорит, 2006. – 117 с.

⁵ *Алексєєнко А. О.* Документальні комплекси Центрального державного науково-технічного архіву України як джерело для вивчення подій історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. // *Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 62-ї Міжнародної наукової-конференції молодих вчених (ХНУ імені В. Н. Каразіна, 24 квітня 2009 р.).* – Харків, ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2009. – С. 19.

⁶ ЦДНТА України, ф. Р-6, к. 1–45, од. зб. 2837.

⁷ ЦДНТА України, ф. Р-43, к. 1–150, од. зб. 19, арк. 1

⁸ ЦДНТА України, ф. Р-13, к. 3–5, од. зб. 488, арк. 4, 8.

⁹ ЦДНТА України, ф. Р-15, к. 3–7, од. зб. 669.

¹⁰ ЦДНТА України, ф. Р-2, к. 3–4, од. зб. 3.

¹¹ ЦДНТА України, ф. Р-135, к. 3–45, од. зб. 29.

¹² <http://www.archive.gov.ua/ukr/viewexhibitions/18.html>

¹³ ЦДНТА України, ф. Р-37, к. 1–290, од. зб. 1, арк. 3.

Проанализирован информационный потенциал научно-технической документации (НТД) из фондов Центрального государственного научно-технического архива Украины как источника для изучения истории Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. и периода послевоенного восстановления народного хозяйства 1945–1956 гг.

Ключевые слова: Великая Отечественная война; послевоенное восстановление; научно-техническая документация.

The article analyzes information potential of scientific and technical publications (STP) funds from the Central State Archive of Scientific and Technical Documentation as a source for studying of the Great Patriotic War of 1941–1945 and the post-war period of national economy reconstruction.

Keywords: Great Patriotic war; post-war reconstruction; scientific and technical publications.

УДК [930.253:94+63](477)“1941/1943”

С. І. ВЛАСЕНКО*

**НАЦИСТСЬКИЙ АПАРАТ УПРАВЛІННЯ
СІЛЬСЬКИМ ГОСПОДАРСТВОМ
ВІЙСЬКОВОЇ ЗОНИ УКРАЇНИ (1941–1943 рр.)**

У статті охарактеризовано систему економічного управління, що діяла на території військової зони України в період нацистської окупації 1941–1943 рр. На базі широкого кола документальних матеріалів центральних і обласних архівних установ України досліджено діяльність німецьких та українських допоміжних господарських органів влади в регіоні.

Ключові слова: система управління; господарські органи влади; нацистський окупаційний режим; військова зона України.

Історія України в період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років з її численними не вивченими до кінця питаннями, які протягом десятиліть лишалися поза увагою історичної науки, потребує окремого, виваженого і, головне, об'єктивного дослідження. Одним із таких питань є діяльність нацистського окупаційного господарського апарату в окремих адміністративно-територіальних одиницях, на які була поділена Україна.

Мотивація обрання теми даного дослідження полягає як у науковому інтересі до маловивченого аспекту окупаційної політики нацистської Німеччини в Україні в регіональному розрізі, так і в наявності прогалин в історіографії історії Великої Вітчизняної війни. Аналіз висвітлення в історичній науці поставленої проблеми дає підстави зробити висновок, що в радянській історіографії дане питання розглядалося в контексті загального вивчення окупаційного режиму на території України¹. На сучасному ж етапі інтерес до даної проблеми дещо зріс, проте в дослідженнях українських істориків увага акцентується здебільшого на рейхскомісаріаті “Україна”, а військова зона управління висвітлюється дотично².

На жаль, попередні наукові розробки не дають можливості простежити специфіку господарського управління на території військової зони України. З огляду на це, завдання даної статті полягає у тому, щоб, спираючись на документальні матеріали з фондів центральних та обласних державних архівів, дослідити формування, структуру та діяльність нацистських окупаційних органів господарського управління в означеному вище регіоні.

---

* *Власенко Світлана Іванівна* – кандидат історичних наук, начальник відділу використання інформації документів Центрального державного архіву громадських об'єднань України.

Протягом усього періоду окупації територія України була поділена на дві частини: зону цивільного та зону військового управління. Остання охоплювала прифронтову смугу окупованих українських земель (Чернігівську, Сумську, Харківську, Сталінську або Юзівську (тепер – Донецька) та Ворошиловградську (тепер – Луганська) області Української РСР), що перебували під юрисдикцією тилового командування групи армій “Південь”. У майбутньому вони мали увійти до складу рейхскомісаріатів “Україна” та “Москва”.

Керівництво економікою захоплених українських територій здійснювалося спеціально створеним військово-економічним окупаційним апаратом, який повинен був впроваджувати у завойованих регіонах нацистський “новий порядок”. Вся вища військово-економічна влада, відповідно до наказу Адольфа Гітлера від 29 червня 1941 р., була сконцентрована в руках рейхсмаршала Г. Герінга³. У своїй діяльності він спирався на Управління військової економіки й озброєння при головному штабі збройних сил Німеччини, яке очолював генерал піхоти Г. Томас, та на “Східний штаб з керівництва економікою” (господарський штаб “Схід”) на чолі з статс-секретарем П. Кернером⁴. Ці організації виконували основні економічні завдання у зоні військового управління східних областей, а їх основна функція, згідно з таємною інструкцією господарського штабу “Схід” від 23 травня 1941 р., полягала у “цілеспрямованому ... покращенні продовольчої проблеми Німеччини”⁵.

У військовій зоні управління при генерал-квартирмейстері головного командування сухопутними силами діяв “Східний економічний штаб” на чолі з генерал-лейтенантом Шубертом у якості польового представництва господарського штабу “Схід”. На нього був покладений контроль за виконанням директив рейхсмаршала безпосередньо у зоні бойових дій. У складі даної організації перебували представники різноманітних військових та господарських органів Третього рейху: генерал-квартирмейстера (начальника тилу вермахту), міністерства зі справ окупованих східних областей, міністерства продовольства та постачання, міністерства економіки тощо⁶.

Структура штабу була побудована таким чином, що охоплювала всі галузі економіки окупованих областей. Він ділився на господарські відділи, так звані групи. Центральне місце посідала сільськогосподарська група “La”, яка здійснювала керівництво сільським господарством, заготівлею сільськогосподарської продукції, продовольчими поставками військовим частинам тощо. Економічна група – група “B” – керувала промисловістю, включаючи сировинну базу, підприємствами харчової промисловості, лісовим господарством, а також фінансовою та банківською справами, торгівлею та товарообігом. Військова група – група “M” – займалася питаннями військової економіки, транспорту та забезпечення потреб частин вермахту⁷.

При штабі кожної діючої армії функціонували спеціально створені економічні відділи або групи (умовне позначення IV WJ). Начальник відділу підпорядковувався безпосередньо командуючому армією, будучи його консультантом з економічних питань, та знаходився в оперативному підпорядкуванні Управління військової економіки й озброєння та “Східного економічного штабу”. Фактично, він здійснював зв’язок між командуючим армією та вищими військово-економічними інстанціями. В його розпорядженні перебували загін економічної розвідки, технічний батальйон та офіцери – уповноважені по сільському господарству при штабах дивізій, полків та батальйонів, які пересувалися з передовими діючими з’єднаннями. Їхнім завданням було виявляти склади промислової та сільськогосподарської продукції, забезпечувати першочергову охорону важливих господарських об’єктів, сприяти збиранню врожаю і проведенню поточних сільськогосподарських робіт, складати економічні характеристики окупованого району, організувати постачання військових частин сільськогосподарською продукцією тощо⁸.

В оперативних тилових районах господарським відділам підпорядковувалися господарські команди, які створювалися, за потреби, при охоронних дивізіях та господарські групи, що діяли при польових комендатурах⁹. В разі просування німецької армії на схід вони залишалися на місцях, а при військових частинах формувалися нові.

У тилових районах груп армій діяли господарські інспекції при командуючих тилowymi прифронтовими районами груп армій, по одній чи декілька господарських команд при охоронних дивізіях та господарські групи при польових комендатурах¹⁰.

Господарські інспекції (wirtschafts-inspektion) були створені при кожній групі армій і у своїй діяльності керувалися спеціальними розпорядженнями “Східного економічного штабу”. Так, станом на 1 жовтня 1942 р., на території військової зони України економічні питання перебували в компетенції німецької господарської інспекції “Дон-Донець” на чолі з генерал-майором Нагелем, що розміщувалася у м. Сталіно¹¹. Дана територія умовно ділилася на два господарських управління: “Сталіно” (південно-східна частина військової зони України) та “Харків” (північно-західна частина військової зони України)¹².

Структура господарської інспекції відповідала структурі “Східного економічного штабу”. У її складі була і найчисельніша за штатним розписом група “La”, що відповідала за функціонування сільськогосподарського сектору економіки окупованих територій¹³. Основні завдання господарської інспекції полягали у постачанні військовим частинам продовольства, одягу та фуражу; охороні, використанні і відправленні до Німеччини цінної сировини та майна; мобілізації місцевих жителів для роботи на військових об’єктах; регулюванні постачання населенню продукції та предметів першої необхідності тощо¹⁴.

Господарським інспекціям підпорядковувалися господарські команди (wirtscafte-kommando, Wi Kdo), що створювалися у кожній області. Наприклад, під керівництвом господарської інспекції “Дон-Донець” діяло 10 господарських команд, з яких 6 функціонувало на українській території і мали свої філії: 2 команди у Сталіно (перша – на чолі з підполковником Турнером мала 4 філії: в Артемовську, Костянтинівці, Маріуполі та Слов’янську, а друга – під керівництвом майора Флінерта) та по одній – у Чернігові (очолив підполковник Ріке; мала філії в Сновську та Прилуках), Сумах (капітан Бюрінг; філії в Глухові, Конотопі, Ромнах та Шостці), Харкові (оберлейтенант Лінке), Ворошиловграді (полковник Зеельман; філія в Лисичанську)¹⁵. Господарські команди, залежно від місцевих умов, відали визначеним територіальним районом, або, незалежно від територіально-адміністративного поділу, окремою галуззю господарства.

Структуру господарської команди досить детально можна проаналізувати на прикладі Wi Kdo Харкова. Вона мала три управління: сільського господарства (група “La”), лісового господарства (група “Forst”) та промисловості (група “W”). Група сільського господарства була найчисельнішою. До її відомства входили відділи: аграрної політики, виробничий, обліку та розподілу продукції, персональний. У свою чергу, відділи мали власну розгалужену систему. Зокрема, виробничому відділу підпорядковувались: обласне земельне управління, управління державними господарствами, управління МТС, сільськогосподарський науково-дослідний інститут. Управління ж державними маєтками, в свою чергу, мало німецьке відділення, що контролювало роботу управляючих-німців, та українське, до компетенції якого входило керівництво директорами державних господарств¹⁶.

Керівники господарських команд отримували спеціальні директиви від господарських інспекцій та направляли їх для виконання підзвітним їм службовим інстанціям. В областях вони спиралися на німецькі обласні сільськогосподарські комендатури або бюро німецького командування, яким підпорядковувалися представники німецького командування в округах та районах – сільськогосподарські фюрери та коменданти, які призначалися військовим керівництвом¹⁷. Наприклад, сільськогосподарська комендатура Ворошиловградської області, очолювана майором Шнайдером, складалася з таких відділів: рослинництва (начальник відділу Ріке, а згодом Незер), тваринництва (Дресман), фінансовий (Браундт), насінництва, землевпорядження. До штату комендатури входило приблизно 50 чоловік виключно німецького походження – адміністративних працівників та спеціалістів із сільського господарства. Серед обслуговуючого ж персоналу (креслярі, перекладачі, прибиральники і т. п.) були й місцеві жителі, перевірені на “благонадійність”, лояльність до окупаційної влади та відсутність зв’язків з партизанами і комуністами¹⁸.

В середині 1942 р. було створено ще одну ланку німецької господарської адміністрації – опорні пункти (“штуцпункти”), у відомстві яких перебувало від 7 до 15 громадських господарств чи хліборобських спілок. Посаду керівника в даній інстанції займав німецький офіцер – комендант, якому підпорядковувалися старший агроном, агроном, перекладач, інструктор-бухгалтер та прибиральниця¹⁹. Наприклад, у Лебединському районі Сумської області таких опорних пунктів з 1 липня 1942 р. діяло 5 (а з 15 липня – 8), які об’єднували від 7 до 12 громадських господарств²⁰.

Таким чином, на території військової зони України було створено розгалужену систему німецьких військово-господарських органів управління, яка забезпечувала економічні потреби вермахту та Німеччини. Досить влучно її призначення охарактеризував Г. Герінг на нараді рейхскомісарів окупованих країн і областей із представниками військового командування 6 серпня 1942 р. Він говорив: “Ви направлені туди ... (в Україну – С. В.) для того, щоб вилучати все можливе з тим, щоб міг жити німецький народ... Я примушу виконати поставки, які я на вас покладаю... Там, де є ще дещо, чого потребує німецький народ, все повинно бути блискавично вилучено із складів і доставлено сюди”²¹. Таким чином, німецьке військово командування для виконання економічних завдань наділялося необмеженими повноваженнями.

Проте, зважаючи на значні масштаби окупованої території, у своїй діяльності німці спиралися на українську допоміжну господарську адміністрацію – земельні управи та їх структурні одиниці, які здійснювали контроль за виконанням розпоряджень окупаційних органів влади на місцях. Про важливість організації українського допоміжного апарату для ефективного використання економічних ресурсів захоплених територій говорилося у розпорядженні групи “La” господарської інспекції в зоні “Південь” від 3 жовтня 1941 р.: “...Завершення формування сільськогосподарських відділів областей, районів є одним із найголовніших організаційних заходів, без яких взагалі не можна обійтися в процесі здійснення наших завдань”²².

При створенні земельних управ (у Сумській області – бюро) використовувався адміністративно-територіальний поділ на рівні області, округи, райони. Найвищою економічною інстанцією допоміжної української адміністрації були обласні сільськогосподарські управи, в розпорядженні яких перебували всі земельні та лісові фонди, громадські господарства й інші сільськогосподарські організації області²³. Вони створювалися у кожному обласному центрі й безпосередньо підпорядковувалися німецьким сільськогосподарським комендатурам.

Обласні земельні управи мали у своєму складі значну кількість відділів, які здійснювали контроль за усіма сферами сільського господарства регіону. Так, до складу очолюваної професором М. Ветуховим

Харківської облземуправи, яка була створена 1 грудня 1941 р. на базі сільськогосподарського відділу Харківської міської управи²⁴, входило 11 відділів: загально-адміністративний, економіко-статистичний, відділ бухгалтерії та ревізії, агрономічний, відділ тваринництва, ветеринарна група, технічний відділ, відділ землевпорядження та меліорації, відділ лісового господарства, відділ управління господарств (з секторами: керівного персоналу, зернових і тваринницьких господарств, бурякових господарств та приміських господарств), оргбюро сільськогосподарської кооперації²⁵.

Ворошиловградську обласну сільськогосподарську управу, яку було створено в липні 1942 р., очолювали головний агроном В. Бешлик та його заступник П. Рябчинський. Апарат управління нараховував 10 спеціалістів та 20 чоловік обслуговуючого персоналу. До складу управи входило 10 відділів: загальний, планово-фінансовий, тваринництва, землевпорядний, громадських господарств, державних господарств, машинно-тракторних станцій, підсобних господарств, ветеринарний, плодово-овочевий²⁶.

На Сумщині аграрними питаннями опікувалося сільськогосподарське допоміжне бюро по Сумській області, яке створене на початку грудня 1941 р. Керівництво ним здійснювали начальник Канцевич та головний агроном Нестевич²⁷. Структура та штатний розклад бюро були, загалом, подібними до вищезазначених облземуправ інших областей військової зони України.

Також при обласних земельних управах або при їх відділах діяли різноманітні контори та установи, які керували певними галузями сільськогосподарства. Наприклад, при Ворошиловградській обласній земельній управі для керівництва роботою з вирощування, заготівлі та постачання сортового насіння в жовтні 1942 р. була створена обласна контора “Держсортфонд” на чолі з П. Лебедевим. Їй підпорядковувалися три заготівельні пункти: Ворошиловградський, Старобельський, Сватовський²⁸.

При технічному відділі Харківської земельної управи, який очолював А. Позена, з 15 грудня 1941 р. функціонували контори МТС і МТМ, контора автоколони, контора нафтових баз, контора сільськогосподарської електроенергії, контора сільськогосподарського постачання, при якій діяли обласні бази сільгоспостачання. При агрономічному відділі, якому підпорядковувалися науково-дослідний та навчальний сектори, діяли контори із заготівлі, із сортування та сортовипробування, зі збуту насіння, насінневі бази та елеватор. При відділі тваринництва – племконтора та племзаготконтора, контори пасічництва, рибництва, шовківництва, облветбаклабораторія, інкубаторна станція, держжіподром та держстайня²⁹. З 14 лютого 1942 р. при відділі тваринництва почала роботу обласна контора ветпостачання, яка займалася забезпеченням

усіх ветзакладів ветеринарним та лабораторним устаткуванням³⁰. При відділі землевпорядження та меліорації діяли меліоративна контора, ремонтна майстерня та виробниче землевпорядне бюро, а з 1 липня 1942 р. – землевпорядно-виробнича контора³¹. Крім того, Харківській обласній земельній управі підпорядковувалася створена 27 березня 1942 р. районна земельна управа м. Харкова на чолі з Світличним, до компетенції якої входило керівництво відокремленим сільськогосподарським районом Харківської області³².

Обласні земельні управи опікувались налагодженням ефективної діяльності сільського господарства краю: виявленням фактичного стану польового господарства, тваринництва та городництва у господарствах; обліком видів енергозабезпечення – кількістю і станом живої тяглової сили, тракторів, вантажних автомашин; відновленням технічного оснащення сільськогосподарських організацій та тракторного парку МТС; утворенням насінневих фондів; забезпеченням весняної сівби; організацією збору врожаю; поновленням тваринництва та обліком усіх кормових ресурсів тощо³³. Окрім означених функцій до компетенції обласних земуправ належало забезпечення роботи транспортної мережі, безпосередньо пов'язаної з сільським господарством, сільських лікарень, сільськогосподарських шкіл, оподаткування селян та багато інших³⁴.

Діяльність обласних земельних управ простежується, зокрема, у звіті Харківської облземуправи за період з 12 по 25 травня 1942 р. Так, здійснювалися заходи, спрямовані на збільшення поголів'я худоби області, зокрема було погоджено з Полтавською обласною земельною управою питання про завіз у Харківську область племінної худоби. Відділом тваринництва було організовано в селі Вільшана Деркачівського району пункт штучного запліднення корів. Відділом землевпорядження та меліорації було розглянуто понад 30 заяв селян стосовно питань урегулювання земельних відносин на селі тощо³⁵.

Наступною ланкою в українській допоміжній системі органів управління сільським господарством були окружні земельні управи (на Сумщині – повітові сільськогосподарські бюро) – “габітсляндвірти”. Так, у Сумській області нараховувалося 8 повітових сільськогосподарських бюро, які об'єднували 31 район: Ворожбянське, Глухівське, Конотопське, Лебединське, Охтирське, Роменське, Сумське та Шосткинське³⁶. У Харківській області діяло 9 окружних земельних управ з 33 районами: Богодухівська, Вовчанська, Зміївська, Ізюмська, Конградська (Красноградська), Куп'янська, Лозівська, Харківська та Чугуївська³⁷. У Ворошиловградській – 8 окружних земуправ, що контролювали 32 райони: Біловодська (Ново-Лимарівська), Білокураківська, Ворошилівська, Ворошиловградська, Сватовська, Свердловська, Старобельська та Троїцька³⁸.

Склад службового персоналу окружних земельних управ можна дослідити за допомогою “Зразкового штатного розкладу окружних сільськогосподарських управ на 1942 р.”, підписаного головним агрономом Ворошиловградської облземуправи В. Бешликом. Окружну земуправу очолював головний агроном, кандидатура якого затверджувалася німецьким сільськогосподарським керівництвом і який комплектував її штат й відповідав за її діяльність. У його підпорядкуванні перебували: заступник головного агронома, агроном-інтенсивник, окружний зоотехнік, ветлікар, окружний землевпорядник, кресляр, інженер підсобних підприємств, бухгалтер, інструктор колгоспного обліку, статистик, секретар, машиністка, завгосп, перекладач, а також п’ять осіб обслуговуючого персоналу³⁹.

Завдання ж, які покладалися на окружні земельні управи, були відображені, наприклад, у “Тимчасовому положенні про повітове допоміжне сільськогосподарське бюро Сумської області” від 23 квітня 1942 р.: допомагати в керівництві роботою районів та стежити за виконанням ними усіх розпоряджень вищих інстанцій; контролювати роботу громадських господарств; консультиувати з усіх питань в аграрній сфері та перевіряти правильне запровадження агротехніки в громадських господарствах тощо⁴⁰.

Окружні земельні управи у своїй діяльності підпорядковувалися українським обласним земельним управам та контролювалися німецькими сільськогосподарськими керівниками. Щоправда, зустрічалися деякі винятки, пов’язані з проявами сепаратизму. Наприклад, з листа голови Сахновщанської районної земуправи І. Новодворського до керівника Харківської облземуправи видно, що в Костянтиноградській (Красноградській) окрузі фактично існувало два керівні центри. Керівник округи Білик не визнавав Харківської обласної земельної управи і називав себе керівником області. Як наслідок, в Костянтинограді було організовано так званий “ландрат” як адміністративно-політичну організацію, яка вирішувала й деякі господарські питання⁴¹. У Роменському повіті Сумської області орган управління сільським господарством у документах згадується як Роменське обласне сільськогосподарське бюро. Щоправда, при цьому воно підпорядковувалося сільськогосподарському бюро по Сумській області та звітувало йому⁴².

Окружним земельним управам підпорядковувалися районні сільськогосподарські управи – “крайсляхндвірти”, які одночасно були підзвітними і районному німецькому керівництву⁴³. Штат районної земельної управи нараховував, в середньому, 10-12 чоловік і був подібний до окружної земельної управи: районний агроном – керівник управи, зоотехнік, ветлікар, землевпорядник, агроном-інтенсивник, інструктор колгоспного обліку, статистик, секретар-машиністка, перекладач, бухгалтер, технік-будівельник та чотири особи обслуговуючого

персоналу⁴⁴. Кожен із них виконував чітко визначені обов'язки. Наприклад, функції зоотехніка були визначені “Тимчасовим положенням про старшого зоотехніка районної земельної управи, про його права та обов'язки”⁴⁵.

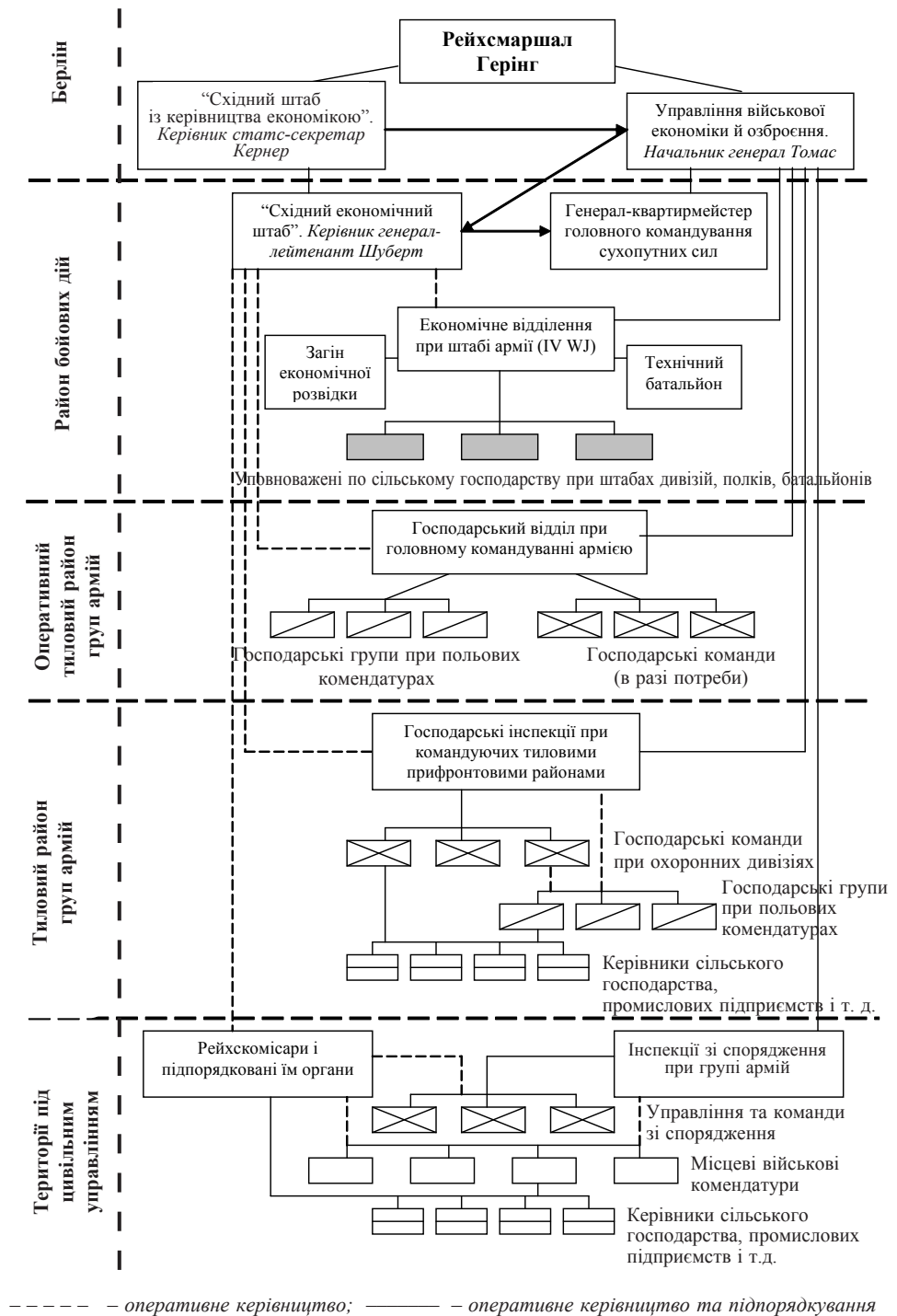
З метою встановлення безпосереднього контролю за всіма сільсько-господарськими підприємствами територія району поділялася на окремі ділянки – “агро-зооветділянки”, на чолі яких стояли діляничні агрономи – агрономи-інспектори. Вони безпосередньо контролювали роботу керівників, агрономів, бригадирів громадських господарств, державних маєтків, приміських господарств⁴⁶. Наприклад, у Ворошиловградській області на початок 1943 р. діяло 111 таких ділянок⁴⁷.

Поруч із установами та організаціями, що входили до системи українського допоміжного господарського управління, з 1942 р. також функціонували самостійні інстанції, які безпосередньо підпорядковувалися німецькій економічній адміністрації. Вони були створені, зазвичай, на основі відділів, що раніше діяли у складі земельних управ різних рівнів. Зокрема, паралельно з облземуправами діяли обласні трести (пізніше – управління) державними маєтками, що існували як самостійні відділи обласних сільськогосподарських комендатур. Вони підпорядковувалися Головному управлінню державними маєтками у м. Києві, до компетенції якого входило надання допомоги державним маєткам з питань агрономії, механізації, тваринництва, організації праці тощо⁴⁸. Обласні управління державними маєтками займалися вирішенням питань, що стосувалися діяльності державних маєтків, великих приміських господарств заводів, фабрик та рудників, зокрема, складанням та затвердженням господарських планів. Винятком були питання оперативної звітності, яка велася обласною земельною управою. До речі, цікаво зауважити, що звіти, обсяг яких був у 2–3 рази більшим за радянські, подавалися як по німецькій лінії, так і по українській⁴⁹.

Так, з 19 серпня 1942 р. у Ворошиловградській області діяв трест державних маєтків⁵⁰. Його апарат нараховував 53 особи на чолі з шеф-агрономом А. Давидовим та його заступником головним агрономом Максименком. Він складався з трьох відділів: планово-фінансовий, адміністративно-господарський, аграрно-виробничий⁵¹. 15 вересня 1942 р., відповідно до розпорядження начальника обласної сільськогосподарської комендатури майора Шнайдера, трест був реорганізований в управління державними маєтками по Ворошиловградській області⁵².

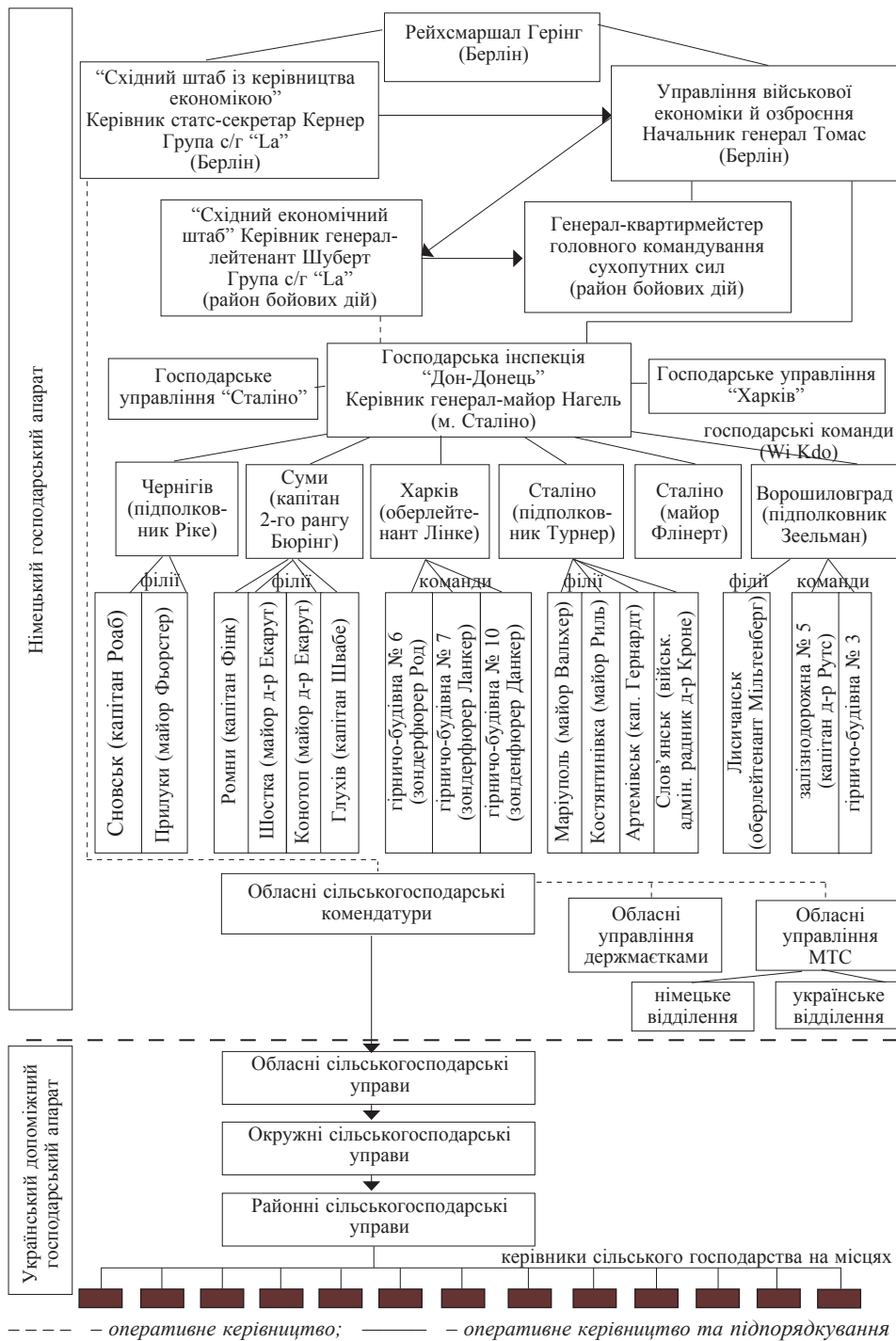
У свою чергу, обласні управління державними маєтками поділялися на окремі ділянки, на чолі яких перебували як німецькі сільськогосподарські коменданти, так і українські агрономи та бухгалтери⁵³. Вони здійснювали нагляд за діяльністю німецьких комендантів маєтків, не обмежуючи їх повноважень, та керували роботою управителів маєтків,

**Нацистський військово-економічний апарат
на окупованій території СРСР***

* ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 332, арк. 1; ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 533, арк. 3–4, 46.

**Окупаційний апарат управління сільським господарством
військової зони України (1941–1943 рр.)***

* ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 332, арк. 1; спр. 461, арк. 80–82; ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 533, арк. 3–4, 46.

які призначалися із представників місцевого населення. Наприклад, у Ворошиловградській області діяло чотири дільниці, під юрисдикцією яких перебувало 9 державних маєтків: Михайлівська дільниця включала в себе колишні радгоспи “Об’єднання”, “Плодохарчування”, “Грапова”, “Михайлівський овочевий”; Селезнівська – “Ящиківський огородній”, “Лиман”; Городищівська – “Демченко”, “Чернухівський овочевий”; Єленівська – “Червоний прапор”⁵⁴.

Окремо існували й обласні управління МТС, що підпорядковувалися Головному управлінню МТС у м. Києві. Їх очолювали представники німецького керівництва, так звані шефи МТС⁵⁵. Вони контролювали діяльність аналогічних інстанцій окружного та районного рівнів. Наприклад, на Сумщині, відповідно до наказу обласної сільськогосподарської комендатури від 10 березня 1942 р., у відомство її сільськогосподарського відділу переходив технічний відділ облземуправи як українське допоміжне бюро сільськогосподарської техніки (з кінця вересня 1942 р. – Сумське обласне управління МТС). Очолив його зондерфюрер Вехштайн⁵⁶. Даній організації підпорядковувалися повітові бюро сільськогосподарської техніки, на базі яких у жовтні 1942 р. було створено 8 головних МТС з центрами у містах Білопілля, Глухів, Конотоп, Лебедин, Охтирка, Ромни, Суми та Шостка⁵⁷. МТС керували директори, які призначалися облземуправами та затверджувалися обласними сільськогосподарськими комендатурами. Вони комплектували штат МТС та здійснювали їх загальне керівництво⁵⁸.

На найнижчій ієрархічній сходинці господарської системи перебували колишні радгоспи та колгоспи, які, згідно з законом “Про новий аграрний порядок” А. Розенберга від 15 лютого 1942 р., були перетворені відповідно на державні маєтки та громадські господарства (частину останніх згодом було реорганізовано у хліборобські спілки). Методи керівництва та організація праці в них фактично не відрізнялися від радянських форм господарювання.

Як бачимо, нацистське керівництво, будучи переконаним у тому, що “не можна відмовлятися від створення великого німецького сільськогосподарського адміністративного апарату”⁵⁹, на завойованій території сформувало розгалужену систему господарського управління. Вищими та середніми чиновниками ставали, в основному, досвідчені офіцери, серед яких були й ті, що брали участь в окупації України ще в 1918 р. Більшість із них до служби в армії працювали на керівних посадах у різних сферах економіки та пройшли спеціальну підготовку. Так, за повідомленням господарської інспекції “Південь”, на 15 квітня 1942 р. на окупованій території України перебувало 7 613 німецьких окружних і районних керівників (ландвіршафтфюрерів)⁶⁰. Подібні дані подає й “Німецька Українська газета” від 28 червня 1942 р., повідомляючи, що до робіт на території України було залучено близько 7 тис. німецьких сільськогосподарських керівників⁶¹.

Однак, навіть така кількість працівників не могла забезпечити у повному обсязі контроль за економікою захоплених територій. У зв'язку з цим до роботи активно залучалися і спеціалісти з числа місцевого населення, які працювали у системі допоміжного управління⁶². При комплектуванні українського допоміжного виконавчого апарату окупанти намагалися добирати працівників із колишніх службовців чи осіб, що були знайомі з роботою даних установ. На їхню думку, в період військових дій такий захід був необхідним, оскільки він економив час, сили та енергію на організацію ефективного функціонування господарства. Німці вважали, що співпраця людей, які знали мову, звичаї, побут місцевого населення, повинна була полегшити експлуатацію економіки краю.

На керівні посади в українські допоміжні організації представники окупаційної влади відбирали кандидатури із числа “надійних” місцевих жителів, які виконували б розпорядження німецьких адміністративних та господарських органів⁶³. Перевага надавалася “фольксдойче”, на підтримку яких розраховувало нацистське керівництво. Вони займали посади бургомістрів, старост, начальників поліції, перекладачів тощо.

Частина місцевого населення, яка була незадоволена радянською владою також співпрацювала з окупантами. Так, очевидці, що протягом серпня – вересня 1942 р. відвідали територію України, повідомляють: “Сільські старости, керівники районів, директори округів, місцеві судді, шкільні інспектори і т. д. – це переважно українці, проте вони лише виконують розпорядження своїх німецьких зверхників і не беруть ніякої участі в процесі прийняття рішень”⁶⁴. Подібні ж тенденції простежуються і в пункті 2 “Інструкції зі ставлення до українського населення”: “Співпраця *угодних* (виділено в документі – С. В.) українців в управлінні справами, на рівні обшин та районів може і в подальшому, в разі потреби, допускатися в межах довірчих рад”⁶⁵.

Отже, нацистське керівництво створило на території військової зони України розгалужений окупаційний апарат господарського управління, в підпорядкуванні якого перебували й численні українські допоміжні органи “самоврядування”, що виконували роль реалізаторів розпоряджень німецьких окупантів. Вся управлінська система в областях військової зони України мала запроваджувати “новий порядок” і була побудована таким чином, щоб забезпечувати безперебійне функціонування аграрного сектору економіки регіону та підтримувати позитивне ставлення місцевого населення до “нової влади”. Фактично ж, на господарський апарат військової зони України було покладено завдання максимального визиску аграрних та людських ресурсів регіону.

¹ Загорулько М. М., Юденков А. Ф. Крах плану “Ольденбург”. – М., 1980. – С. 116–128, 144–150; Коваль М. В. Історія пам'ятає! – К., 1965. – С. 10–13 та ін.

² *Дерейко І. І.* Структура окупаційних органів рейхскомісаріату “Україна” // Сторінки воєнної історії України. Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2004. – Вип. 8. – Част. 1. – С. 259–268; *Лисенко О. Є., Нестеренко В. А.* Окупаційний режим на Україні: адміністративний аспект // Архіви окупації. 1941–1944. – К., 2006. – С. 762–769; *Николаєць Ю. О.* Становище та настрої населення України на початку німецько-фашистської окупації (червень–липень 1942 р.). – Вінниця, 1999. – С. 45–48; *Рекотов П. В.* Органи управління на окупованій території України (1941–1944 рр.) // Український історичний журнал. – 1997. – № 3. – С. 90–101 та ін.

³ Преступные цели – преступные средства. Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СРСР (1941–1944 гг.). – М., 1963. – С. 245.

⁴ Центральний державний архів громадських об’єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 23, спр. 533, арк. 3.

⁵ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 3206, оп. 2, спр. 124, арк. 1.

⁶ *Немятый В. Н.* Всенародная борьба против экономических мероприятий фашистских оккупантов на Украине (1941–1944 гг.). – К., 1980. – С. 14.

⁷ ЦДАГО України, ф. 166, оп. 3, спр. 143, арк. 15.

⁸ Там само, ф. 1, оп. 23, спр. 533, арк. 3зв.

⁹ ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 332, арк. 1.

¹⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 533, арк. 3–4; ф. 166, оп. 3, спр. 143, арк. 12.

¹¹ ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 461, арк. 80.

¹² Там само, спр. 342, арк. 160.

¹³ ЦДАГО України, ф. 166, оп. 3, спр. 143, арк. 15.

¹⁴ Там само, ф. 1, оп. 23, спр. 533, арк. 4.

¹⁵ ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 461, арк. 80–82.

¹⁶ Державний архів Харківської області (далі – Держархів Харківської обл.), ф. Р-3080, оп. 1, спр. 2, арк. 22.

¹⁷ Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине 1941–1944.: В 2-х книгах. – Кн. 1: Борьба в подполье. – К., 1985. – С. 294.

¹⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 685, арк. 108–109.

¹⁹ Державний архів Сумської області (далі – Держархів Сумської обл.), ф. Р-1947, оп. 1, спр. 2, арк. 33.

²⁰ Там само, арк. 31–35.

²¹ *Загорулько М. М., Юденков А. Ф.* Вказана праця. – С. 150.

²² ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 154, арк. 79.

²³ Держархів Харківської обл., ф. Р-2985, оп. 1, спр. 5, арк. 12.

²⁴ Там само, оп. 2, спр. 1, арк. 1а.

²⁵ Там само, оп. 1, спр. 2, арк. 36.

²⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 685, арк. 110–111.

²⁷ Держархів Сумської обл., ф. Р-2075, оп. 1, спр. 1, арк. 3.

²⁸ Державний архів Луганської області (далі – Держархів Луганської обл.), ф. Р-1318, оп. 1, спр. 1, арк. 44.

²⁹ Держархів Харківської обл., ф. Р-2985, оп. 1, спр. 1, арк. 3–6; оп. 3, спр. 1, арк. 1; Відновлення технічних засобів сільського господарства // Нова Україна (щоденний часопис). – Харків. – 1941. – 11 грудня.

³⁰ Держархів Харківської обл., ф. Р-2985, оп. 2, спр. 8, арк. 1.

³¹ Там само, спр. 17, арк. 1–4, 5–7; оп. 3, спр. 1, арк. 1.

³² Там само, оп. 1, спр. 1, арк. 27.

- ³³ Там само, спр. 2, арк. 34.
- ³⁴ Там само, оп. 1, спр. 3, арк. 7.
- ³⁵ Там само, арк. 22-27.
- ³⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 80, спр. 40, арк. 29; Держархів Сумської обл., ф. Р-2171, оп. 1, спр. 1, арк. 150.
- ³⁷ Держархів Харківської обл., ф. Р-2985, оп. 2, спр. 65, арк. 4.
- ³⁸ Держархів Луганської обл., ф. Р-1318, оп. 1, спр. 1, арк. 87.
- ³⁹ Там само, арк. 72.
- ⁴⁰ Держархів Сумської обл., ф. Р-2164, оп. 1, спр. 4, арк. 29.
- ⁴¹ Держархів Харківської обл., ф. Р-2985, оп. 1, спр. 5, арк. 21.
- ⁴² Держархів Сумської обл., ф. Р-2204, оп. 1, спр. 1, арк. 11; ф. Р-2446, оп. 1, спр. 3, арк. 16; ф. Р-2943, оп. 1, спр. 116, арк. 153.
- ⁴³ Держархів Харківської обл., ф. Р-2985, оп. 1, спр. 3, арк. 31.
- ⁴⁴ Держархів Луганської обл., ф. Р-1318, оп. 1, спр. 1, арк. 74.
- ⁴⁵ Держархів Харківської обл., ф. Р-2985, оп. 1, спр. 2, арк. 61–64.
- ⁴⁶ Держархів Луганської обл., ф. Р-1318, оп. 2, спр. 1, арк. 2.
- ⁴⁷ Там само, спр. 3, арк. 36.
- ⁴⁸ *Лаута С. П.* Колгоспне селянство Радянської України у роки Великої Вітчизняної війни. – К., 1965. – С. 135.
- ⁴⁹ Держархів Луганської обл., ф. П-1790, оп. 1, спр. 264, арк. 36; ф. 1318, оп. 2, спр. 8, арк. 1; ф. 1717, оп. 1, спр. 6, арк. 28 зв.
- ⁵⁰ Держархів Луганської обл., ф. П-1790, оп. 1, спр. 264, арк. 85-89.
- ⁵¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 685, арк. 112; Держархів Луганської обл., ф. Р-1717, оп. 1, спр. 6, арк. 41.
- ⁵² Держархів Луганської обл., ф. Р-1717, оп. 1, спр. 6, арк. 28 зв.
- ⁵³ Там само, ф. П-1790, оп. 1, спр. 264, арк. 34.
- ⁵⁴ Там само, арк. 36.
- ⁵⁵ *Лаута С. П.* Вказана праця – С. 139.
- ⁵⁶ Держархів Сумської обл., ф. Р-2799, оп. 1, спр. 1, арк. 1.
- ⁵⁷ Там само, ф. Р-1945, оп. 1, спр. 3, арк. 28.
- ⁵⁸ Там само, арк. 8.
- ⁵⁹ ЦДАГО України, ф. 166, оп. 3, спр. 141, арк. 13.
- ⁶⁰ *Кучер В. І., Чернега П. М.* Україна у Другій світовій війні (1939–1945): Посібн. для вчителя. – К., 2004. – С. 118.
- ⁶¹ ЦДАГО України, ф. 166, оп. 3, спр. 145, арк. 40.
- ⁶² Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. Збірник документів і матеріалів. – К., 1963. – С. 106–107.
- ⁶³ ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 101, арк. 45.
- ⁶⁴ Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів / Зібрав і впорядкував В. Косик. – В 4-х томах. – Т. 3. – Львів, 1999. – С. 15.
- ⁶⁵ ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 149, арк. 238.

В статтю охарактеризована система економічного управління, котра діяла на території воєнної зони України в період нацистської окупації 1941–1943 гг. На основі широкого кола документальних матеріалів центральних і обласних архівних установ України досліджено діяльність німецьких і українських допоміжних господарських органів влади в регіоні.

Ключевые слова: система управления; хозяйственные органы власти; нацистский оккупационный режим; военная зона Украины.

The article is an attempt to characterize the economic system of management, which existed on the territory of a military zone of Ukraine during German occupation in 1942–1943. On the basis of a large amount of documentary materials from central and oblast archive institutions of Ukraine, a study has been made relating to the activities in the region carried out by the German economic bodies and also Ukrainian auxiliary ones.

Keywords: System of management; economic bodies ones; Nazi occupational regime; military zone of Ukraine.

УДК 930.253:94(477)“1941/1945”

О. Б. ПАЩЕНКО*

**УЧАСТЬ ДЕРЖАВНИХ АРХІВІВ У ГУМАНІТАРНОМУ
ПРОЕКТІ “РАДЯНСЬКІ І НІМЕЦЬКІ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНІ
ТА ІНТЕРНОВАНІ. ВИВЧЕННЯ ПИТАНЬ ІСТОРІЇ
ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ І ПОВОЄННОГО ПЕРІОДУ”**

**(на прикладі Центрального державного архіву
вищих органів влади та управління України)**

Розглянуто перші підсумки участі України в міжнародному гуманітарному проєкті “Радянські та німецькі військовополонені та інтерновані. Вивчення питань історії Другої світової війни і повоєнного періоду” на прикладі роботи Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України.

Ключові слова: Друга світова війна; військовий полон; Об’єднання “Саксонські Меморіали”; ЦДАВО України; електронна база даних.

З кінця ХІХ століття одним із найважливіших досягнень цивілізації є розвиток і встановлення міжнародних правових норм, що стосуються захисту військовополонених. Об’єктивно, полон завжди є результатом поразки, підкорення волі супротивника. Але разом з тим, знаходячись в полоні, воїн має право на захист своїх прав з боку держави, яка направила його на фронт. Держава ж, яка захопила його в полон, повинна дотримуватись норм міжнародного права, прийнятих в кінці ХVІІІ століття і закріплених Гаагською конвенцією “Про закони та звичаї сухопутної війни” (1907 р.) та Женевською конвенцією “Про поводження з військовополоненими” (1929 р.)¹. Трагедія радянських полонених, які знаходились з 1941 по 1945 роки в німецькому полоні, полягає саме

* Пащенко Оксана Борисівна – заступник директора Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України.

в тому, що вони були позбавлені захисту, гарантованого Женевською конвенцією 1929 року. Мотивуючи тим, що їх батьківщина не підписала даної конвенції, німецьке керівництво видало накази, на підставі яких мільйони військових були приречені на загибель в таборах для військовополонених та інтернованих. Понад 26 мільйонів радянських людей віддали своє життя на фронті, в полоні, на примусовій праці, загинули в період німецької окупації або ж були знищені в рамках запланованого Німеччиною “походу на Схід”². Накази та інструкції Верховного головнокомандувача Вермахту в частині поводження з радянськими військовополоненими, відповідно плану “Барбаросса”, значно відрізнялись від положень Женевської конвенції; це призвело до того, що говорити про захисну функцію даної конвенції стосовно радянських військовополонених практично неможливо. Всі інструкції Вермахту в своїх передмовах підкреслювали ідеологічний характер війни проти Радянського Союзу, а також особливу небезпеку більшовизму (і в тому ж числі радянських військовополонених), намагаючись таким чином легітимізувати жорстоке поводження з ними як свого роду самооборону.

Радянські військовополонені відносяться на довгий час до забутої і навіть табуїзованої до недавнього часу групи жертв націонал-соціалізму. Їх історія – це трагедія. Вони помирили, насамперед, від епідемій, недостатнього харчування, тяжкої фізичної праці в нелюдських умовах.

Навіть визволення табору радянськими військами не для всіх військовополонених відкривало шлях до довгоочікуваної свободи. Батьківщина офіційно розглядала їх як злочинців, що яскраво демонструє наказ № 270 Верховного командування збройних сил СРСР від 16 серпня 1941 року. Відповідно до цього наказу військовополонені звинувачувались в тому, що, опинившись в оточенні, вони не воювали до останнього подиху, а потрапили в полон. Сталін заявив: “У нас нет военнопленных, есть предатели”. Вражаюча кількість військовополонених, повернувшись на батьківщину, знову опинялась в таборах³.

Ще в грудні 1941 р., у зв’язку з появою численних агентів німецької розвідки в тилу радянських військ у вигляді осіб, що втекли з полону або тих, що перейшли з окупованих радянських територій, Державним Комітетом Оборони було прийнято рішення про створення в кожній армії збірно-пересильних пунктів, на яких працівниками спецвідділів здійснювалась перевірка (так звана фільтрація) військових, що втекли з полону або вийшли з оточення. За результатами фільтрації, осіб, що не були диверсантами, шпигунами, радистами, співробітниками німецьких каральних органів, активними членами фашистської партії, переводили в робочі батальйони, а хворих та інвалідів – відправляли додому.

У цей же час, у 1942–1943 рр., були організовані перші перевірочні фільтраційні табори (або спецтабори), куди “СМЕРШ”⁴ направляв всіх без винятку радянських військовослужбовців, що втекли з полону або

були визволені Червоною Армією. Вони цілодобово перебували в розпорядженні слідчих “СМЕРШ”, а після тривалих місяців перевірок їх направляли до таборів відповідно до рішення суду або в позасудовому порядку. Багатьох засуджували до смертної кари за статтею “зрада Батьківщини”. Пізніше, через багато років, така “слідча” робота була засуджена як злочин. “Следует отметить, что по масштабам и размаху, силам и средствам оперативно-розыскная и следственная работа по фильтрации военнопленных вражеских армий, бывших советских военнопленных, а также в государственной проверке репатриантов из числа советских граждан не имела аналогов в истории спецслужб в мире”⁵.

Відповідно даних 1945 року через спецтабори пройшло 354 592 особи, у тому числі офіцерів – 50 441 особа з числа колишніх військово-вослужбовців Червоної Армії, що вийшли з оточення і були визволені з полону⁶.

Відомості про долі колишніх радянських військовополонених містяться в персональних картках, що заводились адміністрацією таборів для включення до картотеки Довідкової служби вермахту (ВАСт). Упродовж тривалого періоду фонди картотеки колишньої Довідкової служби вермахту (ВАСт), які в 1945 році були перевезені в СРСР, вважались у Німеччині втраченими. В самому ВАСт в Берліні збереглася лише незначна частина його документів. З ідеологічних мотивів аж до розпаду СРСР фільтраційні матеріали на громадян Радянського Союзу, що потрапили в полон або були вивезені на примусові роботи, зберігались в архівах органів держбезпеки під грифом “секретно”. Лише на початку 90-х років зацікавлені організації та приватні особи змогли отримати доступ до цих документів. Архівні документи, мовчазні свідки трагедії минулого століття, містять важливу, до недавнього часу практично закриту історію війни. Її тяжкий спадок позначився не лише на понівечених людських долях. Інформація, що раніше слугувала можливою підставою для обмеження соціальних та політичних прав радянських громадян, які повернулись з полону на батьківщину, тепер стає документальним джерелом для увічнення пам’яті всіх тих, хто постраждав у ході бойових дій, сприяє об’єктивному осмисленню та опису подій останньої світової війни.

Розпочата Німеччиною Друга світова війна завдала десяткам мільйонів сімей, що проживають на всіх континентах світу, неймовірних страждань та горя. Злочини націонал-соціалізму призвели до того, що мільйони людей втратили своїх близьких і до сьогодні нічого не знають про їх долю. Вшановувати пам’ять жертв війни, з’ясувати їх долі – в цьому полягає одне з головних завдань Об’єднання “Саксонські Меморіали в пам’ять про жертви політичного терору”, заснованого в 1994 році у Вільній землі Саксонія (Німеччина).

Після підготовчого періоду, розпочатого ще в 1996 році, Об'єднання "Саксонські Меморіали в пам'ять про жертви політичного терору" в 2000 році приступило до реалізації науково-дослідного проекту Німеччини та Росії про долі радянських військовополонених. Через два роки цей проект був доповнений дослідженнями про долі німецьких військовополонених і об'єднався в один загальний гуманітарний проект "Радянські і німецькі військовополонені та інтерновані. Вивчення питань історії Другої світової війни і повоєнного періоду". В 2002 році до проекту приєдналась Білорусь, а в 2004 році й Україна⁷.

Громадяни колишнього Радянського Союзу становлять одну з найчисленніших груп жертв Другої світової війни. Понад 20 мільйонів чоловік загинули на фронтах війни, в полоні або на примусових роботах. Мільйони з них поховані на чужині, в тому числі й в Німеччині. За їх могилами, ось уже протягом десятиліть, доглядають чужі люди, в той час як родичі здебільшого навіть не знають про їх місця поховання. Робота, проведена Документаційним центром Об'єднання "Саксонські Меморіали в пам'ять про жертви політичного терору" останніми роками, значною мірою змінює цю існуючу десятиліттями ситуацію. Тисячі імен радянських людей, похованих на кладовищах Вільної землі Саксонія, стають відомими громадськості країн колишнього СРСР.

Основу для дослідження долі радянських військовополонених, що перебували в німецькому полоні, становлять, насамперед, карткові документи на радянських військовополонених – картотека ВАСт. Систематична обробка цих архівних документів, які нині зберігаються на Україні в державних архівах областей та Галузевому державному архіві СБУ, введення їх інформації до бази даних у багатьох випадках навіть через 65 років дає змогу простежити долі окремих людей.

Повноправним учасником гуманітарного проекту "Радянські та німецькі військовополонені та інтерновані. Вивчення питань історії Другої світової війни і повоєнного періоду" Україна стала після підписання 19 лютого 2004 року Угоди між Державним комітетом архівів України та Об'єднанням "Саксонські Меморіали в пам'ять про жертви політичного терору". 30 вересня 2004 року в рамках зазначеної Угоди Центральним державним архівом вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України) та Документаційним центром Об'єднання "Саксонські Меморіали в пам'ять про жертви політичного терору" було підписано Угоду про міжнародне співробітництво в рамках проекту "Радянські та німецькі військовополонені та інтерновані. Вивчення питань історії Другої світової війни і повоєнного періоду". Німецьких партнерів зацікавили різні категорії архівних документів, насамперед, документи про долі радянських військовополонених (німецькі документи, облікова картка німецьких таборів, документи радянських фільтраційних таборів, протоколи допитів); документи про долі німецьких

військовополонених (протоколи допитів німців в партизанських загонах, військові квитки німецьких військовослужбовців, документи таборів німецьких військовополонених на території України, місця розміщення та історія таборів, звіти про стан німецьких кладовищ, списки похованих на кладовищах).

Співробітниками ЦДАВО України була проведена робота з виявлення відповідних архівних документів у фондах ЦДАВО України. Спільно з німецькими партнерами виявлення проведено також у фондах Державного архіву Вінницької області, Державного архіву Київської області, Державного архіву Автономної Республіки Крим. Згідно з Угодою, українська сторона, скануючи облікові картки на колишніх військовополонених, створює електронний архів документів, що зберігаються в державних архівах України, а також здійснює обробку архівної інформації, заповнюючи відповідні позиції електронної бази даних “Радянські військовополонені”. Робота по створенню бази даних була розпочата з опрацювання робочою групою ЦДАВО України документів Державного архіву Київської області. З цією метою до ЦДАВО України було передано понад 8000 трофейних облікових карток радянських військовополонених, які були частиною картотеки ВАСт. Серед цих карток переважну більшість становили Персональні картки I та II, зелені картки, картки обліку табору, лазаретні картки та додатки до них.

Персональна картка I (Personalkartke I) містить всі особисті дані військовополоненого, в більшості випадків – також фотографію, відтиски пальців і особливі прикмети зовнішності. В нижній частині картки на першій сторінці часто проставлялись штампи – примітки. Наприклад, “Ознайомлений з наказом Верховного командування Вермахту від 01.10.1940 про заборону стосунків з німецькими жінками”, “Придатний до роботи середнього ступеня складності”, “Втік (дата), упійманий (дата)”; на деяких картках є позначки ВАСт про взяття картки на облік. На зворотньому боці картки міститься інформація про отримання захисних щеплень, захворювання, перебування в лазареті, позначки про штрафні покарання, переведення в інші табори, робочі команди. Записи на звороті персональної картки I в багатьох випадках відсутні. Персональна картка I систематизувалась в таборах для військовополонених за особистим номером військовополоненого (Erkennungsmarke). Особистий номер військовополоненого та номер табору, в якому був отриманий особистий номер, зазначались на першій сторінці у верхньому та в нижньому кутках, а також на звороті картки. Крім того, військовополоненого фотографували з табличкою в руках, на якій крейдою зазначався особистий номер та номер табору, в якому цей номер був зареєстрований.

Персональна картка II (Personalkartke II) містить, крім основних особистих даних військовополоненого (прізвища, ім'я, дати і місця на-

родження, національності, особистого номера), всі важливі господарські записи (про нарахування заробітної платні, іноді про видачу спецодягу та інше). В картотеках Персональні картки II систематизувались за алфавітом, для цього у верхньому правому кутку в спеціальній графі додатково зазначались дві-три перші літери прізвища військовополоненого.

Зелена картка або повідомлення про переведення (Grüne Kartei-karte) заповнювалась особисто військовополоненим при надходженні або переведенні в інший табір. На першій сторінці військовополонений зазначав прізвище, ім'я, по батькові, дату і місце народження, статус (цивільна особа чи військовослужбовець, офіцери також зазначали звання). На звороті: відомості про близьких родичів, цивільну спеціальність, дату і місце полонення. Табірне керівництво робило позначки про дату вибуття або надходження в табір і обов'язково на нижній частині картки зазначало особистий розпізнавальний номер військовополоненого.

Лазаретна картка (Lazarettkarte) являє собою формалізований бланк рожевого кольору, який був однаковим для госпіталізованих солдат вермахту, союзників, а також для військовополонених. Особі, що заповнювала картку, достатньо було виділити відповідну літеру в верхньому кутку, зазначивши при цьому громадянство (для німців) і національність (для військовополонених). Лазаретні картки містять мінімум особистих даних військовополоненого: розпізнавальний номер, головний штамп госпіталю, позначку про причину госпіталізації, дату надходження і вибуття з відповідною вказівкою шталагу. Іноді на звороті картки зазначались відомості про родичів. У випадках смерті військовополоненого у лазаретній картці вказувалась дата і причина смерті, з обов'язковим зазначенням номеру ділянки та могили на кладовищі для військовополонених.

Картка обліку табору (Lagerkarteikarte) являє собою формалізований бланк рожевого або жовтого кольору, містить мінімальні особисті дані військовополоненого, розпізнавальний номер і назву табору, в якому він утримувався, національність, статус⁸.

Структура карток картотеки ВАСт майже однотипна, тому інформація даних карток досить легко переноситься в електронну базу даних, яку відповідно до умов Угоди про міжнародне співробітництво створюють співробітники ЦДАВО України. Оператор, що опрацьовує відомості, заповнює наступні рубрики бази даних: прізвище, ім'я, по батькові, дата і місце народження, національність, відношення до військової служби, дата і місце полонення, порядок переміщення з одного табору до іншого (із зазначенням типу табору – шталаг, дулаг, концтабір). В спеціальній графі зазначається статус військовополоненого: “невідомий”, “помер”, “переданий до гестапо”, “цивільний робочий”. У

випадку смерті військовополоненого зазначаються відомості про дату і причину смерті, а також координати місця поховання.

Крім того, електронна сторінка на військовополоненого містить точні пошукові дані архівних документів: тип документу, номер електронної версії документу, місцезнаходження архіву, номер фонду, опису, справи. До електронної сторінки, створеної співробітником архіву, прикріплюється електронна версія документу, інформація якого використовується для створення електронної сторінки. Функціональні можливості електронної бази даних дають змогу здійснювати перехід від електронної сторінки бази даних до прикріпленої електронної версії архівного документу.

Можливості електронної бази даних дозволяють здійснювати відбір даних по кожній з перелічених вище рубрик, вести кількісний облік військовополонених і цивільних громадян за різноманітними параметрами, а також отримувати нові результати. В перспективі, після завершення роботи над проектом, дослідники отримають можливість оперувати даними не лише однієї архівної справи, а й даними різних архівів.

Реалізація проекту співробітниками ЦДАВО України, здійснена на підставі документів картотеки ВАСт, що зберігаються в Державному архіві Київської області, є лише початковим етапом обробки колосальної кількості даних про долю радянських військовополонених. На цьому етапі роботи співробітники архіву опрацювали дані понад 8.000 німецьких трофейних карток, в ході сканування створено більше 12.000 електронних сторінок архівних документів, в результаті чого електронна база даних на радянських військовополонених поповнилась інформацією більше ніж на 6000 об'єктів – військовополонених, чії родичі до війни проживали на території Київської області. Про кінцеві результати говорити сьогодні ще рано: попереду роки дослідницької праці, опрацювання документів інших державних архівів областей України, але вже зараз очевидно, що система електронного обліку військовополонених являє собою нову джерельну базу в дослідженні явища воєнного полону Другої світової війни.

Аналіз даних електронної бази про долю військовополонених дає підстави для попередніх висновків.

По-перше, в існуючих на сьогодні документах уточнення потребує значна кількість прізвищ військовополонених. Через 65 років важко судити, чи існувала чітка інструкція при заповненні облікових документів на військовополонених, яка версія – російськомовна чи німецькомовна – була первинною при заповненні облікових документів. Крім того, слід враховувати той факт, що при транслітерації з російської мови на німецьку та навпаки існує проблема передачі літерами німецького алфавіту окремих літер російського алфавіту. Труднощі також виникають

і при написанні літерами німецького алфавіту м'яких приголосних, а також передачі на письмі особливостей вимови прізвищ. Слід також пам'ятати, що зелені картки військовополонені заповнювали самі, рідною мовою, але багато з них були малограмотними, тож іноді в одній і тій же картці по різному зазначали своє прізвище на першій сторінці та прізвище батьків або дружини на звороті картки.

У 1950–1960 рр. при перекладі трофейних карток співробітники органів держбезпеки транслітерували прізвища військовополонених з німецької мови на російську, виходячи з правил німецького правопису, дуже часто виправляли прізвища на картках або дописували чорнилом частину літер, оскільки картки здебільшого заповнювались простим олівцем і літери з часом стерлись.

У результаті подвійної транслітерації, виправлень німецькою та радянською сторонами кінцевий варіант прізвища, який пізніше ввійшов до облікових документів органів держбезпеки, відрізнявся від істинного. Уникнути неточностей можна за допомогою електронної бази даних, яка дає змогу здійснювати пошук необхідної інформації про військовополоненого не лише документом, складеним за алфавітним принципом, але й з урахуванням інших даних, наприклад, за номером військовополоненого. Таким чином, навіть при різному написанні прізвищ, беручи до уваги інші параметри, а саме: номер табору і дату народження можна легко встановити, що мова йде про одну і ту ж особу.

По-друге, дослідники долі радянських військовополонених, завдячуючи значній кількості інформації, що опрацьовує електронна база даних за лічені хвилини, отримують можливість уточнення багатьох фактичних даних, що стосуються системи та умов утримання військовополонених, до того ж не лише на території Третього Рейху, а й на окупованій території колишнього СРСР.

Питань, на які ми і майбутні покоління дослідників історії радянського полону в роки Другої світової війни ще маємо відповісти, чимало. Спільне вивчення історії Другої світової війни – гідний внесок сучасників в справу взаєморозуміння, примирення і розвитку добросусідських відносин між народами колишнього СРСР і Федеративної Республіки Німеччини. Створення електронної бази даних – лише один із етапів цього вивчення. Взаємні зустрічі, обмін досвідом у роботі над проектом, спільний пошук рішень і проведення науково-практичних конференцій сприяють відкриттю нових сторінок з історії радянського полону.

---

¹ Пустогаров В. В. Международное гуманитарное право. – М., 1997. – С. 12.

² Кривошеев Г. Ф. и др.: Россия и СССР в войнах XX века. Потери военных сил. Статистическое исследование. – М., 2001.

³ Канун и начало войны: Документы и материалы/ Сост. Л. А. Киришнер. – Л., 1991. – С. 39.

⁴ Постановою Ради Народних Комісарів СРСР від 19 квітня 1943 року спеціальні відділи НКВС СРСР були реорганізовані у відділи контррозвідки “СМЕРШ” (“Смерть шпיוнам”).

⁵ *Смыслов О.* Генерал Абакумов. – М.: Вече, 2005. – С. 266.

⁶ *Теплицын В. Л.* “СМЕРШ”: операции и исполнители. – Смоленск: Русич, 2000. – С. 315 – 316.

⁷ Захоронения советских граждан на территории Вольной земли Саксония. – Дрезден, 2008. – С. 10.

⁸ Захоронения советских граждан на территории Вольной земли Саксония. – Дрезден, 2008. – С. 15–16.

Рассмотрены первые итоги участия Украины в международном гуманитарном проекте “Советские и немецкие военнопленные и интернированные. Изучение вопросов истории Второй мировой войны и послевоенного периода” на примере работы Центрального архива высших органов власти и управления Украины.

Ключевые слова: Вторая мировая война; военный плен; Объединение “Саксонские мемориалы”; ЦГАВО Украины; электронная база данных.

The article deals with the first results of Ukraine’s participation in the International humanitarian project “The Soviet and German prisoners of war and interned persons. The study of questions concerning the history of the Second World War and after the war period” by the example of the work of Central State Archive of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine.

Keywords: the Second World War; a military captivity; Association “Saxon memorials”; TSDAVO of Ukraine; an electronic database.

УДК 930.253:94(477.43/.44)“1941/1945”

П. Я. СЛОБОДЯНЮК*

ЄВРЕЙСЬКІ ЖЕРТВИ НА ПОДІЛЛІ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті висвітлено трагічні події німецько-фашистського антисемітизму, нищення євреїв на Поділлі в роки Другої світової війни.

Ключові слова: антисемітизм; гетто; фашизм; Друга світова війна; Поділля.

У Європі ситуація була для євреїв надзвичайно складною. Антисемітизм набирив все більшого розмаху, досягав своїх найвищих обертів, переходив у ранг державної політики цивілізованих держав. У багатьох

---

* *Слободянюк Петро Якович* – кандидат історичних наук, доцент, директор Державного архіву Хмельницької області.

європейських містах масові єврейські погроми здійснювалися на ґрунті наклепів і чуток про те, що євреї знахарством убивають людей, отруюють криниці.

Найвищого рівня антисемітизм досягнув у Німеччині, де у центр державної політики, ідеологічної доктрини нацизму, практичної діяльності Гітлер поставив переслідування і повне знищення євреїв. Нацисти в Німеччині переслідували євреїв, ув'язнювали в концтабори тощо. В окремих німецьких містах євреїв заганяли до синагог та молитовних будинків і спалювали живими. В ніч з 9 на 10 листопада 1938 р. Німеччиною прокотився страшний єврейський погром, під час якого було зруйновано 1400 синагог, пограбовані єврейські будинки і магазини, побиті вікна у тисячах єврейських шкіл і установ, понад 30 тисяч євреїв було кинуте до концтаборів. Нацисти назвали цей шабаш “Кришталевою ніччю”. У Відні було зруйновано 42 синагоги і заарештовано 7800 євреїв. З Австрії втекло 100 тисяч, із Чехословаччини – 25 тисяч, із Німеччини – 300 тисяч євреїв¹. Усі ці антисемітські трагедії були обґрунтовані расистською доктриною неповноцінності єврейської нації і рас, що підлягали фізичному знищенню.

Фашисти цілеспрямовано готувалися до знищення єврейського народу; про “вирішення єврейського питання” неодноразово у своїх виступах наголошував Адольф Гітлер, зокрема, в січні 1939 р. він заявив, що чим швидше буде вирішена єврейська проблема в Європі, тим буде краще, а результатом війни буде знищення єврейської раси в Європі. “Остаточне вирішення єврейського питання” на території східних окупованих територій здійснювалося нацистами відповідно до директиви від 13 серпня 1941 р.².

Усі антисемітські акції нацистів, політика єврейського геноциду стали можливими із мовчазної згоди Сталіна. Зближення СРСР із Німеччиною, підписання в Москві 23 серпня 1939 р. договору про ненапад і його ратифікація Верховною Радою СРСР 31 серпня 1939 р. означали (крім розмежування сфер інтересів СРСР та Німеччини і “політично-територіальної” перебудови в окремих країнах Європи) припинення критики в СРСР ідеології нацизму і його расистської теорії, абсолютне замовчування політики Гітлера щодо інших народів. У 1940 р., наприклад, в СРСР було заборонено виконувати зі сцени 4200 творів мистецтва, на які падала підозра в антифашистському змісті³.

Події Другої світової війни не тільки не змінили ситуацію, а ще більше розпалили антисемітизм у його найжорстокіших і найганебніших формах.

Переслідування євреїв у Західній Європі (Німеччині, Чехії, Австрії) змушували їх шукати порятунку в інших краях – у Польщі, Литві, на Волині, Поділлі, в усій Україні. Шукати порятунку серед слов'ян, щирих і доброзичливих гречкосіїв, у яких національними якостями мен-

талітету були милосердя, доброта і співчуття, взаємоповага і безмежна працьовитість. Українці, які споконвічно перебували під чужоземним гнобленням, і у цей важкий час не втратили великої щирості людських взаємин, високої духовності.

1941 р. нацисти прийняли рішення про знищення усіх 11 млн. європейських євреїв. Було створено чотири спеціалізованих групи (ейнзац-групен), яким доручалося знищення комісарів, євреїв і циганів. Група “А” діяла у Прибалтиці та на Ленінградському напрямку; група “В” – у Білорусії і московському напрямку; група “С” – в Україні; група “Д” – в Молдові та півдні України, в Криму і на Північному Кавказі.

Перед війною в Україні проживало понад 3 млн. євреїв. Приблизно 2,9 млн. радянських євреїв не встигли евакуюватися й опинилися на захоплених фашистами територіях. Їх чекала жахлива доля: масовий геноцид виявив себе у жорстоких розправах і знущаннях у тюрмах, стражданнях у гетто та концтаборах.

Після введення нацистами “нового порядку” на окупованих землях євреї повинні були зареєструватися (повідомити прізвище, стать, вік, адресу) та носити на грудях ліворуч та на спині жовті шестикутні зірки. Євреям заборонялося виїжджати за межі своєї місцевості чи змінювати місце проживання, користуватися тротуарами, громадським транспортом, автомобілями, місцями і закладами відпочинку, відвідувати концертно-видовищні установи, школи, володіти автомобілями і радіоприймачами, проводити кошерний забій худоби; євреї-лікарі, ветлікарі, аптекарі мали право займатися медичною практикою тільки серед євреїв. Євреям заборонялося працювати адвокатами, займатися банківськими і грошовими обмінними операціями, лихварством, посередництвом, торгівлею. Все майно єврейського населення підлягало конфіскації.

Категорично заборонялося будь-яке співробітництво між вермахтом і єврейським населенням та використання євреїв для надання вермахту будь-яких послуг. Військовим органам ні за яких обставин не дозволялося видавати євреям документи, які підтверджували зайнятість їх власників на роботах для потреб вермахту. Військовослужбовцям заборонялося спостерігати і фотографувати акції зондеркоманд, розстріли євреїв.

Євреїв було виселено із сільської місцевості та сконцентровано у містах; так, на території сучасної Хмельниччини були створені 27 гетто, які євреям залишати заборонялось. Продовольством і предметами першої необхідності гетто постачалося у мінімальній кількості – лише для підтримки існування. В гетто діяло єврейське самоуправління – юденрати.

Напередодні війни в Полонському районі Хмельницької області, наприклад, проживало майже 10 тис. євреїв. 1 вересня 1941 р. в при-

вокзальному лісі фашисти розстріляли 4 тис. євреїв. Восени 1941 р. біля містечка Понінка кати вбили 2400 євреїв, 25 червня 1945 р. було страчено 1270 заручників єврейського гетто. У двох могилах в лісі поховано розстріляних фашистами євреїв із с. Новолабунь⁴.

Жахливі події відбувалися 1941 р. в Дунаєвецькому районі Хмельницької області: 31 серпня в містечку Миньківцях німецькі фашисти розстріляли 1840 євреїв; 1 вересня під Сокільцем було розстріляно 1224 євреїв, у Смотричі – 1441, Балині – 264, Шатаві і Макові – 1218, на залізничній станції Дунаївці – 117 чоловік (26 сімей) єврейського населення. У грудні 1941 р. за відмову вантажити зерно в Дунаївцях німці повісили на телефонних стовпах 20 євреїв-юнаків, а потім ще 200 євреїв. Згодом фашисти живими замурували понад 2,3 тис. євреїв у Дем'янковоцьких фосфоритних шахтах, понад тисячу розстріляли під Чаньківським лісом, більше 600 чоловік живими засипали землею в льосі. Неподалік колишнього єврейського колгоспу “Педекс” окупанти розстріляли 17 сімей змішаної з євреями крові (68 чол.)⁵.

Майже 1,6 тисч. євреїв розстріляно у Віньківцях⁶, 30 тис. євреїв Поділля, Угорщини, Чехословаччини розстріляні у Кам'янці-Подільському⁷. Понад 20 тис. безневинних мирних громадян, серед яких була велика кількість євреїв, розстріляні і закатовані у Старокостянтинові⁸.

Наприкінці 1942 р. на єврейське кладовище у м. Кам'янці-Подільському фашисти звели з країн Західної Європи дітей віком 4–8 років і поховали їх у спільній могилі (понад 500 дитячих трупів)⁹.

Не будемо описувати страшних епізодів масових убивств євреїв, про них повідано багато. Лише зауважимо, що не слід звинувачувати українців в тому, що начебто більшість євреїв загинуло від рук українців. На нашу думку, ці звинувачення несправедливі. Безліч документально-фактологічних матеріалів свідчать про те, що українське населення зазнало ще більших втрат, ніж євреї. Юдофобство в Україні ще в довоєнний період втратило своє соціальне підґрунтя, про що свідчать факти допомоги українців єврейським родинам в роки нацистської окупації.

Багато українських сімей, ризикуючи життям, рятували від фашистської розправи приречених, передавали продовольство і одяг до гетто, надавали притулок євреям. Такі приклади відомі по всій Україні, зокрема, у селах Віньковоцького, Летичівського, Ізяславського, Полонського районів, містах Хмельницькому і Кам'янці-Подільському, Старокостянтинові, ряді населених пунктів Вінницької, Волинської, Тернопільської, Київської та інших областей.

Знищення євреїв було державно-військовою доктриною Гітлера, а у вермахті були створені спеціальні військово-жандармські підрозділи (групи “А”, “Б”, “С”, “Д”), які мали матеріально-технічні засоби, пройшли ідеологічну підготовку, діяли за відповідними інструкціями. Хоча, ніде правди діти – й серед українців були перевертні, зрадники,

які служили фашистам, переслідували і розстрілювали мирних громадян і партизанів, відправляли до рейху українських юнаків і дівчат.

Крім того, втрати єврейського населення могли б бути меншими, якби не такою масовою була єврейська покірність. Чи не внаслідок такої покірності тисячі євреїв мовчки, без опору йшли на смерть?

Антисемітська політика нацистів була чужою для українського народу. Українці зі співчуттям ставилися до євреїв, допомагали у важку воєнну годину. Не даремно нині у єврейському світі серед тих, хто рятував євреїв під час війни, чи не найбільше українців удостоєно почесної єврейської відзнаки “Праведник народів світу”.

Україна, її населення серед усіх республік колишнього СРСР зазнала найбільших втрат у війні. Незліченними були людські жертви та матеріальні збитки. Під час тимчасової німецько-фашистської окупації лише з Хмельницької (колишньої Кам’янець-Подільської) області на каторжні роботи до Німеччини було вивезено 117230 мирних жителів. Тільки з Волочиського району було уярмлено 3982 чол., Новоушицького – 5237, Довжоцького району 7195 чоловік. Насильно загнані до Німеччини українці були безправними рабами, невільниками концтаборів, чорноробами на підприємствах, у сільському або домашньому господарстві. Сума збитків, заподіяних окупантами народному господарству Хмельниччини становила 18556 млн. крб. (в старому масштабі цін).

За роки окупації фашисти та їх спільники тільки на території Кам’янець-Подільської області вбили і закатували 222 тисячі мирних громадян, близько 256 тисяч військовополонених. Окупанти вивезли з області на каторжні роботи до рейху понад 117 тисяч юнаків та дівчат^{10, 11}.

Німецько-фашистські загарбники та їх посібники знищили і зруйнували у Кам’янець-Подільській області 51 театр, 920 шкіл, 366 дитячих закладів, ряд культових приміщень. Фашистами повністю спалено 27 сіл і знищено їх жителів¹². Усього в роки війни загинуло 7 млн. українців¹³.

У нацистських таборів смерті в Україні загинуло 3,5 млн. євреїв, розстріляно на місцях 1,5 млн., майже мільйон було закатовано в гетто, а також померло при депортаціях, переміщеннях, від епідемій, голоду. Під час Другої світової війни гітлерівці знищили майже 6 млн. євреїв Європи¹⁴.

Як вважають єврейські історики, Адольф Гітлер бачив у євреях особливий клас, що панує в СРСР, та був переконаний, що комуністична ідеологія і Радянський Союз як об’єкт реалізації даної ідеології – лише знаряддя в руках євреїв, які готуються до захоплення всього світу¹⁵.

Війна, німецько-фашистська окупація стали найжахливішою трагедією єврейського народу за всі часи його існування. Масове винищен-

ня, неприхований геноцид, небачені знущання над єврейським людом донині лякають світ жорстокістю, садизмом і варварством.

¹ *Арад Ицхак*. Холокауст. Катастрофа європейського єврейства (1933–1945): Сб. статей. – Ієрусалим, 1990. – С. 16-17.

² Уничтожение евреев в СССР в годы немецкой оккупации (1941–1945): Сб. докум. и матер. – Ієрусалим, 1992. – С. 46–58.

³ Советские евреи пишут Илье Эренбургу 1943–1966 гг. / Ред.: М. Альтшудер, И. Арад, Ш. Краковский. – Ієрусалим, 1993. – С. 74–86.

⁴ Полонному 1000 років: Матер. міжнар. наук.-практ. конфер. 15–17 червня 1995 р., м. Полонне / Редкол.: Винокур І. С. (гол.), Слободянюк П. Я., Трубчанінов С. В. (наук. ред.) та ін. – Кам'янець-Подільський, 1995. – С. 69.

⁵ *Оліневич С. С.* Окупація Дунаєвщини в роки Великої Вітчизняної війни // Тези доп. респ. наук.-практ. конфер. “Дунаївці: їх роль і місце в історії Поділля” / Редкол.: Винокур І. С., Прокопчук В. О. (відп. ред.), Ситар А. Й. – Дунаївці, 1993. – С. 60–62.

⁶ Газета “Радянський патріот” (Віньківці). – 1994. – 17 липня.

⁷ Газета “Шолом Алейхем”. – 1995. – 4 листопада.

⁸ Південно-східна Волинь: наука, освіта, культура: Матер. регіон. наук. краєзн. конф. / Редкол.: Осінський В. Г. (гол.), Журко О. І. (наук. ред.), Блажевич Ю. І. та ін. – Хмельницький: Поділля, 1995. – С. 201.

⁹ Поділля у Великій Вітчизняній війні (1941–1945 рр.): Зб. документів і матеріалів. – Львів: Каменярь, 1969. – 414 с.

¹⁰ Державний архів Хмельницької області, ф. Р-6193, оп. 12, спр. П-28570, 88 арк.

¹¹ Там само, ф. Р-683, оп. 2, спр. 39, арк. 90-93; Поділля в роки Великої Вітчизняної війни: Зб. док. і матер. – Львів: Каменярь, 1969. – С. 320, 322.

¹² *Кащенко О.* Доля “нацистського золота” / Кащенко О. // Поділля. – 1997. – 26 грудня.

¹³ *Слободянюк П. Я.* Єврейські общини Правобережної України: Наук. істор.-етнолог. видання / Слободянюк П. Я. – Хмельницький, 2005. – С. 331.

¹⁴ *Рут Сэмюэльс.* По тропам еврейской истории / Рут Сэмюэльс. – Ієрусалим: Б-ка-Алия, 1990. – С. 329–330.

¹⁵ *Арад Ицхак*. Холокауст. Катастрофа єврейства (1933–1945): Сб. статей, – Ієрусалим, 1990. – С. 62–58.

В статье освещены трагические события немецко-фашистского антисемитизма, истребления евреев на Подолии в годы Второй мировой войны.

Ключевые слова: антисемитизм; гетто; фашизм; Вторая мировая война; Подолье.

The article deals with the tragic acts of Nazi anti-Semitism, the destruction of Jews in Podillya during the Second World War.

Keywords: anti-Semitism; ghetto; the Second World War; Podillya.

УДК 930.253:94(477.75+410)“1945”

В. Р. АВАКЯН*

КЛЕМЕНТИНА ЧЕРЧИЛЛЬ У СЕВАСТОПОЛІ (1945 р., квітень)

Висвітлено діяльність дружини прем'єр-міністра Великобританії Клементини Черчилль – голови комітету “Фонд допомоги Росії” при Британському Червоному Хресті. Особлива увага приділена візиту до Севастополя у рамках поїздки містами Радянського Союзу у квітні 1945 року.

Ключові слова: Клементина Черчилль; “Фонд допомоги Росії”; Севастополь; фотокореспондент М. Б. Покатило; медикаменти і медичне обладнання.

У Державному архіві міста Севастополь зберігаються різноманітні фотодокументи з історії Великої Вітчизняної війни. Минулого року в негативах фотокореспондента М. Б. Покатила, переданих на зберігання, були виявлені фотографії Клементини Черчилль, дружини прем'єр-міністра Великобританії, які відображають її візит до Севастополя 24 квітня 1945 року. І якщо фотографії лідерів “Великої трійки” союзних держав під час Ялтинської конференції вже давно увійшли до наукового обігу і стали хрестоматійними, то візит пані Черчилль до Криму дослідниками згадувався лише побіжно. Ілюстративних джерел донедавна не було.

Клементина Черчилль перебувала в Радянському Союзі з 2 квітня по 11 травня 1945 р. 7 квітня її прийняв Голова Раднаркому СРСР Й. В. Сталін. Пізніше він напише про цю зустріч: “Я мав приємну бесіду з пані Черчилль. Вона справила на мене велике враження”¹. Розумна і енергійна жінка, вона приїхала в Радянський Союз не тільки як дружина прем'єр-міністра союзної держави, але насамперед як голова комітету “Фонд допомоги Росії” при британському Червоному Хресті. Фонд був створений 19 жовтня 1941 року. З моменту його заснування його очолила Клементина Черчилль, тому часто фонд називали “Фондом місіс Черчилль”.

Слід зазначити, що спочатку допомога офіційного Британського Хреста носила формальний характер. Після нападу Німеччини на Радянський Союз він лише направив до посольства СРСР пожертвування у розмірі 75 тисяч фунтів стерлінгів. І лише після створення “Фонду допомоги Росії” допомога англійців стрімко почала набирати обертів. За перші дванадцять днів функціонування “Фонду” було зібрано 370 тисяч фунтів стерлінгів².

---

* Авакян Вікторія Рубенівна – головний спеціаліст відділу зберігання і обліку документів НАФ Державного архіву міста Севастополя.

Клементина Черчилль – голова комітету
“Фонд допомоги Росії”
при британському Червоному Хресті.
Севастополь, 24 квітня 1945 р.
*З фондів Державного архіву
міста Севастополя, од. зб. 0-14925.*

Незважаючи на те, що посол СРСР у Великобританії І. М. Майський повідомляв, що “до “Фонду допомоги Росії” охоче вносять тисячі і десятки тисяч фунтів”³, це не зовсім так. У благодійній акції брали участь всі верстви населення – від звичайних школярів до англійських “товстосумів”. Із спогадів Уїнстона Черчилля: “Грошові суми,

Голова комітету “Фонд допомоги Росії” при британському Червоному Хресті
Клементина Черчилль біля залізничного вокзалу.
Севастополь, 24 квітня 1945 р.
З фондів Державного архіву міста Севастополя, од. зб. 0-14924.

Голова комітету “Фонд допомоги Росії” при британському Червоному Хресті Клементина Черчилль біля будинку Севастопольського виконавчого комітету Ради депутатів трудящих. Севастополь, 24 квітня 1945 р.
 З фондів Державного архіву міста Севастополя, од. зб. 0-14921.

які зібрав “Фонд допомоги Росії”, може були невеликі, але це пройняті любов’ю пожертвування не тільки багатих, але головним чином, пенси бідних, які були горді тим, що щонеділі робили свої невеликі внески”⁴. Як працівник фонду, Клементина Черчилль була не тільки дружиною впливового політика, але й виконувала важливу консолідуючу функцію між британським і радянським народами.

За період з 1941 по квітень 1945 року “Фондом допомоги Росії” було зібрано 6 мільйонів 700 тисяч фунтів стерлінгів. Організації Червоного Хреста в СРСР одержали 14 тонн медикаментів і інших вантажів⁵. У Лондоні для цього був створений спеціальний комітет експертів на чолі з президентом Королівського коледжу терапевтів лордом Мораном і президентом Королівського коледжу хірургів сером Альфредом Уеб-Дженсоном, який керував підбором медичного устаткування.

У жовтні 1943 року пані Черчилль відхилила запрошення Радянського уряду приїхати до Москви⁶. За свідченням Уїнстона Черчилля, їй були не цікаві суто світські поїздки, банкети у Кремлі її увагу не привертали. Але як тільки з’явилася можливість, вона приїхала до Радянського Союзу, щоб оцінити стан справ у зруйнованих фашистами містах і надати допомогу.

У поїздки по Радянському Союзу Клементину Черчилль супроводжували секретар “Фонду” міс Мебл Джонсон, особистий секретар міс Грейс Хемблін і генерал-майор Дж. Е. Т. Юнгер. Вона відвідала Ленін-

Делегація комітету “Фонд допомоги Росії” при британському Червоному Хресті на чолі із Клементиною Черчилль на екскурсії в “Херсонесі Таврійському”. Севастополь, 24 квітня 1945 р.

З фондів Державного архіву міста Севастополя, од. зб. 0-14985.

град, Сталінград, Ростов-на-Дону, Кисловодськ, Єсентуки, П’ятигорськ. Потім відправилася до Криму. Слід зазначити, що її поїздка мало висвітлювалась в місцевій пресі; лише у газеті “Слава Севастополя” за 5 травня з’явилась невелика замітка про те, що 24 квітня в місті перебувала пані Черчилль.

У Севастополі Клементині Черчилль був наданий теплий прийом. До її приїзду ретельно готувалися. Так, на нараді головлікарів і господарників було ухвалено рішення щодо створення спеціальної комісії у складі співробітників міськздороввідділу, міськвиконкому, держсанінспекції. Ця комісія повинна була провести огляд по всіх медустановах і по місту, з метою приведення в належний стан територій медичних установ, побілити поліклініки і амбулаторії, а також навести лад у кабінетах прийому хворих, очистити дитячі майданчики. І, як зазначалося в протоколі наради, “у медичних установах повинен бути затишок, на вікнах повинні бути занавіски і на підвіконнях не завадило б поставити квіти”⁷.

У супроводі першого секретаря міськкому партії Павла Івановича Лесика та інших представників місцевих органів влади Клементина Черчилль ознайомила з містом – побувала на Графській пристані, Історичному бульварі, Малаховому кургані, відвідала музей “Херсонес Таврійський”, першу міську лікарню, школу № 14.

“Херсонес Таврійський” на той момент вже був діючим, експозиції, вивезені свого часу на Урал, були повернені в музей, і в лютому 1945 р.

Перший секретар міськкому партії П. І. Лесик і Голова комітету “Фонд допомоги Росії” при британському Червоному Хресті Клементина Черчилль під час огляду міста. Севастополь, 24 квітня 1945 р.
З фондів Державного архіву міста Севастополя, од. зб. 0-14928.

він відкрився для відвідувачів⁸. Екскурсію територією музею для пані Черчилль провів Олександр Кузьмич Тахтай, завідувач середньовічним відділом. Колектив музею підніс Клементині Черчилль у подарунок літературу, видану науковими співробітниками музею: Звіт про розкопки у Херсонесі в 1935–36 роках, Путівники по античному і феодалному відділах, Матеріали Другої конференції археологів⁹.

Варто взяти до уваги, що її маршрут цілком відрізнявся від маршруту Уїнстона Черчилля, який побував у місті після закінчення Ялтинської конференції. 13 лютого 1945 р. прем'єр-міністр Великобританії відвідав лише ті місця, де йшли бої в період Кримської війни 1854–1855 рр., побував у Балаклаві, де дислокувався табір англійців.

Виявлені фотодокументи цікаві не лише з погляду міжнародних відносин і співпраці двох держав. Вони свідчать про те, яких руйнувань зазнало місто Севастополь під час Великої Вітчизняної війни. На цих фотографіях видно, що від будівель залишилися лише стіни, багато будинків перетворилися на купи будівельного сміття. На Історичному бульварі пані Черчилль зупинилася біля пам'ятника Е. І. Тотлебену. Під час війни в пам'ятник неодноразово вціляли осколки снарядів – фігура генерала Тотлебена була обезголовлена, частина, яка залишилась, наскрізь продірявлена. В кінці 1945 р. пам'ятник за проектом скульптора Л. М. Пісаревського був відновлений.

Вражало те, що місто все було обтягнуто колючим дротом, оскільки багато місць ще не розміновано. Розглядаючи фото, не можна не

Голова комітету “Фонд допомоги Росії”
при британському Червоному Хресті
пані Черчилль та перший секретар
міськкому партії П. І. Лесик
біля пам’ятника генералу Тотлебену.
Севастополь, 24 квітня 1945 р.
*З фондів Державного архіву
міста Севастополя, од. зб. 0-14917.*

помітити, що Севастополь (в кінці квітня) – не весняний. Дерев не квітнуть, оскільки їх немає. На Приморському бульварі німці вирубали усі дерева (про це писала газета “Червоний Чорноморець” від 12 травня 1945 року)¹⁰. На території Херсонського музею в руїни перетворений Володимирський собор.

“Мабуть, до руйнування фашистами місто, з його численними будинками з колонами і різьбленим декором, було прекрасним, як мрія, романтичним, як поема, – казала вона. – Але зараз від вигляду Севастополя стискається серце”¹¹. Завершила свою поїздку до Севастополя Клементина Черчилль відвідинами Сапун-гори.

Візит пані Черчилль був результативним: через два місяці після її від’їзду до Криму був направлений комплект для шпиталю на 500 ліжок; майже половина цього комплекту була виділена лікарням Севастополя. Сюди увійшло устаткування, автоклави, перегінні куби, інструментарій, халати медичні і вельветові, постільна білизна, рушники, тапочки, електричні плити, хімічні препарати для лабораторії, стерилізатори, стерильні розчини, книги з медицини, медикаменти¹².

Якщо взяти до уваги, що у 1945 р. ситуація у міській охороні здоров’я складалася критична, то це була вагома допомога, адже на кожних 137 чоловік населення було одне лікарняне ліжко¹³, в лікарнях у дефіциті було навіть найнеобхідніше: спирт, сульфопрепарати, ліжка, папір¹⁴. Устаткування було відсутнє, ремонтували і використовували те, що знаходили серед руїн. За словами медичних працівників,

щедрий внесок місіс Черчилль багато в чому допоміг становленню у післявоєнний період міської охорони здоров'я, у тому числі й відновленню роботи міської лікарні № 1.

3 квітня 1945 р. Ухвалою Голови виконкому Товариств Червоного Хреста і Червоного Півмісяця СРСР С. О. Колеснікова пані Клементина Черчилль “за велику роботу по наданню допомоги Радянському Червоному Хресту і народам Радянського Союзу шляхом збору коштів і посилки предметів медичного постачання для лікувальних установ” була нагороджена знаком “Відміннику санітарної оборони”.

Діяльність Клементини Черчилль була високо відзначена радянським урядом. Указом Президії Верховної Ради СРСР “за видатні заслуги у проведенні громадських заходів щодо збору коштів в Англії для надання медичної допомоги Червоній Армії” вона була нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора. 7 травня 1945 р. на прес-конференції, організованій пані Черчилль, перший заступник Голови Президії Верховної Ради СРСР М. М. Шверник вручив їй цю нагороду¹⁵.

Незабаром після розгрому фашизму стосунки між колишніми союзниками по антигітлерівській коаліції різко погіршилися. Довгі роки “холодної війни” призвели до того, що ім'я Клементини Черчилль практично не згадувалося ні в офіційних джерелах, ні в художній літературі з історії Великої Вітчизняної війни. У день смерті Клементини Черчилль у Весмінстерському абатстві пройшло поминальне богослужіння. На жаль, Радянський Союз був однією з небагатьох країн, яка не відрядила на нього представника, щоб вшанувати пам'ять людини, яка так багато зробила для народів СРСР у важкі роки війни.

Настав час, і ім'я Клементини Черчилль повертається до нас. Фотографії, зроблені в переможному 1945 році, дали поштовх до вивчення її багатогранної діяльності у комітеті “Фонд допомоги Росії”.

---

¹ Радянсько-англійські відносини під час Великої Вітчизняної війни, 1941–1945: Документи і матеріали: У 2-х т. – М., 1983. – Т. 2. – С. 456.

² Soames Mary. Churchill Clementine. London, 1979. p. 323.

³ Радянсько-англійські відносини під час Великої Вітчизняної війни. – М., 1983. – Т. 1. – С. 162.

⁴ Листування Голови Ради Міністрів СРСР з президентами США і прем'єр-міністрами Великої Британії під час Великої Вітчизняної війни, 1941–1945 гг.: У 2-х т. – М., 1986. – Т. 1. – С. 370.

⁵ Пані Черчилль приїжджає в СРСР // Британський союзник. – 1 квітня 1945 р. – С. 7.

⁶ Черчилль У. Друга світова війна. – М., 1991. – Т. 3. – С. 444.

⁷ Держархів м. Севастополя, ф. Р-59, оп.1, спр. 29, арк. 18 зв.

⁸ Архів Національного Заповідника “Херсонес Таврійський”, м. Севастополь (НЗ “ХТ”), спр. 500, арк. 5.

⁹ Архів НЗ “ХТ”, спр. 889, арк. 12.

¹⁰ Севастополь // Червоний Чорноморець. – 12 травня 1945 р. – С. 1.

¹¹ *Fishman Jack*. My darling Clementine. The story of lady Churchill. New York. – 1963. – P. 240.

¹² Нариси з історії міської лікарні № 1 ім. М. І. Пирогова // Національний музей героїчної оборони і вільнення Севастополя. Інв. № 32026. – Арк. 11.

¹³ Держархів м. Севастополя, ф. Р-59, оп. 1, спр. 52, арк. 1 зв.

¹⁴ Держархів м. Севастополя, ф. Р-59, оп. 1, спр. 11, арк. 4.

¹⁵ На прес-конференції у Клементини Черчилль // Вісті. – 9 травня 1945 р. – С. 4.

Освещена деятельность супруги премьер-министра Великобритании Клементины Черчилль – главы комитета “Фонд помощи России” при Британском Красном Кресте. Особое внимание уделено визиту в Севастополь в рамках поездки городами Советского Союза в апреле 1945 года.

Ключевые слова: Клементина Черчилль; “Фонд помощи России”; Севастополь; фотокорреспондент М. Б. Покатило; медикаменты и медицинское оборудование.

The article highlights the activities of the British Prime Minister wife Klementine Churchill – head of the committee of “Relief Fund for Russia” under the British Red Cross. Particular attention is paid to the visit to Sevastopol within the travel on the cities of the Soviet Union in April 1945.

Keywords: Klementine Churchill; “Relief Fund for Russia”; Sevastopol; press photographer M. B. Pokatilo; medicines and medical equipment.

Петро ТРОНЬКО,

голова Національної спілки
краєзнавців України,
завідуючий відділом регіональних
проблем історії України
Інституту історії України НАН України,
академік НАН України, Герой України

– Доля моя склалася таким чином, що, якщо говорити про війну, то я з її перших хвилин став до лав захисників Вітчизни. Я працював до війни першим секретарем обкому комсомолу Івано-Франківської (тоді – Станіславської) області, звідти й пішов на фронт. Брав участь в обороні Києва, Харкова, Ростова і Ста-

лінграда. А тоді вже був період переломний. Захищав Сталінград, брав участь у звільненні Ростова, Донецька і в Київ входив.

Це було 6 листопада 1943 року. Київ звільнили о шостій ранку, а о десятій я був на Хрещатику. У Київ довелось мені в'їжджати з оперативною групою члена Військової ради І Українського фронту, першого секретаря ЦК КПУ М. Хрущова і маршала Радянського Союзу Г. Жукова. Там вже були відомі діячі української культури: Микола Бажан, Юрій Яновський, Олександр Довженко. Я бачив, яким був Київ у перші години після звільнення – понівечений, розбитий; люди змарнілі, пригнічені, зі сльозами радості й горя на очах зустрічали Хрущова і Жукова.

Я бачив, як плакав Хрущов, як плакали люди. Хрещатик лежав у руїнах, проїхати ним було неможливо. Ми с'як-так пробралися до Київського університету, до пам'ятника Тарасу Шевченку. Хрущов і Жуков вклонились поету. Ми бачили, як горить університет, котрий не було кому загасити. Біля пам'ятника Шевченку на короткій зустрічі з киянами Хрущов промовляв: “За все ответят, за все злодеяния! Мы дойдем до Берлина и поставим их на колени”!”.

Надалі поїхали до пам'ятника Богдану Хмельницькому, він був зруйнований. Хрущов, Жуков і українські письменники поїхали в штаб, а ми з Василем Костенком, першим секретарем ЦК комсомолу України, залишились в Києві. Треба було збирати молодь, організувати її на відбудову столиці. У цей же день я відвідав Бабин Яр, щоб подивитись, що там відбувається. Перед очима постала страшна картина – сморід

від спалених людських тіл, нашвидку прикиданих землею, огортав всю округу навколо яру...

Я побував у Києво-Печерській лаврі, бачив зруйнований Успенський собор. Тоді навіть гадки не мав, що через десятки літ мені доведеться займатись його відбудовою, працюючи з Фондом Олеса Гончара.

У перший день визволення Києва нашої оперативній групі довелося переночувати на його околиці. Але буквально з наступного дня почалась робота з відновлення Києва, його відбудови.

Київські обком і міськком комсомолу, які я очолював з 6 листопада 1943 року, задіяли до відбудови столиці близько 10 тисяч дівчат. Це була молодь Києва і області. Недоїдаючи, недосипаючи, отримуючи щодня похоронки, ці прості молоді героїні відбудовували наш Київ. Адже ще йшла війна, всі чоловіки були на фронті. Лише через рік радянська армія звільнила Україну, а ще через сім місяців – всю Європу. Увесь цей час на трудовому фронті, на відбудові країни працювали жінки. І цій праці немає ціни. Була б моя воля – поставив би жінкам за такий подвиг золотий пам'ятник!

З того часу я працював у Києві на різних посадах, а останні більше 30-ти років займаюсь наукою. Але архіви, архівна справа посіли у моєму житті особливе місце. У житті кожної держави і України також – архіви відіграють величезну роль. Згадую керівника Держкомархівів України початку 70-их років минулого століття Бількевича. Разом з ним ми будували нові приміщення архівів, удосконалювали архівну справу. А згодом ініціювали багатотомне видання “Історії міст і сіл Української РСР”. Я був головним редактором Головної редакції цього видання. Вийшло 26 томів українською мовою і 14 російською. На решту не вистачило коштів. Всі ці унікальні томи основані виключно на архівних матеріалах. Написано історію 32-х тисяч населених пунктів України! І роль наших архівів у цій справі, безперечно, була однією з головних. Багато працівників архівів за активну участь у цій роботі було відзначено різними урядовими нагородами. Вони зробили оригінальну наукову роботу, якої до цього не було у світі. Видання “Історія міст і сіл Української РСР” засвідчило, що ми велика держава, що маємо славу історію і що народ наш український цією роботою зробив великий внесок у культуру світових цивілізацій.

Понад три десятиліття мені довелося займатись наукою. Історична наука стала частиною мого життя. Але особливо багато довелося писати досліджень про Велику Вітчизняну війну. Їй присвячена моя кандидатська і докторська роботи, підготовлено кілька документальних книг з воєнної проблематики. Саме на основі архівних документів я видав 7 книжок: “Хто вбив твоїх батьків?”, “Згадаймо всіх поіменно” та ін.

Взагалі, архіви – основне джерело історичної інформації, а архівним документам періоду війни немає ціни. Я, до речі, свої документи періоду війни також здав до архіву Музею Великої Вітчизняної війни.

Якщо хтось хоче написати справді наукову роботу або нариси про війну, то це треба робити лише на основі архівних матеріалів, бо у них – правда. У архівах зберігаються не лише офіційні документи установ і організацій, там дуже багато особистих документів відомих людей і визначних державних діячів, навіть їх листування. І все це вже – історія. Іноді особисті листи, особисті враження автора від подій того чи іншого часу, учасниками яких були автори цих листів, ілюструють історичну подію краще за будь-який офіційний документ. Це також суттєве доповнення до матеріалів у вивченні історичної події.

У моїй роботі над останньою книгою про участь молоді України у Великій Вітчизняній війні (“Згадаймо всіх поіменно”), якщо треба було щось уточнити, додати суттєві документальні деталі, назвати прізвища і посади учасників тих подій, – все бралось з архіву. Архів – це найдетальніша і найвичерпніша біографія нашої власної історії, біографія правдива і об’єктивна.

Звичайно, важливими для опису тієї чи іншої події є також усні спогади учасників тих подій; про війну, наприклад, це спогади ветеранів. Але наше покоління, на жаль, вже відходить і забирає з собою біль втрат разом з найяскравішими особистими спогадами про війну, про відчуте, побачене, пережите.

Тому мовчазними свідками тих часів для наступних поколінь залишаються лише архіви. Вони зберігають унікальну інформацію, мають величезні масиви і є справді життєдайним джерелом історичної науки.

Я, наприклад, згадую досвід написання трьохтомника “Українська РСР у роки Великої Вітчизняної війни”. Він повністю підготовлений на матеріалах архівів. Інша річ, що у часи цього видання не ті акценти були розставлені, і тут уже не вина історика – наклалися особливості часу. Іншим у нашій країні за існуючої ідеології воно просто не вийшло б. Сьогодні для професійного історика-дослідника (та й для аматора-краєзнавця) має бути одне правило: писати з урахуванням історичної правди, якою б гіркою і неприємною вона не була чи для тих часів, в яких живе сам дослідник, чи для майбутніх.

Були ж у нашій історії не лише перемоги і успіхи, а й поразки і втрати. І ми їх всі бачимо. Тому головним у висвітленні подій, на моє переконання, мають бути лише неупередженість і правда. Трапляється, що і в наші часи деякі дослідники пишуть не з позицій правди, а за принципом “чого ізволіте”. А у війні було всяке: були поразки, були злочини, були герої. Був герой Іван Кожедуб. І він був не один. Була, наприклад, “Молода гвардія”, яка також наближала Перемогу. І було багато героїв. Імена ще багатьох із них нам не відомі й до сьогодні, адже скільки зниклих безвісті, скільки поодиноких могил безіменних героїв часів війни вкривають нашу землю.

Тому я як історик вважаю своїм обов'язком відтворювати справедливую історію, особливо – історію Великої Вітчизняної війни.

Я мрію написати “Енциклопедію участі України у Великій Вітчизняній війні”. Як учасник Сталінградської битви підтримую зв'язки з Волгоградом і нещодавно отримав звідти книгу “Енциклопедія Сталінградської битви”. Дійсно, Сталінград – героїчне місто, і непомірною ціною його обороняли у роки війни. Це правда. Але правда й те, що і Україна зазнала величезних людських втрат – близько 4-х мільйонів загинуло у війні. На території України 28 тисяч братських могил, близько 5-ти тисяч пам'ятників, обелісків та пам'ятних знаків.

Росіяни, українці, євреї, білоруси і багато інших народів – усі воювали з гітлерівською Німеччиною і визволяли нашу землю від фашистського поневолення. Ми про це говорили і раніше, але так, тихенько. А треба на повний голос, бо ця перемога завойована з допомогою братніх народів, представники яких віддали своє життя за Україну. Адже тоді була для нас одна Батьківщина – СРСР. Не було б Перемоги, не було б вільної суверенної України. Це я знаю як учасник війни. І достеменно знаю всі наші подвиги.

Але є ще один подвиг. Подвиг тих, хто захистив і зберіг нашу історію – подвиг архівістів України. Фактично їхньою працею – часом і за рахунок власного життя чи здоров'я – збережено безцінні матеріали про наше близьке і далеке минуле, збережено достовірну довоєнну і дореволюційну біографію кількох десятків попередніх поколінь цілої країни. Архіви, як і люди, виїздили в евакуацію, потребували догляду, належних умов зберігання. Кожна одиниця зберігання – це крихітна частинка документальної історії. І не було б поруч з величезними державними архівними фондами в роки лихоліття працівників архівів – людей одержимих і самовідданих, порядних і чесних, – навряд чи змогли б ми сьогодні з такою упевненістю говорити про нашу довоєнну історію без посилань на достовірні архівні документи.

Щира вдячність, честь і слава за це працівникам українських архівів довоєнної, воєнної та повоєнної пори.

Користуючись нагодою, сердечно вітаю усіх архівістів рідної України зі світлим святом 65-річчя Великої Перемоги. Бажаю їм усім людського щастя, задоволення і радості від роботи, дбайливого ставлення до збереження документальної історії нашої України. Бажаю, щоб праця українського архівіста була гідно оцінена державою, як того заслуговує ця надзвичайно важлива робота.

Свген БЕРЕЗНЯК,

військовий розвідник, генерал-майор
у відставці, Герой України,
Почесний громадянин міст Києва,
Кракова і Новомосковська

– Якби у нас збереглися всі архіви, якби ми навчилися користуватися тими архівними багатствами, які маємо, тоді не виникало б суперечливих тлумачень тих чи інших подій. Історична правда неподільна. Вона має бути одна для всіх. Саме архіви не дають або ж принаймні не повинні давати змоги вийти за межі цієї правди. Люди не вічні. Минає час, і вони залишають цей світ, але по собі

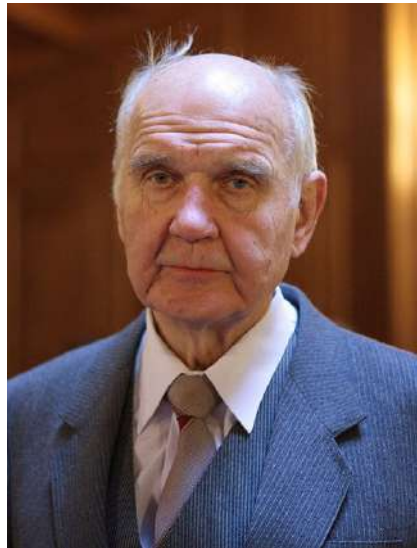
лишають пам'ять, плоди свого життя. Це необхідно берегти.

На моєму досьє, яке зберігається в архіві Генерального штабу Збройних сил Росії, стоїть гриф “Зберігати вічно. Знищенню не підлягають”. Наведу один факт зі свого життя. Півтора роки тому завершилися зйомки документального фільму, які проводили поляки для свого телебачення. Знімальна група деякий час працювала в Києві, де прибирувала матеріал про діяльність розвідгрупи, якою я керував у роки війни. Документалістів цікавило, як ми підтримували зв'язок з Армією Крайовою, як діяли поляки в Русі Опору. Запис лише моїх спогадів тривав понад 5 годин. Коли завершилася робота, я запитав у режисерів, сценаристів, чому через стільки років поляки знову згадали про нашу розвідгрупу? Мені пояснили, що польське керівництво звернуло увагу на те, що в останні роки патріотичне виховання в цій країні занедбали. Тисячі поляків поїхали жити в інші країни. Кажуть, там краще життя. Але в керівництва Польщі такі факти викликали занепокоєння. Через те було вирішено звернутися до часів війни, показати молодому поколінню, як здобувалася перемога над фашизмом, яку високу ціну довелося заплатити за волю. Що стосується фільму, то весь матеріал, який зібрали польські документалісти, неможливо було “втиснути” в нього. Проте усі документи, у тому числі й мої спогади, які залишилися “за кадром”, були передані в Державний архів Республіки Польща на довічне зберігання. Таке рішення польських друзів я поважаю і оцінюю дуже високо, адже йдеться про важливу державну справу, про документи правди, на яких можна виховувати покоління. У цьому сенсі роль архівів важко переоцінити.

З архівами у мене пов'язані спогади, що стосуються моєї роботи в Західній Україні. До війни я завідував Львівським міським відді-

лом освіти. Були спроби знищити архіви цього відділу – хтось видав таке розпорядження. Я його не виконав, наказав підлеглим зберегти кожен документ. Я глибоко вдячний архівістам. Ще й за те, що вони упродовж війни зберігали в Уфі оригінали моїх документів. Паспорт, партійний квиток, особову справу – все це мені повернули наприкінці 1945 р. Таких фактів – тисячі. Вони підтверджують думку про те, що архіви – невід’ємна інституція будь-якої державної системи.

Ігор ЮХНОВСЬКИЙ,
академік НАН України,
виконуючий обов’язки голови
Українського інституту національної
пам’яті, Герой України

– До архівних документів я вперше звернувся, коли працював у Львівській області і займався питаннями сільського господарства. Річ у тім, що якраз тоді почали роздавати землю селянам. Кожен мав отримав свою ділянку. Отож і виникла необхідність визначити межі цих ділянок. А для цього потрібно було з’ясувати, яку саме власність мали селяни до радянської влади. Звичайно, без архівних документів вирішити справу було неможливо. Ось тоді я звернувся до архіву Львівської області. Запам’яталися довжелезні стелажі, ідеальний порядок у приміщеннях. Я одразу зрозумів, що в них зберігаються дуже цінні речі. Згодом поїхав до Австрії, щоб вивчити тамтешній досвід ведення земельного кадастру. Я був вражений тим, як у них ретельно, на підставі архівних документів 100–200-річної давності визначаються земельні межі. Впевнений, що зберегти історію свого народу – це означає не тільки зберегти пам’ять про окремі, хай навіть епохальні події. Дуже важливо зберегти пам’ять про власність. Без неї держава нічого не варта... Загалом архіви посідають особливе місце в суспільстві. Щоправда, за радянських часів, коли влада чинила терор проти свого народу і диктувала свою волю, архівні документи були також деформовані. Мабуть, саме через це ми так довго і болісно йдемо до історичної правди свого минулого. Я не професійний архівіст, але вважаю, що архіви повинні виконувати дві найголовніші функції: зберігати документи формального характеру, тобто різноманітну документацію органів влади та управління і усні розповіді, пояснення і свідчення людей. Коли вони не бояться говорити відверто, їхня правда засвідчує про ступінь спотворення істини. Якщо

говорити про Другу світову війну, то для нас надзвичайно важливо (враховуючи масштаби горя, яке пережила Україна) зберегти історичну пам'ять про той жахливий період. Якщо мене запитати, які висновки роблять співробітники нашого інституту, досліджуючи документи, я відповім так: війну розв'язали дві злочинні державні формації – гітлерівська Німеччина і комуністичний режим Радянського Союзу. Друга світова завдала величезних втрат всьому СРСР, однак найбільше постраждала Україна. З 9 мільйонів людей, які були мобілізовані на фронт, понад 4 мільйони загинули. До речі, ця цифра “коливається” від 4 до 6 мільйонів. Півтора мільйона стали каліками. З архівних документів видно, що до українців ставилися погано і німці, і радянська влада. Вона вважала, що українці не хотіли воювати і відсиджувалися вдома. Під час Другої світової війни було три воюючі сили – Радянський Союз, фашистська Німеччина і УПА. На боці кожної з них були українці. Хто служив у лавах Червоної Армії вийшов переможцем. Нацисти зазнали поразки, а кому довелося боротися в загонах УПА вони, як виявилось, вели безнадійну війну, хоча вона й передбачала національне визволення. І нині, якщо ми прагнемо консолідувати українське суспільство, ми повинні сказати, що кожна ця група людей має право на свою історичну пам'ять. А на півлічній виступи проти дій радянської, німецької сторін і УПА потрібно накласти табу. Я переконаний: саме в такий спосіб можна врівноважити суспільні настрої.

Юрій РИБЧИНСЬКИЙ,

український поет, драматург, сценарист,
заслужений діяч мистецтв України, народний артист України

– Я вважаю, що для історії будь-якої держави архіви – це як Біблія. Можливо, навіть більше, бо в Біблії багато міфології. Архіви ж дають змогу найбільш точно й прискіпливо встановити істину, відтворити минуле. Тобто архіви – це своєрідний Музей історії.

Коли навчався в університеті, мені довелося деякий час працювати в Москві, в Центральному державному архіві літератури і мистецтв. Я знаю, наскільки цікаво будь-якому початківцю-літератору брати в руки рукописи, скажімо, Гоголя, Цветаєвої, інших геніальних людей, мати справу з першоджерелами – чернетками, позначеними правками, які робили наші класики. Бачити їхній почерк, скажу відверто, це хвилює. Поза сумнівом, без архівів неможливо уявити розвиток держави. Адже документальні свідчення про ті чи інші події допомагають суспільству не тільки аналізувати їх, а й обирати шлях розбудови держави. Що стосується “розкриття” архівів, оприлюднення фактів, які, можливо, є дражливими для когось, то я впевнений: це потрібно робити, залучаючи професіоналів. Не варто висмикувати якісь окремі епізоди із загаль-

ного контексту певного історичного періоду. Тому в цьому сенсі є дуже відповідальною місія істориків, дослідників минулого – дотримуватися принципів науковості, неупередженості, об'єктивного аналізу фактів. Звичайно, в цьому процесі особлива роль держави, яка має бути зацікавлена в тому, щоб історія країни подавалася й вивчалася без ретуші. Часто чуємо: “Не треба переписувати історію!” Це так, але лише у тому випадку, коли вона написана правдиво, без перекручень і фальсифікацій, як у нас це траплялося. Бо, якщо почитати історію, починаючи від Карамзіна чи Солов'йова, то в їх працях знайдемо занадто багато міфологем. А щоб висвітлити минуле таким, яким воно було насправді, потрібно передусім спиратися на документи. А вони – в архівах.

На мою думку, архіви мають поповнюватися й такими документами, як усні розповіді очевидців. Я пригадую знову ж таки свої студентські роки, коли разом з багатьма киянами допомагав Анатолію Кузнецову в підготовці до видання його книги “Бабин яр”. До речі, він народився в Києві, але тоді очолював Тульську організацію Спілки письменників Росії. Нам випала нагода зустрічатися з тими, хто вижив – українцями, євреями, циганами. Ми слухали їхні розповіді і розуміли, що не все так було, як нам подавали офіційні органи. Запам'яталося, що попри уявний демократизм “хрущовської відлиги” люди боялися про все розповідати, але й те, що я почув, змусило задуматися. Наприклад, я довідався, що Хрещатик підривали не тільки німці – до того доклали своїх рук й НКВСники. Так само зруйнували храми в нашому Києві. Ще будучи студентом я знав, що ніякого “матчу смерті” між динамівцями Києва і німецькою командою не було. Я також дізнався про те, чого не можна було вголос говорити в ту пору: виявляється, наприклад, у Киві, у Вінниці, інших містах і селах, куди входили фашисти, їх зустрічали хлібом-сіллю. Війна здатна породжувати високі подвиги – це беззаперечний факт, інакше не було б Перемоги й повного очищення Європи від фашистських загарбників. Але траплялися випадки дезертирства, зрадництва, про що ми знаємо не лише з документів, а й з розповідей учасників Великої Вітчизняної війни, яких, на превеликий жаль, залишилося небагато. Тому потрібно поспішати, аби зібрати якнайбільше свідчень очевидців воєнного лихоліття – і це відкласти на вічне зберігання в архіви.

ОГЛЯДИ ДЖЕРЕЛ ТА ДОКУМЕНТАЛЬНІ НАРИСИ

УДК 930.253:94(477)“1941”

Л. В. ЛЕГАСОВА*

НЕПРОЧИТАНІ ЛИСТИ 1941 РОКУ – УНІКАЛЬНИЙ ДЖЕРЕЛЬНИЙ КОМПЛЕКС

Розглянуто колекцію непрочитаних листів 1941 р. Окреслено історію повернення епістоляріїв на Батьківщину. Проаналізовано епістолярні джерела за видовими ознаками, акцентовано увагу на їх інформативному потенціалі. Зроблено висновок про те, що зазначена колекція є цінним історичним джерелом до подій початкового періоду Великої Вітчизняної війни.

Ключові слова: Велика Вітчизняна війна; Кам'янець-Подільський; реституція; непрочитані листи; епістолярні джерела.

Епістолярна спадщина Другої світової війни кількісно велика й інформативно багата. Вона привертала й привертає до себе увагу дослідників. Як і в радянську добу, так і в незалежній Україні публікувалися різноманітні збірки листів, пов'язаних із Другою світовою війною, окремі наукові розвідки джерелознавчого плану¹. Широко використано епістолярні джерела в експозиції Меморіального комплексу, що експонувалися на численних виставках, були основними документами виставки “Чекай на мене”. Листи доби воєнного лихоліття розкривають безліч різноманітних питань, але здебільшого висвітлюють морально-психологічний духовний стан людини у складних умовах війни. Фондова колекція Меморіалу налічує понад 5 тисяч листів. Серед них – листи з тилу на фронт, з фронту в тил, з фронту на фронт. Авторами їх є і видатні воєначальники, і маловідомі особи, проте ці документи і донині вражають тим, що допомагають відтворити навіть не самі події (адже про них чимало сказано істориками), а подих часу, атмосферу того чи іншого епізоду, те, що губиться за скупими рядками офіційних повідомлень і донесень воєнної пори.

Музеезнавча дослідницька практика переконливо доводить: кожен новий лист, що потрапляє до музею, містить величезний джерелознавчий та фактологічний потенціал.

Саме тому значною подією в науковому житті Меморіального комплексу стала передача Головою Державної служби контролю за пе-

---

* *Легасова Любов Володимирівна* – заступник генерального директора Меморіального комплексу “Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років”.

реміщенням культурних цінностей через державний кордон України Ю. К. Савчуком на постійне державне зберігання у Меморіалі п'яти упакувань приватної кореспонденції 1941 року, яка під час Другої світової війни була вивезена з України і перебувала у фондах поштового та технічного музеїв Відня (Республіка Австрія)².

Трохи історії. Як відомо, готуючи напад на СРСР, гітлерівці виношували плани не лише воєнної перемоги та економічного пограбування країни, а й тотального знищення національних культур. Нацистський ідеолог А. Розенберг стверджував: “Достатньо у народа знищити пам'ятки культури, він уже в другому поколінні перестас існувати як самостійна нація”³.

Усупереч усім існуючим на той час міжнародним конвенціям та хартіям культурні цінності під час Другої світової війни не тільки потерпали від бойових дій, а й стали об'єктами цинічних цілеспрямованих акцій їхнього варварського знищення й пограбування. За значно заниженими даними, втрати державного архівного фонду України становлять 46 млн. справ. Українські бібліотеки під час війни втратили понад 51 млн. книг, а втрати лише 21 музею в сучасних територіальних межах України сягають 283782 одиниці зберігання⁴.

Розграбування культурних цінностей українського народу здійснювалося на планомірній основі низкою спеціальних служб і відомств. На початковому етапі війни діяла так звана група Кюнсберга – спеціальний батальйон СС, безпосередньо підпорядкований Ріббентропу і Міністерству закордонних справ. Його загони рухалися з військами передньої лінії фронту, і їх завданням було вилучення музейних, архівних і бібліотечних цінностей, які згодом відправлялися до Німеччини. За пошукові та евакуаційні операції, пов'язані з культурними цінностями, а також археологічними дослідженнями на окупованих територіях відповідав Оперативний штаб при відомстві райхсміністра окупованих східних територій Альфреда Розенберга.

“Здобиччю” завойовників ставали мистецькі шедеври, бібліотечні раритети, архівні першоджерела, перлини антикваріату. Але й цього було замало – відповідні німецькі служби з притаманною їм акуратніс-

Фрагмент розділу виставки
“Непрочитані листи 1941-го”

тю “попрацювали” й на уцілілих поштах та поштамтах. Проте, мабуть, чи вціліло їх небагато, чи не привернув увагу гітлерівців зміст їхньої кореспонденції, а, може, фахівці були іншого профілю, але маємо перший випадок, коли за межі України було вивезено масив побутової кореспонденції. Це сталося в 1942 році у Кам’янець-Подільському. Зазначимо, що місто було захоплене гітлерівцями 10 липня 1941-го, а до 18 липня нацисти окупували і всю область.

Саме тут, у Кам’янець-Подільському, до рук загарбників потрапило близько двох тисяч листів радянських громадян, датованих переважно червнем-вереснем 1941 року⁵. Як свідчить супровідна документація до листів, що збереглася та була передана разом із джерелами, кореспонденція відправлялася за межі України за участі інспектора телеграфного зв’язку при генеральному поштовому комісарові Райхскомісаріату “Україна” доктора Ольшлегера.

Історія сповнена парадоксами. Війна є війною, пограбування пограбуванням, але скільки подібних невідправлених кореспонденцій були знищені під час відступу Червоної Армії. Цій же не судилося згоріти у вогняному валу війни, що котився теренами України. Попри все гітлерівський чиновник добре розумів цінність цієї колекції, коли відправляв листи до Віденського поштового Райхсмузею. Наразі поки що невідомо, ким був до війни цей Ольшлегер, можливо, істориком, а, може, навіть музейником. Можемо це лише припустити, адже, по-перше, він зрозумів першоджерельну сутність цієї збірки, а по-друге, переслав листи у Відень неофіційно, адресуючи їх директорові музею. Можливо, Ольшлегер мав інші завдання, опрацьовуючи Кам’янець-Подільський поштамт, а на листи звернув увагу завдяки своєму колишньому цивільному фахові. Саме тому, звертаючись до директора музею доктора Ріделя, якому, власне, й передавалися епістолярні джерела, він зауважує: *“Я прошу листи не розпорошувати, вони всі з Волині... Ця колекція листів дає картину настрою російського народу на початку війни”*⁶.

Як бачимо, доктор Ольшлегер не дуже добре розумівся на географії, проте це не завадило йому в другому супровідному листі знову нагадати, що колекція має залишатися цілісною⁷.

Отже, в 1942 році листи потрапили до поштового музею у Відні. Пізніше тривалий час зберігалися в архівних фондах Віденського технічного музею (Австрія), але нікого з дослідників і музеологів не зацікавили, бо залишалися не лише не прочитаними, а навіть не розкритими.

У результаті пошуків, які тривали на австрійській території на виконання Закону Австрійської Республіки про реституцію, з ініціати-ви Ради з реституції культурних цінностей при Федеральному Міністерстві освіти, культури та науки Австрії, Федерального міністерства з європейських та міжнародних справ Австрії, завдячуючи зусиллям

Міністерства закордонних справ України, Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України на Батьківщину було повернуто частину культурної та духовної спадщини, у тому числі й кореспонденцію часів Великої Вітчизняної війни. 6 жовтня 2009 року представник Технічного музею Відня доктор Г. Лайнер передав листи Надзвичайному та Повноважному послу України в Австрії Є. Чорнобривку. У грудні 2009 року епістолярні джерела повернулися в Україну. З 10 лютого 2010 року колекція листів 1941 року перебуває в Меморіальному комплексі.

Свою роботу з опрацювання колекції науковці Меморіалу розпочали у двох паралельних напрямках. Перший – це епістологічний аналіз листів, отримання з них усіх видів історичної інформації, введення епістолярних джерел до наукового обігу шляхом публікацій та експозиційного показу. Другий – пошук адресантів та адресатів, адже листи мають бути прочитаними, якщо не тими, кому надсилалися, то хоча б їхніми нащадками.

Як бачимо, обидва напрями тісно пов'язані один з одним і значною мірою залежать від правильно обраних методик джерелознавчого дослідження кореспонденції. Найпершим завданням, що стоїть перед науковцями музею, є окреслення основоположних методологічних засад опрацювання цього джерельного комплексу, адже від цього залежить його науковість, об'єктивність і достовірність. Зазначені епістолярні джерела 1941 року мають власну виразну особливість – усі листи без помітки “Переглянуто. Військова цензура”, що зайвий раз підкреслює їх унікальність. Можна погодитися з тим, що *“листи з фронту – це особливі листи. У них – не просто чийсь переживання, думки, надії, в них – ціла історія очима тих, хто цю історію писав”*⁸. Дослідження епістоляріїв має ґрунтуватися на основних досягненнях сучасної історичної науки, використанні принципів історичного пізнання у всій їхній сукупності – історизму, об'єктивності, системності та всебічності.

Доцільною видається потреба систематизувати комплекс цих епістолярних джерел за видовими ознаками та відповідними критеріями:

1) за соціальним статусом адресантів (тих, хто відправляв кореспонденцію): листи, вірогідно, написані кадровими військовими (як командирами, так і рядовими бійцями) прикордонних комендатур і загонів, військових з'єднань, частин і підрозділів, що дислокувалися у Кам'янці-Подільському, відправлялися на фронт чи відступали з нього внаслідок несприятливих факторів початкового періоду Великої Вітчизняної війни; листи та поштові картки червоноармійців, призваних до лав Червоної армії у результаті весняного призову та загальної мобілізації 1941 року; листи радянських військовополонених, які потрапили до ворожого полону, написані на німецьких та угорських поштових картках; листи цивільних жителів (місцевих і німецьких), яких війна

застала на прикордонних просторах Радянського Союзу; листи студентської молоді, що навчалася у Кам'янці-Подільському; дитячі листи (на фронт, з місцевого дитячого санаторію);

2) за національністю адресантів;

3) за географією адресатів (тих, хто мав отримати кореспонденцію): місцеві (з Кам'янця-Подільського та області найбільший масив кореспонденції – майже 400 одиниць); по Українській РСР (надзвичайно широкі географічні межі – 22 області в рамках тодішнього адміністративно-територіального поділу, якщо брати сучасний територіальний устрій України – 23, адже слід додати Автономну Республіку Крим); по території СРСР (листи мали дійти у більшість областей та автономних республік Російської Федерації, майже в усі тодішні союзні республіки);

4) за мовними ознаками: написані українською мовою; написані російською мовою; написані іншими мовами (ідиш, угорська, білоруська, грузинська та інші);

5) листи бійців і командирів Червоної армії до редакцій періодичних видань;

6) листи окремих радянських установ і організацій (виділені умовно, позаяк офіційні листи більшою мірою належать до діловодних джерел, ніж до епістолярних).

Пожовклі клаптики паперу, затерті конверти, поштові картки та солдатські “трикутники” – своєрідні фрагменти воєнного життя, свідки того невблаганно жорстокого часу. Листи написані без фальші, приховування почуттів, переважно без героїського пафосу, від них іде тепло, щирість.

“Бережи дітей і себе”, – 6 липня пише Ничипір Яковенко дружині у село Шупики Богуславського району на Київщині (стилістику листів збережено)⁹.

“До рідної сім'ї од Вашого хазяїна”, – так починає свій лист, написаний 15 липня до родини в село Бугаївка Васильківського району на Київщині, Захар Литвиненко. *“Пока жив-здоров, – продовжує він далі. – Ми були у такому розгарі, що ніхто нікого не спасав. Нас ішло із села багато, тепер я сам. Я сам з кіньми одбився, стояв у лісі 2 суток. А кругом німці. Но підішли наші... Те, що бачив, не можу описати. Як буду жив, то розкажу”*¹⁰.

Науковці музею встановили, що червоноармієць З.А. Литвиненко, 1910 року народження пропав безвісти у грудні 1941 року.

Слід зазначити, що музейники працюють не самотужки. До пошуку залучено друковані і електронні ЗМІ, а також інтернет-ресурс, пошукові організації. І хоч наразі опрацьована лише третина листів, результати вражають. Науковці вирішили в разі знаходження адресатів або їхніх нащадків доставити їм листи з 41-го. Звичайно, це будуть точні копії

(муляжі), а оригінали залишаються в Меморіальному комплексі, бо це – складова історико-культурної спадщини України.

І хоч прочитано не так багато листів, відгуки отримано майже з усіх куточків колишнього Радянського Союзу, а деякі листи навіть вручено.

6 липня в листі до дружини у село Шупики, що на Київщині червоноармієць Никифір Курченко писав: *“Не можу представити, що воно робиться, як видно, прийдеться тобі жити погано... Дело зав’язалось не на год. Не падай духом”*¹¹. Загинув боєць у вересні в боях на Полтавщині, пішла з життя і його дружина Настя, але живе у тих же Шупиках солдатська донька Катерина. Коли батько йшов на війну, було їй лише 10 років. За маревом років, сумного сирітства та різних життєвих перипетій вже й загубилося живе батькове обличчя. Та взявши до рук листа, згадала Катерина Никифорівна і рідні риси, і теплі шершаві долоні, і знайомий тихий голос батька, що ніби знову звертався до матері, говорив до малої донечки...

Більшість прочитаних на сьогодні листів пройняті піклуванням про рідних і любов’ю до них, ненавистю до ворога і великою вірою у швидку перемогу над агресором. У цих листах чітко виявляються відчуття малої Вітчизни, тепла рідного помешкання. Джерела, може здатися, написані не послідовно, події описуються хаотично, але ж не слід забувати, в яких умовах вони були написані. У багатьох випадках акти кореспонденції занадто скупі, короткі. Прості запитання, нехитрі відповіді, повідомлення. Водночас, саме вони найбільш повно віддзеркалюють внутрішній світ людини, а також її повсякденне життя, містять величезний інформаційний потенціал і суттєво збагачують наші уявлення про складні місяці початкового періоду Великої Вітчизняної війни.

Аналізований джерельний комплекс непогано зберігся. Більшість листів навіть не розкриті. Та, звичайно, час бере своє. На деяких конвертах стерлися написи, є потертості, забруднення. Крім того, багато конвертів підписано нерозбірливо, з використанням діалектів, деяких адрес, наприклад “Труханів острів”, просто вже не існує, багато листів написані національними мовами, без особистих даних адресантів або лише з їх ініціалами. Не завжди все можна прочитати та зрозуміти, адже стиль написання та почерки в багатьох випадках надзвичайно складні та незрозбірливі. Відсутність і “непрочитаність” такої інформації суттєво ускладнює атрибування епістоляріїв, визначення долі їх авторів.

Але навіть загальний джерелознавчий аналіз переконує, що ці листи є матеріалізованою людською пам’яттю, складають невід’ємний пласт духовної культури народів пострадянського простору, допомагають досягнути їхню душу та ментальність.

Акти військової кореспонденції розглядаються переважно як комплекс епістолярних джерел, присвячених різним сторонам повсякденної дійсності. Однак слід мати на увазі, що історичні умови того часу іс-

тотно впливали на світогляд авторів листів. Тому слід критично оцінювати їхній інформаційний потенціал.

Важливий пласт інформації, що відклався у листах – це оцінка суспільно-політичної, побутово-соціальної та воєнної ситуації, що склалася в радянському суспільстві, зокрема у Кам'янці-Подільському в перші місяці війни.

Листування яскраво передає переживання радянських людей під час бомбардувань і артилерійських обстрілів, масштаби евакуації цивільного населення та відступу радянських військ. Так, у листі до Федорук Євгенії Василівни у село Великий Чернятин, що на Вінниччині, адресант (прізвище невідоме, є лише підпис) пише: *“Пошта не ходить, часто бомблять... Жаль населення, евакуюються діти, жінки зі Львова, Чернівців, Кам'яця, у далекі міста... Тут жінки уже по два дні не вмиваються...”*¹². Надія Химич, що тимчасово проживала у Кам'янці-Подільському (мабуть, навчалася у місті) у листі до своєї мами Парасковії Химич у село Бебехи (нині Ясногір'я Хмельницької області) констатує: *“...город розбили чисто, так багато жертв. Якщо буду жива, то 4.07.41. вирушу додому”*¹³. П.С.Мельник, військовослужбовець із Кам'яця-Подільського, у листі до Станіслава Мельника (село Фащіївка на Хмельниччині) пише: *“...налетіло 11 літаків, бомбили город, багато домів розрушено, є вбиті і ранені серед населення. На вулиці було жудко: крики, стогін ранених”*¹⁴. Подібне бачимо в листі до С.Єлелевої з Києва (адресант невідомий): *“Я опять попал под бомбежку...Мне кажется, я должен жить 100 лет, после того, что было сегодня. Ужас! Кровь и куски мяса”*¹⁵. *“На кордоні ми як відступали, та як заскочили в один склад і переодягнулися, а склад потім підпалили, щоб німцям не дати у руки”* – пише червоноармієць Михайло Андреев своєму батькові Дмитру Андрееву (село Лозоватка Дніпропетровської області)¹⁶. *“Як подивлюся, що робиться в Білій Церкві, скільки армій і скільки селян з-під кордону вибираються з скотиною і з усім своїм господарством, то-то страшно”*, – писав А.Кукса Лікері Куксі в село Саварку Київської області¹⁷. 14 липня 1941 року Кузьма Пилипенко написав дружині Ганні у село Гули Миронівського району Київської області: *“Були в бою і насилу вирвалися. Наш полк геть розбитий. Поки що у Білій Церкві на переформуванні”*¹⁸.

У листуванні чітко відображена віра в перемогу над ворогом, що правда у багатьох листах констатується факт, що шлях до неї буде довгим і тернистим, будуть великі втрати. Так, Максим (прізвище невідоме) писав своїй знайомій Ошур Надії з Копайгорода Вінницької області: *“...буде розгромлено фашистську гадину. Правда, часу пройде чимало – та боротьба за життя вимагає свого”*¹⁹. Про те, що війна буде тривалою пише і В.Єлістратов у листі до Степана Єлістратова (Казахстан, село Долонь): *“...эта война затянется года на два, или более...”*²⁰. Адам Дедусь у листі до Кліма Дедуса з села Полоничеве, що на Житомир-

щині, зазначав: *“Ми дамо жару ворогу, який суне своє рило на нашу Батьківщину”*²¹. Іван Шведченко (червоноармієць), який працював у ремонтній майстерні Кам’янця-Подільського, у листі до батьків (селище Нові Плани на Дніпропетровщині) зазначав: *“Ми всі впевнені, що Гітлер і його банда будуть знищені в найближчому майбутньому...”*²². Його односелець червоноармієць Володимир Устименко у листі до своїх батьків також стверджує: *“...всі ми впевнені, що Гітлер буде розбитий, так як він терпить поразку на всіх фронтах... Загалом, перемога буде за нами...”*²³. Більше того, автор був переконаний, що Радянському Союзу допомагатимуть Велика Британія та США. Імовірно, що він знаходився під впливом виступів Молотова і Сталіна. У березні 1943 року Володимир Артемович Устименко пропав безвісти²⁴. В одному з листів чоловік пише своїй дружині Олені Фидковій (село Добровілля на Хмельниччині): *“...війна всесвітня, так що мало живих останеться...”*²⁵. У листі Воронюка до Ірини Воронюк (Київ) читаємо: *“...наші хлопці вилягли як трава, а я якось залишився живим...”*²⁶.

У листах простежується сподівання мобілізованих на швидке повернення додому. Особливо вражає кореспонденція, адресована у сільську місцевість, що яскраво передає менталітет селянина, його потяг до праці. Наприклад, у листі до В. Качуровської (село Охримівці Хмельницької області) адресант (мабуть, чоловік) прохає: *“Заготуй на зиму сіна”*²⁷. В іншому листі (Клавдії Гавриш із села Гоголі, що на Хмельниччині, від Івана Гавриша, її чоловіка) читаємо: *“Корову не продавай, може, я повернуся, дасть Бог. Я знаю, що тобі буде трудно, але перетримайся”*²⁸. Митрофан Шевчук писав своїй дружині, Марії Шевчук (село Ухожа Черкаської області): *“...продай одне поросля і купи собі і дітям, що необхідно”*²⁹.

Деякі листи, головним чином досвідчених бійців і командирів Червоної армії, які пройшли “курси” ідеологічної обробки, закликають у своїх листах не писати нічого забороненого, особистого, яке не вміщується у “правильну” лінію, накреслену правлячою партією. Наприклад, у листі Петра Петлюкова батькові, Івану Петлюкову (місто Ніжин Чернігівської області) читаємо: *“В листах особливо не пишіть”*³⁰. І хоч, як уже зазначалося, відмітки про цензуру на листах немає, майже в усіх кореспонденціях кадрових військовиків відчувається власна самоцензура.

Епістолярні джерела передають сподівання адресантів на швидке повернення додому, піклування про рідних, намагання їх заспокоїти, упевнити, що всі залишаться живі та здорові. Так, уже згадуваний нами І.Шведченко, писав: *“У мене є до Вас прохання берегти своє здоров’я, дивитися один за одним та менше хворіти і турбуватися за нами, так як у нас усе в порядку!”*³¹. Відповідно, у листі М. Андрєєва читаємо наступне: *“...в мене є прохання до Вас, щоб Ви не журилися за мною, тут же я не один, а нас багато. Серйозно, я повернуся додому живий і здоровий”*³².

Незважаючи на комуністичну ідеологію, широку атеїстичну пропаганду у радянському суспільстві, частина листів містить звернення до Бога (особливо це стосується кореспонденцій, адресованих у західні області України). Так, наприклад, у листі до Ганни Анісімової (с. Майдан Олександрійський, Хмельниччина) її чоловік Микита писав: *“Дасть Бог, ми з Вами побачимось. Заставляй дітей, хай моляться Богу, може, який буде щасливий, що я прийду додому”*³³. В іншому листі, адресованому Олені Фидковій (село Добровілля Хмельницької області, від чоловіка, ім'я невідоме) читаємо: *“...я вже на фронті, то Бог знає, чи ми побачимось...”*³⁴.

А от ще одна настанова: *“Дорога жона! Печи хліб і суші сухарі. Не плач, не тоскуй, спасайся сама. Молись Богу за мене... Пилип”*³⁵.

Кореспонденції серпня-вересня містять інформацію, що гітлерівці “продавали” людей з полону. За корзину яєць, шмат сала і гроші родичі могли викупити рідних. *“Прошу, хай батько просить старосту села і хай скоро йде за мною”*, – читаємо в листі одного з бійців, що опинився у полоні³⁶. Сьогодні ми знаємо чимало випадків, коли у перші місяці війни саме так звільняли не тільки рідних, а й зовсім сторонніх чоловіків-червоноармійців, частина з яких згодом йшла до партизанів.

Отже, колекція “непрочитаних листів” перебуває на етапі первинного дослідження та музейного атрибутування. Усього на кінець травня 2010 р. знайдено понад 200 родичів адресатів. Це складний і тривалий процес, проте вже сьогодні, лише торкнувшись цієї безцінної колекції, можна стверджувати, що, незважаючи на різнохарактерність та різноманітність кореспонденції, усі листи своїм змістом спрямовані в майбутнє, адже майже кожен лист має звернення до дітей, слова наказів та батьківської любові.

Давидову Анатолію від батька (30 червня): *“Прости, синок, що я тобі ласки койколи не давав. Я далеко від тебе і не побачу тебе ніколи”*³⁷. Добрук Дорі від чоловіка (2 липня): *“У меня на глазах ребенок погиб от бомбы. Выкопай Дорочке бомбоубежище в огороде”*³⁸. Терещенко Андрій – родині (2 липня): *“Хотів побачить свою Катю, хоч один раз перед смертю, а також дорогого синка Ванечку, а також мою баловничку Люсеньку. Старайся вчитися з усіх сил – це лист мій останній...”*³⁹. Хобті Наталі від чоловіка (6 липня): *“Бережи діток, щоб голодними не ходили”*⁴⁰.

Хто думав тоді, у 41-му, що особиста кореспонденція стане частиною державної спадщини, історичною пам'яттю. “Непрочитані листи 1941 року”, як загалом уся кореспонденція цього періоду, – унікальний і надзвичайно цінний джерельний комплекс для вивчення масової свідомості радянських громадян початкового періоду Великої Вітчизняної війни, її впливу на індивідуальну поведінку людини. Вона дає можливість дослідити соціальну психологію та суспільну мораль тоталітарної

дійсності СРСР у кризових умовах воєнного часу. Листи при відповідному критичному ставленні до них здатні розкрити багато невідомих сторінок 1941 року, розвінчати усталені міфологеми та стереотипи, дозволяють більш об'єктивно підійти до висвітлення подій Другої світової війни.

¹ *Абросимова С. В.* Епістолярні джерела та методи їх дослідження // Вісник Дніпропетровського університету. – 2000. – Вип. 8. – С. 185 – 189; Великая Отечественная в письмах / Сост. В.Г. Гришин. – М.: Политиздат, 1982. – 351 с.; *Говорят погибшие герои. Предсмертные письма советских борцов против немецко-фашистских захватчиков (1941 – 1945 гг.).* – М.: Политиздат, 1975. – 511 с.; *Жуков Ю. А.* Солдатские думы. – М.: Советская Россия, 1987. – 368 с.; Листи з фронту. З фондів Дніпропетровського історичного музею ім. Д. І. Яворницького. Каталог / Авт.-упоряд.: В. М. Сацута. – Дніпропетровськ: Арт-Прес, 2007. – 68 с.; *Пастушенко Т. В.* Листи як джерело вивчення проблеми українських “остарбайтерів” періоду Другої світової війни // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2002. – Вип. 6. – С. 70 – 76; *Последние письма с фронта. 1941 год: Сборник.* – Т. 1 / Гл. ред. кол.: Стефановский Г. А. (председатель) и др. – М.: Воениздат, 1991. – 454 с.; *Ришин А.Г.* Я пишу тебе из сорок первого... / Сост. М. В. Тунгусова. – М.: Мысль, 1990. – 187 с.; *Чижова О.* Листи з фронту // Чернігівські відомості. – 2009. – 23 вересня та ін.

² Акт передачі культурних цінностей № 158 від 10 лютого 2010 року // Фонди Меморіального комплексу “Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років” (Далі – Фонди НМІВВВ).

³ *Акуленко В. І.* Охорона пам'яток культури в Україні. 1917 – 1990. – К.: Вища школа, 1991. – С. 154.

⁴ *Федорук О.* Повернення в Україну втрачених культурних цінностей в контексті державотворчого процесу та духовного відродження // Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. – К., 1996. – Вип. 6. – С. 18 – 19.

⁵ Фонди НМІВВВ. – ТФ-5588.

⁶ Там само.

⁷ Фонди НМІВВВ. – ТФ-5588.

⁸ *Чижова О.* Листи з фронту // Чернігівські відомості. – 2009. – 23 вересня.

⁹ Фонди НМІВВВ. – ТФ-5588.

¹⁰ Там само.

¹¹ Там само.

¹² Там само.

¹³ Там само.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Там само.

²⁰ Там само.

²¹ Там само.

²² Там само.

²³ Там само.

²⁴ Обобщенный банк данных, содержащий информацию о пропавших без вести в период Великой Отечественной войны и послевоенный период [Электронный ресурс] // www.obd-memorial.ru

²⁵ Фонди НМІВВВ. – ТФ-5588.

²⁶ Там само.

²⁷ Там само.

²⁸ Там само.

²⁹ Там само.

³⁰ Там само.

³¹ Там само.

³² Там само.

³³ Там само.

³⁴ Там само.

³⁵ Там само.

³⁶ Там само.

³⁷ Там само.

³⁸ Там само.

³⁹ Там само.

⁴⁰ Там само.

Рассмотрена коллекция непрочитанных писем 1941 года. Описана история возвращения эпистоляриев на Родину. Проанализированы эпистолярные источники за видовыми признаками, акцентировано внимание на их информативном потенциале. Сделан вывод о том, что указанная коллекция является ценным историческим источником, касающимся событий начального периода Великой Отечественной войны.

Ключевые слова: Великая Отечественная война; Каменец-Подольский; реституция; непрочитанные письма; эпистолярные источники.

The article is considered a collection of unread letters of 1941. It is outlined the history of epistolaries returning home. Epistolary sources analyzed in species characteristics, giving emphasis to their informative potential. It was concluded that the specified collection is a valuable source of historical events to the initial period of Great Patriotic War.

Keywords: Great Patriotic War; Kamyanets'-Podil'skyi; restitution; unread letters; epistolary sources.

УДК [929+930.253:94](477)“1940/1945”

Н. Г. КАШЕВАРОВА*

**БІОГРАФІЧНІ ДЖЕРЕЛА З АРХІВУ
ОПЕРАТИВНОГО ШТАБУ РЕЙХСЛЯЙТЕРА
РОЗЕНБЕРГА (1940–1945)**

Подано класифікацію та аналіз біографічних джерел архіву Оперативного штабу рейхсляйтера Розенберга. Висвітлюються різні за складом та змістом документи: справи особового складу Штабу, як співробітників-німців, так і представників місцевого населення, що працювало на окупованих територіях, біографічні розвідки, присвячені радянським діячам політичного життя, науки, культури тощо.

Ключові слова: Оперативний штаб рейхсляйтера Розенберга; біографічні джерела; Друга світова війна; окупація.

Архів Оперативного штабу рейхсляйтера Розенберга (1940–1945) (далі – Штаб), нацистської організації, що займалася конфіскацією культурних цінностей на окупованих нацистами територіях Європи, останні два десятиліття є об'єктом дослідження багатьох істориків Другої світової війни. Ці наукові пошуки розпочалися лише на початку 1990-х років у зв'язку із розсекреченням до тих пір закритих архівних документів у колишніх республіках СРСР. Серед найбільш актуальних проблем дослідження – доля переміщених культурних цінностей, питання ідеології та пропаганди. Але останнім часом розпочалися поглиблені дослідження структури та організації роботи самого Штабу як тимчасової структури напіввійськового типу, строк роботи якої був розрахований насамперед на період війни. Його документи досить різноманітні за складом і змістом та містять інформацію з різних питань: організації роботи Штабу та її ідеологічного підґрунтя, внутрішньої структури, напрямків діяльності, в тому числі щодо конфіскованих на Сході зібрань бібліотек, архівів та музеїв, стосунків з місцевою німецькою владою, структурами НСДАП та службами Альфреда Розенберга, військовими частинами, численними науково-дослідними та навчальними закладами Третього рейху.

Значну частину документального масиву Штабу складають біографічні джерела – документи, що містять відомості щодо біографії та життєвого шляху особи. Цей комплекс тривалий час не був об'єктом окремого дослідження (насамперед архівознавчого та джерелознавчого) ні українських, ні зарубіжних дослідників, тому нині існує лише де-

---

*Кашеварова Наталія Григорівна – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту історії України НАН України.

кілька публікацій, дотичних до цих питань. Лише поодинокі документи використовувалися як джерела щодо життя та діяльності окремих осіб¹ або залучалися до дослідження інших питань, наприклад, кадрового складу окремих структур Штабу² або життя науковців під час окупації³. Це обумовлено деякими причинами, насамперед тими, що більша частина архіву Штабу, фрагменти якого зберігаються у Києві та у Москві, за винятком фрагменту, що перебуває у Берліні, до 1990-х років фактично була закрита; крім того, мова документів – німецька – унеможлилювала роботу з ними для більшості вітчизняних дослідників, що не володіли німецькою мовою. До того ж склад матеріалів архіву Штаба досить поверхнево відображений на рівні архівних описів, що ускладнює пошук необхідних документів. На рівні груп справ він поверхнево систематизований за належністю документів до структурного підрозділу, а в межах цієї групи справ подекуди систематизований відповідно до виду документів. Але склад та зміст київської частини архіву детальніше розкритий у довіднику-покажчику архівних документів “Деятельность Оперативного штаба рейхсляйтера Розенберга в оккупированной Европе в период Второй мировой войны: справочник-указатель архивных документов из киевских собраний”.⁴ Разом з тим, комплекс біографічних джерел архіву Штабу містить інформацію не лише щодо його німецького персоналу, а й щодо різних аспектів кадрової політики Штабу на окупованих територіях, наприклад, щодо радянських вчених та фахівців, яких Штаб залучав до своєї діяльності, частково – до наукового життя під час окупації, а також у опосередкованому вигляді – щодо відомих політичних діячів окупованої країни, представників науки, культури, мистецтва тощо. Саме це питання є досить неоднозначним, особливо з урахуванням складних аспектів такого явища під час Другої світової війни як колабораціонізм, тому воно потребує ґрунтовного та поглибленого дослідження та аналізу. Введення цих джерел до наукового обігу передбачає також здійснення їхньої класифікації та систематизації, враховуючи те, що вищезазначений комплекс також є різноманітним за видом та складом документів.

Загалом в архіві Штабу міститься інформація щонайменше про декілька сотень лише штатних співробітників. Щодо кількості осіб, задіяних у роботі Штабу, різні дослідники подають різні дані. В середньому згадується понад триста осіб⁵, але точне число визначити досить складно – внаслідок військових дій не можна остаточно встановити, чи всі документи Штабу збереглися, особливо за період кінця 1944 – початку 1945 р. Перешкоджає цьому розосереджений стан, у якому перебуває архів, а саме місцезберігання його частин у різних країнах. Досить часто у Штабі відбувалися ротації, персональний склад постійно оновлювався протягом періоду всього існування організації, а також подекуди співробітники відкликалися до діючих частин німецької армії.

Біографічні джерела можна поділити на дві великі групи: первинні (прямі) та вторинні (опосередковані). Первинні джерела – це автобіографії та біографії, особові документи, в тому числі службові (наприклад, особові справи, особові листки з обліку кадрів), що містять достовірні відомості офіційного характеру. Вторинні джерела представлені передусім листуванням, науковими працями, спогадами та мемуарами, в тому числі й інших осіб. Масив біографічних джерел з архіву Штабу охоплює не лише документи особистої справи співробітника, а й документи особового походження, листування, праці тощо. В цьому загальному комплексі документів у переважній більшості представлені джерела першої групи, зважаючи на формування документального комплексу ОШР як діловодного архіву німецької офіційної організації. З огляду на особливості його внутрішньої структури доцільним вважається аналіз матеріалів, що містять різні біографічні відомості, відповідно до комплексів документів підрозділів Штабу, у складі яких вони відклалися, а також за типом і видом документу. Як правило, форми особових документів були стандартними для всіх підрозділів. Хоча у складі архіву містяться окремі особові документи, типові, наприклад, в основному для зондерштабів, що було визначено специфікою кадрового складу та їхнім окремим становищем в складі Штабу. Особовий склад зондерштабів комплектувався передусім із фахівців профільних служб Розенберга, формувалися вони за тематичним принципом для роботи в галузі науки, бібліотечної та архівної справи, мистецтва, історії, ідеології, фольклористики тощо, що відображено в їхніх особових документах.

Основним та найбільш повним є комплекс документів головних робочих груп (далі ГРГ) та пов'язаних з ними робочих груп (далі РГ). Першу, найбільш важливу його частину, складають документи особових справ співробітників. У київській частині архіву Штабу, що зберігається у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України у фонді 3676, це справи 88–104, 222–224 першого опису, а також повністю окремий третій опис фонду. Але лише справи не можуть бути єдиним та вичерпним джерелом біографічної інформації – вони хоча й містять чітко визначені стандартні види документів, але дуже різняться за повнотою складу (не завжди збереглися навіть анкети та особові листки з обліку кадрів), а також значна кількість особових документів перебуває у розпорошеному стані серед інших матеріалів фонду. Серед них: особові листки з обліку кадрів, анкети, заяви, різні проїзні документи, дозволи, листки про відрядження, лікарняні виписки тощо. З них основними джерелами, що можуть дати інформацію про діяльність особи, виступають вищезазначені особові анкети (або особові листки з обліку кадрів, залежно від строку, призначення та характеру роботи співробітника), де, окрім даних про вік особи та її

сімейний стан, вказувалася її професія, наявність наукового ступеня чи звання, володіння мовами, часто – основне місце роботи, якщо особа була відряджена до Штабу тимчасово з метою виконання конкретного завдання тощо; проїзні документи, за якими можна відстежити переміщення особи у часі та просторі; документи про особисті доручення та повноваження. Останні не були бланками, як анкети, але склалися за стандартною формою, де зазначалося, ким і для виконання якого завдання була уповноважена особа. Найчастіше оформлення таких стандартних за формою документів про особові повноваження потребували співробітники зондерштабів, зрідка – особи, які мали виконати завдання поза своїм основним місцем роботи, наприклад, співробітники ГРГ України, що виїздили до зон військових дій для виконання особистих доручень, в тому числі співробітники зондеркоманд, наприклад, зондеркоманди “Ростов”, мобільних команд тощо. Примірники таких особистих доручень зберігаються як у складі особових справ, так і серед інших документів фонду, наприклад, серед комплексів листів. Всі ці документи мають велике значення для дослідників, оскільки належали різним категоріям співробітників. Серед них – наукові співробітники як самого Штабу, так і пов’язаних з ним зондерштабів, наприклад В.Маттеса⁶, М. Вальтера⁷, Г. Лоренцена⁸, Г. Райнерта⁹, Г. Вінтера¹⁰, Г. Брауна¹¹ та ін. Серед інших категорій були так звані співробітники “загальної спеціалізації” або “загального профілю”, які займалися різними видами діяльності, зокрема, наприклад, допомагали збирати та опрацьовувати зібрання бібліотек та архівів, були перекладачами тощо. Серед цих документів частина належала технічному (допоміжному) персоналу, який наймався на роботу в Штаб для праці на окупованих східних територіях; студентам вищих навчальних закладів нацистської Німеччини, які на час канікул приїздили працювати в архівах та бібліотеках Сходу як тимчасові співробітники – практиканти¹². Серед цього масиву документів представлені документи радянських громадян, що співробітничали зі Штабом, як науковців, журналістів, викладачів, наприклад, К. Штепи, Г. Ващенко, Ф. Дубовика, І. Макогона, С. Кокота, М. Александрова та Р. Александрова (батько й син) та багатьох інших, що готували інформаційно-аналітичні довідки, так і простих бібліотекарів та архівістів. Частково перші згадані у статті О. Іванова та В. Романько.¹³ Це – окремий шар біографічного матеріалу, який допомагає вивчати не лише кадрову політику, а й особистісний фактор у діяльності ОШР.

Саме аналізові вищенаведеної кадрової документації однієї з головних робочих груп – Головної робочої групи України – присвячена вищезгадана стаття В. Яременко “Склад та організація персоналу Головної робочої групи України Айнзацштабу рейхслайтера Розенберга в 1942–1943 рр. (за матеріалами ЦДАВО України)”¹⁴. У ній досить де-

тально охарактеризовано склад ГРГ України за різними категоріями, поданими у німецьких анкетах співробітників: стать, вік, місце проживання, освіта, членство в НСДАП тощо; проаналізовано звіти про персональний склад групи (структура, характер інформації, повнота тощо), а також розглянуто основні групи документів особового походження, що склали так звану особову справу співробітника ОШР. Особова справа складалася з перерахованих вище видів документів, що є надзвичайно важливими для вивчення біографії співробітника, але не єдиними серед великої групи біографічних джерел в архіві Штабу. Хоча наукова значущість проведеного дослідження не викликає сумніву, і до джерельної бази були залучені документи декількох справ фонду 3676 ЦДАВО України (зокрема, справи 16, 30, 87, 102–104, 222 – 224 першого опису), проведений аналіз не охоплює всіх документів, що містять інформацію біографічного характеру.

Другою важливою складовою комплексу документів, що містять інформацію біографічного характеру, є звіти робочих груп. Вони склалися керівником групи, зазвичай, щомісячно та за визначеною формою. Існували окремі звіти про стан кадрового складу¹⁵, ті ж дані заносилися в окрему частину загального звіту робочої групи про її склад та діяльність. З одного боку, такий діловодний порядок фактично призводив до дублювання інформації, з іншого – поглиблював окремі дані та забезпечував збереженість інформації, попри можливі втрати окремих документів.

Визначало кадрову політику, а, отже, склад та зміст особових документів, Управління штабу, а саме так званий відділ кадрів (у 1942–1944 рр. він дещо реорганізувався і був або окремим відділом, або окремим підвідділом у складі загального головного організаційного відділу). Документи щодо співробітників представлені, передусім, не особовими справами, а документами, що не є прямими біографічними джерелами, наприклад, розпорядженнями щодо загальної реалізації кадрової політики та кадрового складу, організаційними розпорядженнями відділу кадрів, наказами та повідомленнями для інших частин щодо окремих осіб, листування тощо. Але разом з тим у складі такого різноманітного масиву знаходиться надзвичайно важливе комплексне джерело – бюлетень “Розпорядження та повідомлення” (“Anordnungen und Mitteilungen”), що виходив з березня 1942 р. Він складався із двох частин і був призначений для інформування про діяльність Штабу, зокрема, доведення до відома співробітників усіх структур розпоряджень з Берліну, а також подій, структурних та кадрових змін, урочистих заходів, стосунків з представниками органів цивільної влади та військової адміністрації. У ньому подавалася інформація щодо призначень, звільнень, переведень, нагороджень за роботу, що траплялося досить часто, відкликання до діючих частин вермахту, навіть смерті співробітника

(серед іншого й у формі некролога); таким чином, у ньому публікувалися зведені дані про зміни в особовому складі фактично всіх підрозділів Штабу. Наприклад, у випадку переведення до іншої частини обов'язково зазначалися: ім'я та прізвище, дата переведення, посада, місто, де працював співробітник, та місто, до якого його переводили. В основному ж, документи особових справ співробітників Управління та матеріали бюлетеня надають інформацію щодо штатних працівників, зокрема німців з рейху та керівного складу головних робочих груп, робочих груп та зондерштабів. Що стосується співробітників місцевого походження, то основним біографічним джерелом є матеріали робочих груп та листування підрозділів із Управлінням штабу та між собою. Загалом документи робочих груп і особових справ містять розширену особову інформацію (порівняно із матеріалами бюлетеня "Розпорядження та повідомлення") та дають можливість відстежити діяльність співробітника безпосередньо в робочому процесі. Але разом з тим дві наведені групи документів є взаємодоповнюючими біографічними джерелами, тому їх слід вивчати у комплексі.

Окрему частину матеріалів біографічного змісту комплексу вторинних (або опосередкованих) джерел складають листування, праці співробітників та біографічні розвідки. Офіційне листування співробітників зазвичай здійснювалося між вертикально підпорядкованими структурними частинами: між Управлінням штабу та головними робочими групами, ГРГ та РГ, ГРГ та зондеркомандами. Листування між зондерштабами, що не були унесені до структури Штабу, як правило, стосувалося наукових співробітників, тому є дуже цінним джерелом щодо вивчення наукової діяльності Штабу. Листи зустрічаються в особових справах і у більшості випадків розпорошені серед інших матеріалів – вони відкладалися у поточній діловодній документації кожного підрозділу, часто – у канцелярському порядку відповідно до надходження, тому їхній пошук та аналіз ускладнений. Крім суто робочих питань, у листуванні розглядаються питання визначення повноважень співробітника, уточнення робочих завдань, питань матеріального забезпечення, виникнення надзвичайних ситуацій та службових конфліктів; у ньому ж, поряд із донесеннями розглядаються випадки дисциплінарних порушень¹⁶, а також подається інформація суто особистого характеру¹⁷. Особливо цінну інформацію подібні джерела можуть надати у разі відсутності з різних причин особових документів. Вони допомагають певною мірою не лише реконструювати факти з біографії людини, а й визначити коло зв'язків особи, її інтереси, уподобання тощо.

Досить незначну частину документів, що можуть надати інформацію біографічного змісту, складають так звані "розробки" ("Ausarbeitungen"). Більша їхня частина разом з іншими матеріалами збереглася в архіві відділу обліку та контролю Управління штабу. Під цим загальним умовним терміном були об'єднані матеріали різного ха-

рактеру: інформаційно-аналітичні довідки, авторські наукові праці та розвідки, матеріали преси та їхні переклади, біографічні розвідки, характеристики, мемуари та спогади окремих осіб, в тому числі також й місцевих співробітників Штабу тощо, а також документи відділу щодо окремих радянських громадян, що готували вищезазначені розвідки для Штабу. Вони мали концентруватися у так званому “Архіві Оперативного штабу Розенберга” (окрема структура у складі Штабу)¹⁸ і слугувати джерелом для служб НСДАП, Вищої школи – майбутнього партійного університету Розенберга та його науково-дослідних інститутів при вивченні “східного простору”, можливостей експлуатації ресурсів окупованих територій, задовольняти поточні інформативні потреби військових частин та служб щодо ведення війни. Збирання та написання подібних робіт було одним із найважливіших напрямків діяльності Штабу в рамках визначеного завдання “ідейної боротьби з ворогами націонал-соціалізму” – більшовизмом, єврейством та масонством¹⁹, тому розробки слугували пропагандистським цілям і здебільшого містили заідеологізовані та упереджені оцінки радянської дійсності. Серед розробок та загальних переліків є, наприклад, біографічні розвідки та різні статті щодо Леніна²⁰, Сталіна²¹, окремих політичних діячів²², представників науки та культури СРСР²³, в тому числі країн, нещодавно включених до його складу²⁴, а також автобіографії²⁵. Але, зважаючи на специфічний характер цих документів як біографічних джерел, слід враховувати низку чинників, що можуть впливати на представлену у них інформацію: джерельну базу, автора, його політичні та ідеологічні уподобання, зв’язки тощо, та, відповідно, визначати рівень достовірності наданих відомостей та суб’єктивності.

Біографічні джерела з архіву Оперативного штабу в комплексі містять офіційні дані про німецьких співробітників Штабу та їхню діяльність, біографічні відомості про осіб, що працювали на Штаб на окупованих східних територіях, а також біографічну інформацію про діячів політичного життя, науки, культури тощо. Вони дозволяють висвітлити кадрову політику німецької установи на окупованих територіях під час війни, доповнити дані про організацію роботи та діяльність Штабу, а також дати додаткову інформацію щодо життя радянських громадян, які проживали та працювали на окупованих територіях.

¹ Малолетова Н. Діяльність німецького бібліотекаря та книгознавця Йозефа Бенцінга під час нацистської окупації України (1941–1944) / Н. І. Малолетова // Студії з архівної справи та документознавства / Держкомархів України. УНДІАСД ; редкол. І. Б. Матяш (гол. ред.) [та ін.]. – К., 2007. – Т. 15. – С. 159–164.

² Яременко В. Склад та організація персоналу Головної робочої групи України Айнзацштабу рейхслайтера Розенберга в 1942–1943 рр.: (за матеріалами ЦДАВО України) / В. Яременко // Архіви України. – 2006. – № 1–6. – С. 189–199.

³ *Іванов О. Ф.* Науковці України під німецькою окупацією у світлі документів “Фонду Розенберга” / О. Ф. Іванов, В. Романько // Вісн. Київ. нац. ун-ту ім. Т. Шевченка. Історія. – К., 2003. – Вип. 65. – С. 30–34.

⁴ *Кашеварова Н.* Деятельность Оперативного штаба рейхслайтера Розенберга в оккупированной Европе в период Второй мировой войны: справочник-указатель архивных документов из киевских собраний / Н. Г. Кашеварова, Н. Малолетова. — К., 2006. — 578 с.

⁵ *Себта Т. М.* Оперативний штаб рейхслайтера Розенберга та його бібліотечна діяльність в Україні : джерелознавчий аналіз / Т. М. Себта // Бібліотеки Києва у період нацистської окупації (1941–1943) : дослідження : анот. покажчик : публікація документів. – К., 2004. – С. 147

⁶ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 96.

⁷ Там само, спр. 99.

⁸ Там само, спр. 102, арк. 205–210, 212–221.

⁹ Там само, спр. 103, арк. 276–279.

¹⁰ Там само, спр. 104, арк. 186–193.

¹¹ Там само, спр. 222, арк. 56–62.

¹² Там само, спр. 102, арк. 105–116, 170–179; спр. 104, арк. 340–343; спр. 222, арк. 7–10, 248–250.

¹³ *Іванов О. Ф.* Науковці України під німецькою окупацією у світлі документів “Фонду Розенберга” [Текст] / О. Ф. Іванов, В. Романько // Вісн. Київ. нац. ун-ту ім. Т. Шевченка. Історія. – К., 2003. – Вип. 65. – С. 30–34.

¹⁴ *Яременко В.* Склад та організація персоналу Головної робочої групи України Айнзацштабу рейхслайтера Розенберга в 1942–1943 рр.: (за матеріалами ЦДАВО України) / В. Яременко // Архіви України. – 2006. – № 1–6. – С. 189–199.

¹⁵ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 77, арк. 1–76; спр. 87, арк. 1–84.

¹⁶ Там само, спр. 102, арк. 38–44.

¹⁷ <http://startext.net-build.de:8080/barch/Midosasearch/NS30/index.htm>, NS 30/208.

¹⁸ ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 279, р. 98, к. 1384–1385.

¹⁹ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 26 а, арк. 2; <http://startext.net-build.de:8080/barch/Midosasearch/NS30/index.htm>, NS 30/1, 16.

²⁰ Там само, спр. 2, арк. 42–49.

²¹ Там само, арк. 35–41; 12, арк. 145–163; 190–200.

²² Там само, спр. 40, арк. 255–268.

²³ Там само, спр. 9, арк. 127–153.

²⁴ Там само, спр. 121, арк. 151–165; спр. 122, арк. 455–457.

²⁵ Там само, спр. 8, арк. 377–379; спр. 9, арк. 2–26.

Даны классификация и анализ биографических источников архива Оперативного штаба рейхслайтера Розенберга. Освещаются различные по составу и по содержанию документы: дела личного состава Штаба, как сотрудников-немцев, так и представителей местного населения, работавших на оккупированных территориях, биографические справки, посвященные советским деятелям политической жизни, науки, культуры и др.

Ключевые слова: Оперативный штаб рейхслайтера Розенберга; биографические источники; Вторая мировая война; оккупация.

This article is dedicated to the classification and analysis of the biographical resources of the Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg (Operational Headquarters of Reichsleiter Alfred Rosenberg). Article highlights documents with various content and structure, including personnel files including German employees, as well as locals who were employed at occupied territories. Curricula Vitae of the prominent Soviet figures of a politics, science, and culture and others, are also classified and analysed.

Keywords: Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg; biographical resources; the Second World War; occupation.

УДК 930.253(477.74)“1941/1945”

Г. М. ПАНІВАН*

ФОНДИ ОСОБОВОГО ПОХОДЖЕННЯ УЧАСНИКІВ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ 1941–1945 рр. У ДЕРЖАВНОМУ АРХІВІ ОДЕСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Розглянуто склад та зміст особових фондів учасників війни, зосереджених у Державному архіві Одеської області. Підкреслено актуальність питання поповнення Національного архівного фонду України документами учасників Великої Вітчизняної війни.

Ключові слова: Національний архівний фонд України; Державний архів Одеської області; особові фонди; учасники Великої Вітчизняної війни; спогади.

Окрім фондів управлінської документації за тематикою Другої світової війни, які відображають історію м. Одеси в окупаційний період, розповідають про збитки, нанесені окупаційними силами, звірства німецько-румунських загарбників на території України під час Великої Вітчизняної війни, окремим специфічним комплексом документів є особові фонди, що містять унікальні матеріали, які подають конкретні факти, цікаві події в інтерпретації окремих діячів того або іншого періоду.

У Державному архіві Одеської області таким комплексом документів Національного архівного фонду України є особові фонди учасників Великої Вітчизняної війни. Нині в сховищах архіву зберігаються п'ятнадцять таких фондів, кожен з яких висвітлює різні сторінки довоєнного періоду, періоду 1941–1945 років, а також повоєнні роки, подає правдиву історію з місць подій минулих часів.

---

* *Паніван Ганна Михайлівна* – провідний спеціаліст відділу інформації використання документів Національного архівного фонду і зовнішніх зв'язків Державного архіву Одеської області.

Фонди містять багаті біографічні матеріали, а саме: особисті документи, посвідчення учасників війни, картки ветеранів, автобіографії, відомості про трудову діяльність і нагородження, спогади, вирізки з газет і статті, присвячені радянським воїнам. Особливу цінність складають колекції фотодокументів з сімейних і військових альбомів. Деякі з фондів учасників війни мають велику цінність для дослідників-краєзнавців, оскільки в них зосереджено багато документації про життя та діяльність конкретної особистості.

Комплектування Одеського архіву фондами учасників Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. почалося з середини 80-х років ХХ століття. Так, першими на зберігання надійшли фонди Олександра Львовича Гольденберга – одного з талановитих і видатних архітекторів м. Одеси, який зробив великий внесок у розвиток архітектури і містобудування. Олександр Львович народився в 1917 р. в м. Миколаєві в сім'ї інженера-будівельника Льва Володимировича Гольденберга. У 1921 р. його родина переїжджає в Одесу на постійне місце проживання. Після закінчення архітектурного факультету Одеського інституту комунального і цивільного будівництва Олександр був призваний до лав Червоної Армії, у яких воював у складі 3-го Білоруського фронту рядовим. Пройшов всю війну, демобілізований в кінці листопада 1945 р. після чого повернувся до Одеси. З 1945 р. виконав більше 100 індивідуальних архітектурних проєктів. Після війни відновлював будівлі Одеси, займався їх реконструкцією, будував нові, зокрема ряд санаторіїв і будинків відпочинку¹. Серед документації Олександра Львовича ескізи, проєкти, фотографії макетів та споруд Одеси, Первомайська, Рені, фотокартки О. Л. Гольденберга².

Фонд Куварзіна Анатолія Івановича – генерал-майора у відставці, почесного співробітника Держбезпеки СРСР, який в роки війни брав участь в обороні “Советского Заполярья”. Нагороджений орденами Червоного Прапора, Червоної Зірки, “Знак Пошани”, Почесними грамотами Президії Верховної Ради УРСР, пам'ятними та почесними знаками Радянського комітету ветеранів війни, медалями, іменною бойовою зброєю та ін.³. Деякі матеріали містять відомості про роботу чекістів у роки Громадянської і Вітчизняної воєн, зведення про учасників бойових дій та їх спогади⁴.

Не менш цікавим є фонд Шаповаленка Миколи Андрійовича, який народився в с. Поповка Антоно-Кодінцевської волості Одеської губернії 10 жовтня 1910 р. У липні 1941 р. направлений в робочий батальйон, а у вересні у зв'язку з хворобою – до окупованої Одеси. У лютому 1942 р. вступив у підпільну антифашистську групу Уточкіна, яка діяла до квітня 1944 р. Автор багатьох архітектурних проєктів у м. Одесі, Миколаєві, Донецьку, нагороджений почесними грамотами і преміями на конкурсах за кращі будівлі УРСР, а також орденом Трудового Чер-

воного Прапора⁵. Найцікавішими документами у фонді є довідка про участь в підпільній антифашистській підпільній групі 1941–1944 рр., медалі та посвідчення до медалей “За бойові заслуги” та “40 лет Победы в Великой Отечественной войне”⁶.

Фонд Мельника Степана Кириловича – доктора історичних наук – також знайшов своє місце в Одеському архіві. Народився Степан Кирилович у 1913 р. У 1939 р. закінчив історичний факультет Одеського державного університету. У 1939–1940 рр. працював старшим науковим співробітником Одеського облдержархіву. Після війни займався науковою та педагогічною діяльністю⁷. Серед 29 одиниць зберігання знаходимо рукописи лекцій, наукових праць і статей, листування, матеріали про службову діяльність та святкування 100-річного ювілею Одеського університету⁸.

Становить інтерес своїми біографічними документами фонд Покритана Анатолія Карповича – доктора економічних наук, професора Одеського інституту народного господарства. Сержант-артилерист Анатолій Карпович у 1943 р. після важкого поранення практично осліпнув, був демобілізований з лав Червоної Армії. Вступив в Іркутський педінститут, потім перевівся в Одеський педінститут, який закінчив у 1947 р. Автор близько 100 друкованих наукових видань⁹. Фонд налічує 600 документів, серед яких рукописи і чернетки наукових праць¹⁰.

Фонд Петряєва Костянтина Дмитровича – доктора історичних наук, який народився 19 січня 1917 р. в Пермській губернії (нині – територія Свердловської області). У 1941 р. добровільно вступив в Червону Армію, брав участь в обороні Ленінграда, воював на Волхівському фронті. За бойові заслуги був нагороджений орденом Червоної Зірки та вісьмома медалями. У післявоєнні роки викладав у вищих навчальних закладах країни, займався науковою роботою¹¹. Серед документів – матеріали наукової діяльності: рукописи, монографії, статті, листування з родиною, велика кількість книг з історії, зібраних Костянтином Дмитровичем¹².

Особистий фонд Трусова Юрія Сергійовича – члена Спілки письменників України, який народився 3 квітня 1914 р. у сім’ї службовця. З 1941 р. воював на Південно-західному і Сталінградському фронтах. Через поранення був демобілізований. Все ж не полишав творчу працю – у роки війни виступав зі статтями і віршами у фронтовій пресі, обласних і республіканських газетах та на радіо. Після війни працював в одеських газетах “Моряк” і “Раздельнянский колхозник”. Юрій Сергійович був нагороджений орденом Вітчизняної війни II ст., медалями “За победу над Германией”, “Двадцать лет Победы”, “50 лет Вооруженных сил СССР” та ін.¹³. Опис особистого фонду включає 181 од. зб. Особливістю фонду є значна кількість романів, віршів, вирізків з газет та журналів, неопубліковані рукописи та ін.¹⁴.

Фонд Дихана Михайла Дмитровича – доктора історичних наук, професора, який народився 25 серпня 1925 р. в с. Благоєво Івановського району Одеської області. У липні 1941 р. зарахований до лав Ольшанського винищувального батальйону, у складі якого воював під Первомайськом. У 1942 р. брав участь в обороні Кавказу, надалі в звільненні України. У липні 1945 р. демобілізований з армії як інвалід Вітчизняної війни 1 групи. За участь у війні був нагороджений п'ятьма орденами і шістнадцятьма медалями. Праці професора присвячені історії Болгарії і Болгарській діаспорі. У 1969 р. керівництво Болгарії нагородило Михайла Дмитровича орденом Кирила і Мефодія за внесок у болгарську історичну науку¹⁵.

Фонд Чарнецького Володимира Адамовича – краєзнавця, викладача, наукового співробітника Одеського інституту морського флоту, який народився 24 липня 1914 р. в м. Феодосії в сім'ї медиків. З 1942 р. служив у морській піхоті, в післявоєнні роки займався підйомом затонулих кораблів в Норвегії. Фонд багатий документами з краєзнавчої тематики, серед яких 10 альбомів фотографій і листівок з видами вулиць Одеси та ін.¹⁶.

Особистий фонд Володіна Івана Івановича¹⁷ – інженера-гідротехніка, колекціонера-мистецтвознавця. Народився Іван Іванович у 1911 р. в маєтку Л. М. Толстого “Ясная Поляна”, де проходив службу його батько. Напередодні 1917 р. сім'я переїхала до Одеси. Іван Іванович підтримував знайомства з видатними представниками одеської інтелігенції – письменниками, художниками, музикантами. У післявоєнний період брав участь в будівництві Одеського морвокзалу, Каховського водосховища та ін. Відомий раціоналізатор і винахідник, активно займався громадською діяльністю. Фонд багатий науково-технічними статтями з кресленнями і фотографіями, що ілюструють етапи будівництва Одеського морвокзалу, спогадами і нарисами про видатних діячів культури.

Особистий фонд Дузя Івана Михайловича – професора, доктора філологічних наук, заслуженого діяча культури. Іван Михайлович був нагороджений бойовими орденами і медалями. Займався науковою та педагогічною діяльністю. Фонд цікавий подяками, грамотами за участь у звільненні Житомира, Тернополя, Троннау (Чехославащина), Верхньої Силезії (Німеччина) від німецько-фашистських загарбників у 1944–1945 рр. (5 грамот)¹⁸.

У вересні 1994 р. на державне зберігання надійшов фонд Рузанкіна Миколи Степановича, який народився у 1905 р. в м. Ардатов, нині це Мордовська республіка Російської Федерації, в родині вчителів. З 23 червня 1941 р. перебував в армії, на посаді командира взводу 273-го батальйону зв'язку 21-ої Приволзької армії. У вересні 1941 р. потрапив у полон і перебував у німецьких концтаборах. За спробу втечі кинутий

в німецьку в'язницю і засуджений до смерті. В квітні 1945 р. звільнений Радянською армією. По війні неодноразово проходив фільтраційні комісії та перевірки в органах МДБ-КДБ. Кавалер ордена Вітчизняної війни II ст.¹⁹ Мемуари Миколи Степановича є великою знахідкою для істориків, у них дана характеристика довоєнної Одеси, цінними є рукописи статей про перебування у фашистському полоні; збереглася записна книжка з нотатками про перебування в полоні з адресами інших радянських військовополонених – в'язнів концтаборів та листи до колишніх в'язнів концтаборів і остарбайтерів. Доповнюють фонд листування і фотографії Рузанкіна з дружиною, учнями і колегами²⁰.

З 1995 р. в архіві зберігається фонд Боринського Ісаака Абовича – кавалера 4-х орденів і 13-и радянських і болгарських медалей. Ісаак Абович народився в м. Одесі 29 березня 1913 р. Воєнними дорогами пройшов шлях від командира взводу до начальника штабу 46-ї гвардійської артилерійської бригади. Учасник визволення Болгарії. Після визволення Пловдива (Болгарія) від німецьких загарбників був призначений першим комендантом міста. У повоєнний час – голова Ради ветеранів війни, підтримував зв'язки з клубами інтернаціональної дружби міст і сіл Болгарії. З 1947 р. до 1995 р. перебував в м. Одесі, брав безпосередню участь у відновленні Одеси²¹. У фонді містяться особисті документи: спогади про події Другої Світової війни, листування з болгарськими друзями та школярами, вирізки з газет, присвячені радянським воїнам і особисто І. А. Боринському, а також його статті. Ряд документів відображає суспільно-політичне життя Болгарії післявоєнної пори. Ісаак Абович знав болгарську мову і цікавився історією Болгарії. У колекції зібрань велика кількість унікальних книг, альбомів, буклетів і листівок, які є свідченням розвитку російсько-болгарських стосунків. Особливу цінність мають численні фотографії періоду вступу радянської армії-визволительки до Болгарії. Цікавими є різноманітні фотографії: начальника штабу партизанської бригади “Христо Ботев” Кости Ламбрева при вступі до м. Пловдив (1944); першотравневої демонстрації у м. Пловдив (1945), народного ополченця Налбантова Петко Рашковича і його зустрічей з Г. Димитровим (1947), пам'ятників російським воїнам – визволителям Шипки і Пловдива; ветеранів 46-ї гвардійської Запорізько-Одеської артилерійської бригади; пам'ятника радянському воїну-визволителю в м. Пловдив (“Альоші”)²².

У вересні 1995 р. до архіву передав документи для створення особистого фонду Вайнштейн Олександр Соломонович, який народився 27 травня в 1903 р. в м. Алешки Дніпровського повіту Таврійської губернії (нині м. Цюрупінськ Херсонської області). У січні 1920 р. добровільно вступив у 15-у стрілецьку дивізію, брав участь у штурмі Перекопу, був поранений і контужений. З 1924 р. командував взводом окремої

роти зв'язку 51 дивізії, яка несла прикордонну службу. На початку війни евакуйований до Омська, де працював редактором районної газети "Веліжанський ударник", а потім кореспондентом Всесоюзного радіокомітету. У 1946 р. закінчив Центральні газетні курси при ЦК ВКП (б). З 1963 р. переїхав на постійне місце проживання до Одеси. Друкувався під псевдонімом А. Волков і Зінаїдін. Брав активну участь в діяльності організації ветеранів 51 Перекопської дивізії і прикордонних частин Одеського гарнізону²³. В колекції фонду збереглися відомості про його діяльність у період Великої Вітчизняної війни як редактора районної газети "Веліжанський ударник" у м. Омську, кореспондента Всесоюзного радіокомітету, матеріали про виконання ним завдань Радінформбюро на лінії фронту. Особливо цікавими інформативно є списки генералів запасу і відставки, ветеранів Великої Вітчизняної війни, чекістів-прикордонників, які проживали на території Одеси²⁴.

Унікальна колекція документів полковника запасу, відомого одеського краєзнавця, спеціаліста у галузі пошукової роботи з питань встановлення місць поховань учасників Другої світової війни, подій військової історії у кількості 152 справ була передана сином Романа Олексійовича Шувалова – Андрієм Романовичем Шуваловим 28 травня 2002 року. Роман Олексійович народився 15 жовтня 1911 р. в м. Одесі. У 1933–1936 рр. призваний до лав Червоної армії служив в м. Житомирі. Брав участь в обороні Одеси як командир взводу зв'язку 287-го стрілецького полку 25-ої стрілецької дивізії. У вересні 1941 р. був поранений і евакуйований до Краснодарського госпіталю. З листопада 1941 р. знову повернувся на фронт в діючу армію. Воював у складі 13-ї окремої стрілецької бригади на Південному фронті, а у 1942 р. – 161-ї стрілецької дивізії на Воронежському і IV Українському фронтах. Пізніше став начальником зв'язку дивізії. Після війни служив в 107 стрілецькому корпусі. Нагороджений двома орденами Вітчизняної війни I ст., орденами Червоної Зірки, Богдана Хмельницького, медалями "За відвагу", "За оборону Одеси", а також ювілейними медалями. Автор багатьох видань з історії Одеси. Помер 14 квітня 2002 р., похований на II Християнському кладовищі в Одесі²⁵. Роман Олексійович залишив дослідникам величезну кількість унікальних матеріалів. Серед них: "Показчик місць поховання воїнів, загиблих в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945), прах яких покоїться в землі міста Одеси"; карти-плани кладовищ, де були поховані радянські воїни, а також німецькі, італійські та румунські військовополонені; замітки, фотографії, переліки місць масового знищення єврейського населення Одеської області; витяги з документів Державного архіву Одеської області, статей з періодичних видань про встановлення прізвищ і місць поховань військовослужбовців Одеської області в роки першої і другої світових війн; мемуари (рукописні замітки) "Спогади про бойовий шлях у складі 161-ї стрілецької дивізії". Інформативно на-

сиченими є список Героїв Радянського Союзу – уродженців Одеської області (уточнення до “Книги пам’яті”), матеріали про льотчиків 69-го винищувального авіаційного полку, який брав участь в обороні та звільненні Одеси, матеріали про встановлення місць поховань загиблих партизан, підпільників²⁶.

Безумовно, питання поповнення Національного архівного фонду України документами учасників Великої Вітчизняної війни й понині є актуальним. У березні 2010 р. відбулося розширене засідання колегії, присвячене 90-річчю Державного архіву Одеської області, на якому були присутні працівники Держархіву, керівники архівних установ районів, міст обласного значення та трудових архівів, керівники відомчих архівів і відповідальні за діловодну справу, представники ЗМІ. Серед інших було розглянуто і питання щодо потенційних фондоутворювачів – учасників бойових дій на території м. Одеси і Одеської області. У дискусії брали участь також представники інших організацій.

Державний архів Одеської області тісно співпрацює з обласною радою Організації ветеранів України, головою якої є Олексій Георгійович Гурський. Нині складено список ветеранів Великої Вітчизняної війни – учасників звільнення м. Одеси, які проживають на території Одеської області, потенційних фондоутворювачів Держархіву за тематикою Другої світової війни. У цьому напрямку розгорнуто роботу і в архівних відділах райдержадміністрацій, вже є перші результати. Сприяють поповненню архіву фондами за даною тематикою і люди, які просто не байдужі до збереження пам’яті про героїв Великої Вітчизняної війни. Наприклад, заступник голови комісії з питань реабілітованих Галина Якимівна Гоняк, архівіст за покликанням, у минулому відповідальний співробітник Одеського обласного архіву, веде переговори з репресованими, які мають бажання передати свої документи до архіву для вивчення історії періоду 1941–1945 рр.

Таким чином, наголошуючи на важливості роботи з поповнення архівів документами особистого походження людей, які зробили свій внесок у здобуття Великої Перемоги, варто відзначити наступне: кожен архівіст повинен усвідомлювати, що з огляду на швидкоплинність часу і різні несприятливі обставини, які можуть спричинити зменшення особистих колекцій, потрібно зібрати і передати на державне зберігання якомога більше документів про нелегкі часи 1941–1945 рр. Якою ми збережемо історію нашої країни сьогодні, такою її побачать наші нащадки. Молоде покоління повинне знати героїчне обличчя свого минулого, пам’ятати, якою ціною завойований мир, що є основою нинішнього процвітання держави.

---

¹ Державний архів Одеської області (далі – Держархів Одеської обл.), справа фонду Р-7977, (Гольденберг Олександр Львович).

- ² Держархів Одеської обл., ф. Р-7977, оп. 1, 15 од. зб., 1917–2000 рр.
- ³ Там само, справа фонду Р-7902, (Куварзін Анатолій Іванович).
- ⁴ Там само, ф. Р-7902, оп. 1, 24 од. зб., 1919–1981 рр.
- ⁵ Там само, справа фонду Р-7973, (Шаповаленко Микола Андрійович).
- ⁶ Там само, ф. Р-7973, оп. 1, 13 од. зб., 1941–1983 рр.
- ⁷ Там само, справа фонду Р-7822, (Мельник Степан Кирилович).
- ⁸ Там само, ф. Р-7822, оп. 1, 29 од. зб., 1953–1969 рр.
- ⁹ Там само, справа фонду Р-7979, (Покритан Анатолій Карпович).
- ¹⁰ Там само, ф. Р-7979, оп. 1, 79 од. зб., 1950–1990 рр.
- ¹¹ Там само, справа фонду Р-7970, (Петряєв Костянтин Дмитрович).
- ¹² Там само, ф. Р-7970, оп. 1, 90 од. зб., 1935–1990 рр.
- ¹³ Там само, справа фонду Р-8000, (Трусов Юрій Сергійович).
- ¹⁴ Там само, ф. Р-8000, оп. 1, 181 од. зб., 1938–1997 рр.
- ¹⁵ Там само, справа фонду Р-8237, (Дихан Михайло Дмитрович), 141 од. зб., 1925–2006 рр.
- ¹⁶ Там само, ф. Р-8144, (Чарнецький Володимир Адамович), 1211 од. зб., 1929–1994 рр.
- ¹⁷ Там само, ф. Р-8072, (Володін Іван Іванович), 189 од. зб., 1938–2001 рр.
- ¹⁸ Там само, ф. Р-8140, (Дузь Іван Михайлович) 439 од. зб., 1930–1990 рр.
- ¹⁹ Там само, справа фонду Р-8015, (Рузанкін Микола Степанович).
- ²⁰ Там само, ф. Р-8015, оп. 1, 10 справ 1920–1992 рр.
- ²¹ Там само, справа фонду Р-8046 (Боринський Ісаак Абович).
- ²² Там само, ф. Р-8046, оп. 1, 129 справ 1945–1995 рр.
- ²³ Там само, справа фонду Р-8067 (Вайнштейн Олександр Соломонович).
- ²⁴ Там само, ф. Р-8067, оп. 1, 47 справ, 1920–1995 рр.
- ²⁵ Там само, справа фонду (Шувалов Роман Олексійович).
- ²⁶ Там само, ф. Р-8187, оп. 1, 151 справа. 1988–2001 рр.

Рассмотрен состав и содержание личных фондов участников войны, сосредоточенных в Государственном архиве Одесской области. Подчеркнута актуальность вопроса пополнения Национального архивного фонда Украины документами участников Великой Отечественной войны.

Ключевые слова: Национальный архивный фонд Украины; Государственный архив Одесской области; личные фонды; участники Великой Отечественной войны; воспоминания.

The article observes the structure and content of personal funds of participants of war, centered in the State Archives of Odessa Region. Is emphasized the urgency of updating the National Archival Fund by Ukraine documents of the Great Patriotic War.

Keywords: the National Archive Fund of Ukraine; the State Archives of Odessa Region; personal funds; participants of the Great Patriotic War; memories.

УДК 930.253:94(477.41)“1941/1945”

О. М. БЄЛАЯ*

МАЛОВІДОМЕ ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ДОЛІ РЯДОВИХ СОЛДАТІВ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

Проаналізовано список військовополонених, які перебували у таборі м. Біла Церква Київської області, та за станом здоров'я були переведені до шпиталю № 3 цього міста. У списку є відомості про 548 радянських військовополонених різних національностей, які померли у шпиталі в період з 25 жовтня 1941 р. по 28 серпня 1942 р.

Ключові слова: архів; список; військовополонені; солдати; шпиталь.

У Державному архіві Київської області зберігається близько 450 архівних фондів, документи яких можуть допомогти історикам та краєзнавцям у вивченні різних аспектів історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.¹, особливо періоду німецько-фашистської окупації Київщини. В одному з них – “Управління бургомистра міста Біла Церква Київської області. 1941–1944 рр.”, який до середини 90-х рр. ХХ ст. знаходився на таємному зберіганні, в процесі роботи над Книгою Пам'яті по місту Києву була виявлена справа із списком військовополонених (за описом російською мовою – Список военнопленных. 1941)². Саме в цьому документі можна знайти відомості про долю рядових солдатів Великої Вітчизняної. Такої інформації немає в жодному іншому архіві, навіть в електронному архіві Міністерства оборони Російської Федерації (колишньому ЦАМО СРСР).

Справа на 96-ти аркушах (після перенумерації справи – на 92 аркушах) є списком радянських військовополонених, які перебували у таборі міста Біла Церква Київської області, а потім, за станом здоров'я, були переведені до шпиталю № 3 в місті. Хоча за описом документ датований 1941 р., у ньому також є відомості про рядових солдатів різних національностей, що потрапили до шпиталю № 3 у 1942 р.

Список складений у класному журналі середньої школи – з обліку відвідування та успішності, в якому під номерами по порядку їх переведення до шпиталю, записані радянські військовополонені. Журнал розділений на наступні графи: № по порядку; прізвище, ім'я, по-батькові; рік народження; національність; дата взяття в полон; військове звання; місце проживання; дата прибуття до шпиталю; позначка. Текст доку-

---

* *Бєлая Ольга Миколаївна* – кандидат історичних наук, начальник відділу інформації та використання документів Державного архіву Київської області.

менту написано російською мовою, проте зустрічаються українські літери у написанні російських слів. У списку велика кількість граматичних та технічних помилок, особливо при написанні місць проживання військовополонених – назв населених пунктів та їх адміністративного підпорядкування, важких для вимови прізвищ військовополонених, багато скорочень при написанні їх імен та по-батькові. У графі “позначка” зазначена подальша доля військовополоненого, який перебував у шпиталі: помер, переведений до іншої лікарні, втік, відправлений до Німеччини, до табору.

Список складається з двох частин:

- військовополонені, що потрапили до шпиталю з 25 жовтня по 28 грудня 1941 р. – з № 4074 по № 4661 (з огляду на початковий номер, частина списку 1941 р. не збережена);
- військовополонені, що потрапили до шпиталю з 1 січня по 28 серпня 1942 р. – з № 1 по № 1266.

Всього до списку військовополонених, що перебували у шпиталі № 3 м. Біла Церква Київської області у 1941-1942 рр., внесено 1853 особи, 8 з них помилково внесені до списку двічі (за документом всі вони залишились у живих). За списком 1941 року – 587 військовополонених, з яких 261 помер. У 1942 р. до списку внесені 1266 осіб, з яких 287 померли. Таким чином, з 25 жовтня 1941р. по 28 серпня 1942р. у шпиталі померли 548 військовополонених, з яких прізвища трьох невідомі:

- за 1941 р. двоє – під №№ 4331 та 4429 – прізвища не встановлені, у зв'язку з відсутністю документів (з табору військовополонені були привезені мертвими);
- за 1942 р. один – під № 43 – невідомий був доставлений до шпиталю без свідомості та помер раніше, ніж була встановлена його особа, а документів при ньому не виявлено.

У списку за 1942 р. був ще один невідомий з ознаками психозу, який направлений з табору до шпиталю 6 травня 1942 р. (записаний під № 661) та, з огляду на його стан, відпущений 19 травня 1942 р. Звичайно, його прізвище та подальша доля не встановлені. Не встановлена і подальша доля військовополоненого – рядового Москаленка Опанаса Петровича (в документі російською мовою – Москаленко Афанасий Петрович), 1908 р. народження, який прибув до шпиталю 25 листопада 1941 р. та втік звідти 10 грудня 1941 р.

У двох частинах списку (за 1941 р. та за 1942 р.) з 548 померлих військовополонених **169 – уродженці України:**

АР Крим – 2, Вінницька обл. – 8, Волинська обл. – 1, Дніпропетровська обл. – 11, Донецька обл. – 12, Житомирська обл. – 2, Запорізька обл. – 6, Київська обл. – 8, Кіровоградська обл. – 6, Луганська обл. – 6, Миколаївська обл. – 1, Одеська обл. – 9, Полтавська обл. – 16,

Сумська обл. – 32, Харківська обл. – 25, Херсонська обл. – 1, Хмельницька обл. – 3, Черкаська обл. – 4, Чернігівська обл. – 14.

279 уродженців Росії: Алтайський край – 2, Архангельська обл. – 2, Астраханська обл. – 15, Башкортостан – 6, Белгородська обл. – 7, Владимирська обл. – 1, Волгоградська обл. – 15, Вологодська обл. – 3, Воронежська обл. – 5, Горьківська обл. – 11, Дагестан – 1, Іванівська обл. – 5, Кабардино-Балкарія – 22, Кабардино-Черкеський р-н – 1, Кемеровська обл. – 1, Кіровська обл. – 4, Костромська обл. – 1, Краснодарський край – 39, Красноярський край – 5, Куйбишевська обл. – 2, Курганська обл. – 1, Курська обл. – 4, Ленінградська обл. – 4, Липецька обл. – 2, Мордовія – 2, Московська обл. – 7, Омська обл. – 1, Орловська обл. – 2, Оренбурзька обл. – 3, Пензенська обл. – 7, Пермська обл. – 1, Приморський край – 1, Республіка Марі-Е – 2, Ростовська обл. – 10, Рязанська обл. – 2, Самарська обл. – 1, Саратовська обл. – 5, Свердловська обл. – 2, Смоленська обл. – 5, Ставропольський край – 22, Тамбовська обл. – 3, Татарстан – 12, Тверська обл. – 7, Тульська обл. – 1, Тюменська обл. – 1, Удмуртія – 5, Ульяновська обл. – 2, Челябінська обл. – 2, Читинська обл. – 1, Чувашія – 2, Ярославська обл. – 1.

Інших колишніх союзних республік Радянського Союзу – 100: Азербайджан – 14, Білорусь – 14, Вірменія – 3, Грузія – 24, Казахстан – 12, Киргизія – 4, Молдова – 1, Таджикистан – 3, Узбекистан – 21.

Майже всі військовополонені у списку – рядові. У Книгах Пам'яті вони зазначені як ті, що зникли безвісти, або вони взагалі не внесені до мартирологів загиблих і зниклих безвісти та рідним їх доля дотепер не відома.

З деякими помилками у кількісних підрахунках та без посилань на сторінки документу список без офіційного дозволу Державного архіву Київської області розмістила в Інтернеті на генеалогічному форумі³ користувач нашого архіву Щербуха Н.Ю. у 2006 році. Спочатку вона припустилась і помилки у посиланні на архівний документ (нею були неправильно зазначені номери опису та справи). Помилка була виправлена тільки в 2009 році. Проте і зараз на форумі надається неправильний телефон редакції Книги Пам'яті України, а померла 2006 року співробітниця редакції Книги Пам'яті Зазимко Г.П. названа її науковим редактором. Ці помилки викликали та продовжують викликати багато непорозумінь у зверненнях до Держархіву Київської області представників військкоматів та громадян, що намагаються з'ясувати солдатські долі. Проте, незважаючи на згадане вище, працівники архіву тільки за останні півтора року допомогли дізнатися про долю рідних – померлих у шпиталі № 3 військовополонених – 20 сім'ям загиблих. Крім того, працівниками архіву в архівному відділі Білоцерківської міської ради з'ясовано, що померлі у шпиталі військовополонені поховані у брат-

ській могилі на території Парку Слави в місті Біла Церква Київської області. Прізвища похованих на обеліску могили не вказані. Але вони можуть бути зазначені завдяки проаналізованому вище документу з Державного архіву Київської області.

---

¹ Науково-довідковий апарат Державного архіву Київської області. Картоoteca фондів.

² Держархів Київської обл., ФР-2225, оп. 4, спр. 2 (96 аркушів).

³ Інтернет-сайт: forum.vgd.ru

Проанализирован список военнопленных, которые находились в лагере г. Белая Церковь Киевской области, и по состоянию здоровья были переведены в госпиталь № 3 этого города. В списке есть сведения о 548 советских военнопленных разных национальностей, которые умерли в госпитале в период с 25 октября 1941 г. по 28 сентября 1942 г.

Ключевые слова: архив; список; военнопленные; солдаты; госпиталь.

The article analyzes list of prisoners who were in camps in Bila Tserkva of the Kiyiv region, and due to the state of health were transferred to the hospital № 3 of the city. The list concludes information about 548 Soviet prisoners of various nationalities who died in the hospital during the period from October 25, 1941 to August 28, 1942.

Keywords: Archive; the list; War prisoners; soldiers; hspital.

УДК 930.253:94(477)“1941/1945”

І. М. СЛАВИНСЬКА*

**ВЕЛИКА ВІТЧИЗНЯНА ВІЙНА 1941–1945 рр.
У КІНОДОКУМЕНТАХ
ЦДКФФА УКРАЇНИ ІМ. Г. С. ПШЕНИЧНОГО
(до 65-ї річниці Перемоги)**

Тематичний огляд кінодокументів розкриває склад і зміст архівних кіноджерел, що відтворюють події Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.

Ключові слова: кінодокумент; кінохроніка; інформація; Велика Вітчизняна війна.

Близько 80-ти годин екранного перегляду кінохроніки періоду Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. становлять безцінний фонд ретроспективної інформації про війну, що зберігається в Центральному державному кінофотофоноархіві України ім. Г. С. Пшеничного.

Це – кіножурнали, документальні фільми, а також так званий кінолітопис, окремі не змонтовані сюжети, що не ввійшли до готової продукції і не демонструвалися свого часу на кіноекранах, виробництва вітчизняних кіностудій, Української студії хронікально-документальних фільмів, Центральної студії кінохроніки. Кіноперіодика “Радянська Україна”, “За Радянську Україну” “Союзкиножурнал” подавала інформацію з фронтів, висвітлювала роботу тилу, розповідала про відновлення життя у визволених від нацистів регіонах. Іншим джерелом оперативної інформації були спецвипуски, присвячені окремим подіям чи особам. Значну групу документів становлять кінофільми основою яких є кінохроніка відзнята фронтовими операторами “День війни” (1942), “Чорноморці” (1942), кінострічки О. Довженка “Битва за нашу Радянську Україну” (1943) і “Перемога на Правобережній Україні та вигнання німецьких загарбників за межі українських радянських земель” (1945). У кінофільмі “Суд идет” (1943) ідеться про судовий процес військового трибуналу 4-го Українського фронту у справі про злочини окупаційної влади у Харкові та Харківській області. Кінофільми “Крымская конференция” (1945 р.) і “Берлинская конференция” (1945 р.) зафіксували зустрічі керівників союзних держав присвячені питанням повоєнного облаштування світу.

---

* *Славинська Ірина Михайлівна* – начальник відділу використання інформації документів Центрального державного кінофотофоноархіву ім. Г. С. Пшеничного.

Окремим масивом джерел є кінодокументи “трофейної кінохроніки”, розсекречені у 1998 р. Документи були передані в архів у 1943–1947 рр. обласними конторами Головкинопрокату. До складу “трофейної кінохроніки” входить кінопродукція виробництва німецьких кіностудій ЦФО, УФА і Румунської державної кіностудії, що демонструвалася на окупованій території України впродовж 1941–1943 рр.

Представлена до уваги читача добірка світлин складається з окремих кадрів кінохроніки відібраних з великого масиву кінодокументів періоду Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр., і відображають воєнні дії армії, евакуацію населення, життя за часів окупації і радянський партизанський рух в Україні, відродження життя на звільнених від нацистських окупантів територіях.

Тематический обзор кинодокументов раскрывает состав и содержание архивных киноисточников, которые отображают события Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.

Ключевые слова: кинодокумент; кинохроника; информация; Великая Отечественная война.

The film documents review exposes composition and content of archival sources that reflect the events of Great Patriotic War 1941–1945.

Keywords: film document; newsreel; information; Great Patriotic War.

Радянські воїни під час боїв на о. Хортиця. Запоріжжя, серпень 1941 р.
З фондів ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. 4550

Відступ військ Червоної Армії.
Україна, 1941 р.
З фондів ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. 592

Жінки і діти на залізничному полотні під час евакуації. Україна, 1941 р.
З фондів ЦДКФФА України ім. Г. С. Пиленого, од. обл. 2185

“Примусові робітники Третього Рейху” з України
на сільськогосподарських роботах у Німеччині. 1943 р.
З фондів ЦДКФФА України ім. Г. С. Пиленого, од. обл. 3264

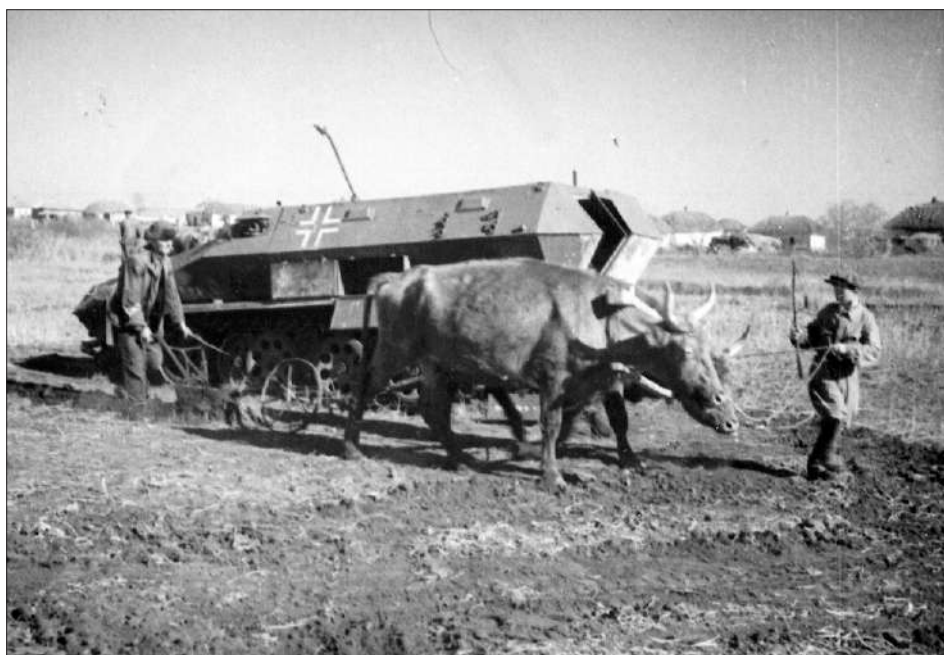
Відвідання Севастополя румунським королем Міхаєм І. 1942 р.
З фондів ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. 2186

Великодня служба в Андріївській церкві за часів окупації.
Київ, 1943 р.
З фондів ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. 3275

Боець партизанської дивізії ім. М. О. Щорса закладає вибухівку під залізничне полотно в районі ст. Олевськ. Житомирська обл., серпень, 1943 р.
З фондів ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. 2180

Оранка в одному з визволених сіл Ворошиловградської області. 1943 р.
З фондів ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. 592

Гвардійські міномети ведуть вогонь в районі Корсунь-Шевченківського.
Київська область, березень 1944 р.
З фондів ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. 2055

Професор О. С. Гіляров біля картини італійського майстра XV ст.
П'єтро Перуджино з фондів Київського музею західного і східного мистецтва,
яку він переховував під час окупації. Київ, 1943 р.
З фондів ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. 2593

Командувачі 2-го Українського фронту І. С. Конев і 5-ї гвардійської танкової армії
П. О. Ротмістров на спостережному пункті в районі м. П'ятихатки.
Дніпропетровська область, 1943 р.
З фондів ЦДКФФА України ім. Г. С. Пиєничного, од. обл. 592

Розмінування вулиці в м. Ковель Волинської області.
Серпень 1944 р.
З фондів ЦДКФФА України ім. Г. С. Пиєничного, од. обл. 172

Ще вчора тут проходила лінія фронту.
Україна, 1944 р.
З фондів ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. 1536

Один із моментів футбольного матчу між командами
“Динамо” (Київ) і “Спартак” (Москва). Київ, 1944 р.
З фондів ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, од. обл. 153

УНІКАЛЬНИЙ ДОКУМЕНТ

УДК 930.253:82-1(477)“1941/1945”

Л. В. СКРИПКА, В. М. ШЕПЕЛЮК*

ПОЕЗІЇ ЛІНИ КОСТЕНКО

1944–1945 рр.

(з архівних зібрань ЦДАМЛМ України)

Публікуються вірші Ліни Костенко, які вона написала в 1944–1945 рр., навчаючись у школі № 123 м. Києва.

Ключові слова: Ліна Костенко; майбутня поетеса; добірка віршів; Павло Тичина.

У Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва України зберігається пожовклий від часу зшиток віршів учениці 6 класу середньої школи № 123 м. Києва Ліни Костенко за 1944–1945 роки. Зшиток віршів юна поетка подарувала поету-академіку, тодішньому Народному комісару освіти України Павлу Тичині, у фонді якого зберігаються ці вірші (ф. 464, оп. 1, спр. 8503).

У творах школярки Ліни Костенко – трагічні сторінки війни: біль за втратою рідних, близьких, сльози матерів, сестер, наречених, сирітство дітей, руїни рідного Києва. Віршовані рядки по-дитячому наївні, але в них уже проростає поетичне обдарування майбутньої поетеси, бажання бачити рідну українську землю щасливою, оновленою.

Принагідно вітаємо Ліну Василівну Костенко зі славним ювілеєм та щиро зичимо великій поетесі України здоров'я, натхнення і здійснення творчих задумів.

З роси та води Вам, поетесо високої проби і великого таланту!

Публикуются стихотворения Лины Костенко, которые она написала в 1944–1945 гг., обучаясь в школе № 123 г. Киева.

Ключевые слова: Лина Костенко; будущая поэтеса; подборка стихов; Павло Тычина.

There are published poems of Lina Kostenko, that she wrote in the 1944–1945 biennium, learning in school № 123 in Kyiv.

Keywords: Lina Kostenko; future poet; collection of poems; Pavlo Tychyna.

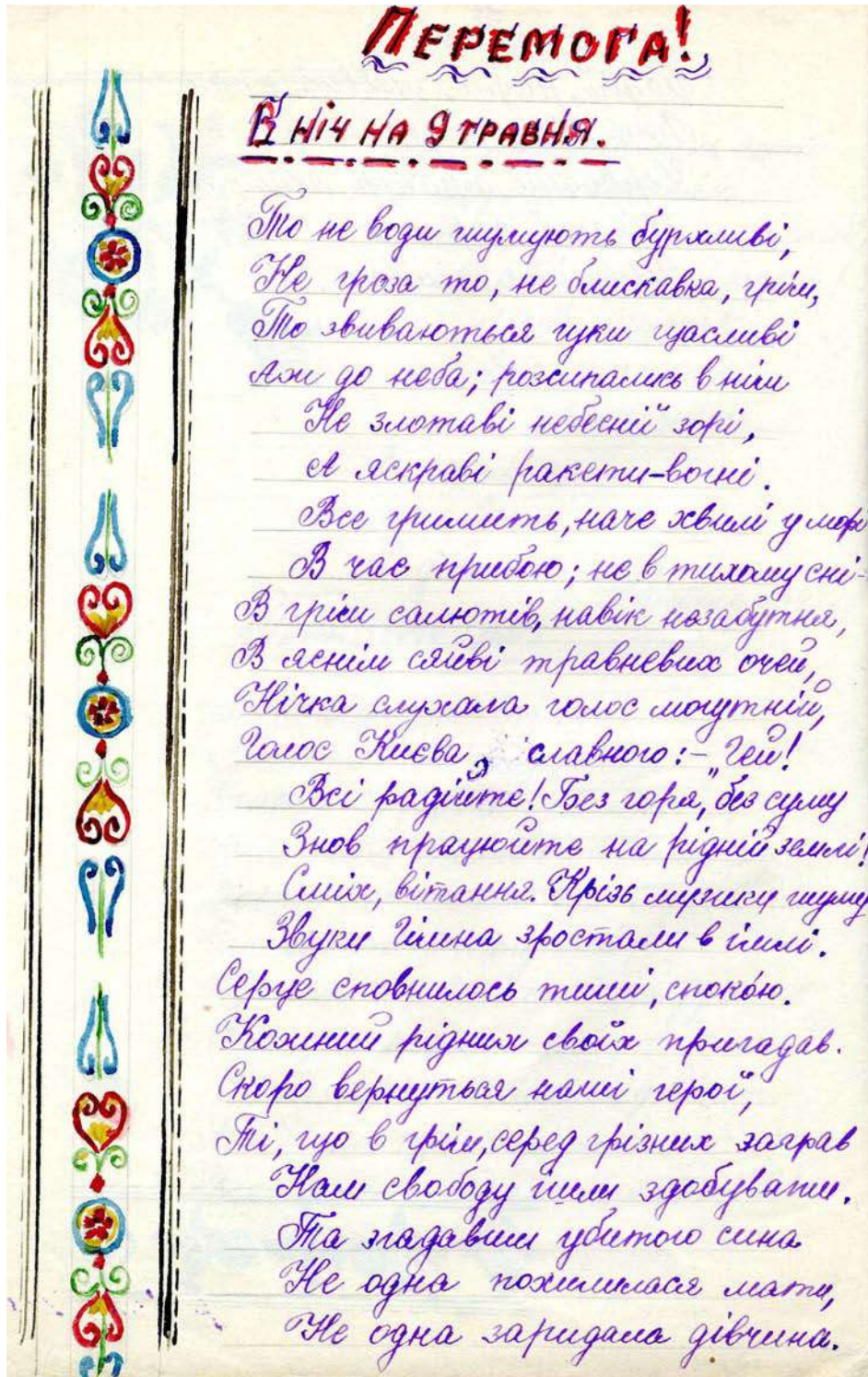
---

* *Скрипка Леонід Вікторович* – директор Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України.

Шепелюк Василь Миколайович – начальник відділу використання інформації та документів Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України.

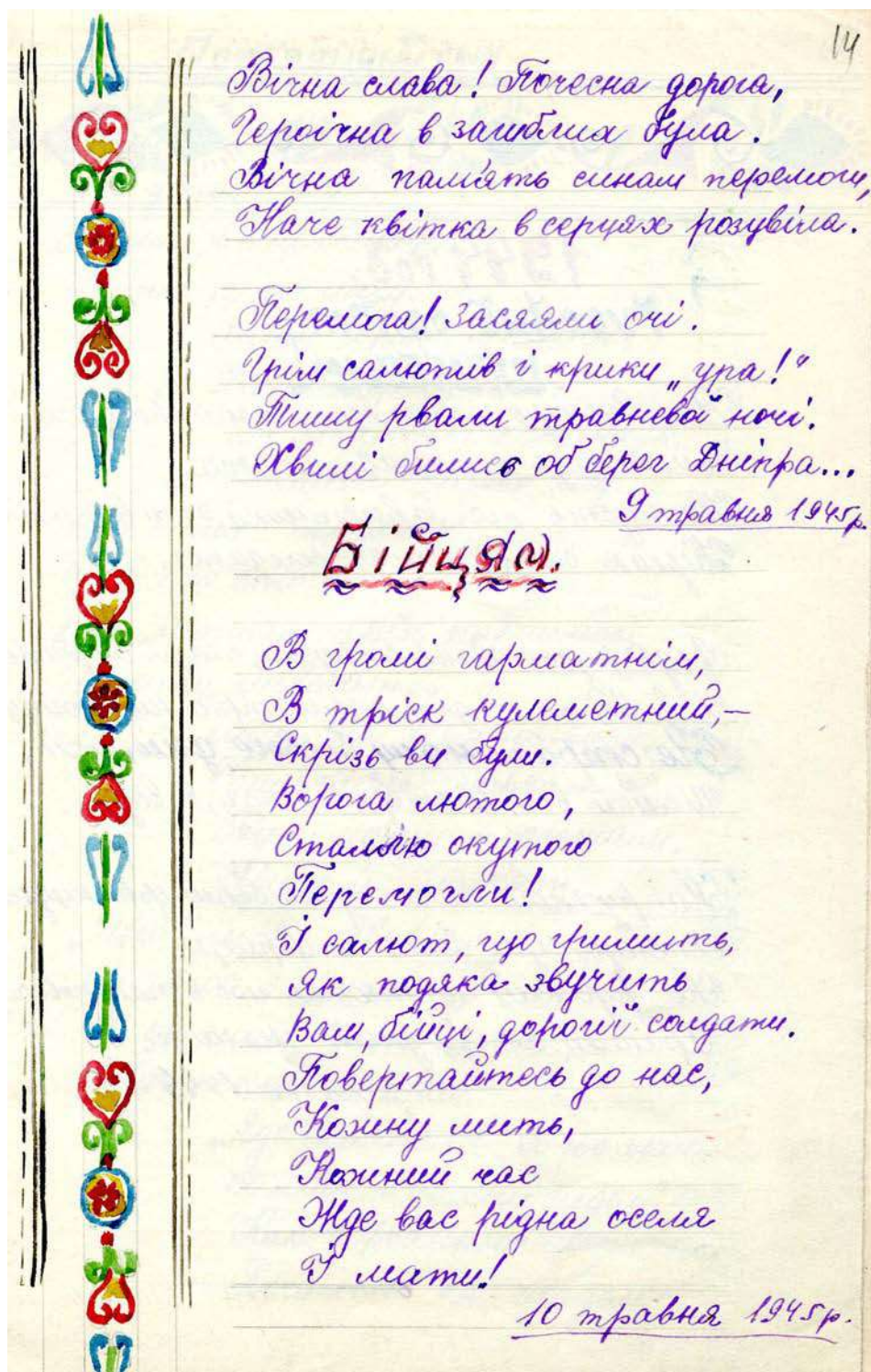
© Л. В. Скрипка, В. М. Шепелюк, 2010

Вірш Ліни Костенко.

Із фондів ЦДАМЛМ України, ф. 464, оп. 1, спр. 8503.

Вірш Ліни Костенко.
 Из фондів ЦДАМЛМ України, ф. 464, оп. 1, стр. 8503.

УДК [930.253:94(477)+358.4(092)]“1941/1945”

І. М. СЛАВИНСЬКА*

ТАКА ЩАСЛИВА ДОЛЯ – СЛУЖИТИ БАТЬКІВЩИНІ

(до 90-річчя від дня народження
тричі Героя Радянського Союзу,
маршала авіації І. М. Кожедуба (1920–1995))

Подано фотодокументи періоду 1940–1985 рр. про життя, військову і громадську діяльність легендарного льотчика, тричі Героя Радянського Союзу І. М. Кожедуба.

Ключові слова: Іван Микитович Кожедуб; льотчик-винищувач; фотодокументи; Центральний державний кінофотофоноархів ім. Г. С. Пшеничного.

У червні 2010 р. виповнюється 90 років від дня народження льотчика-винищувача часів Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. Івана Микитовича Кожедуба, на бойовому рахунку якого 62 збитих ворожих літаки. Колекція аудіовізуальних документів, що зберігається у Центральному державному кінофотофоноархіві України імені Г. С. Пшеничного є цінною ретроспективною інформацією до святкування цієї визначної дати та вивчення біографії героя.

Серед 27 кінодокументів, що зберігаються в архіві, сюжети в кінофільмах, кіножурналах, окремі кіно- і телесюжети, присвячені тричі Герою Радянського Союзу І. М. Кожедубу. На особливу увагу заслуговують кіножурнал “Радянська Україна” №56, жовтень 1945 р. (“Герой на батьківщині”) та документальний кінофільм “Служу Родине” (1982 р.), створений режисером Р. П. Плаховим-Модестовим на студії “Київнаукфільм”. Документальний кінофільм розповідає про долю героя, становлення його як людини, нелегкий бойовий шлях льотчика-винищувача. Спогадами діляться І. Кожедуб та його бойові товариші – двічі Герой Радянського Союзу Кирило Олексійович Євстигнєєв та Герой Радянського Союзу Василь Пилипович Мухін. Кілька фонодокументів, що зберігаються в архіві, також відтворюють спогади видатного льотчика про бойові сутички, в яких він брав участь, зокрема про його перший повітряний бій.

Близько 80 фотодокументів, серед яких низка портретів Івана Кожедуба різних років, світлини про життя, військову і громадську ді-

---

* *Славинська Ірина Михайлівна* – начальник відділу використання інформації документів Центрального державного кінофотофоноархіву ім. Г. С. Пшеничного.

яльність легендарного льотчика, пам'ятні місця, пов'язані з ним (1935–1988 рр.). Цікавими є фотознімки про участь І. Кожедуба у Параді Перемоги в м. Москві (1945 р.), відвідання Чугуївського авіаційного училища (1945 р.), Київського суднобудівного заводу “Ленінська кузня” (1945 р.), виставки трофейної зброї у м. Києві (1945 р.), авіаційної виставки в м. Одесі (1948 р.), рідного села Ображіївка Шосткинського району Сумської області (1945 р., 1948 р., 1950 р.). Інші фотодокументи свідчать про участь І. Кожедуба в засіданнях сесії Верховної Ради СРСР, з'їздах партії і комсомолу, партконференціях; у святкуваннях річниць визволення України та перемоги у Великій Вітчизняній війні, про зустрічі з виборцями.

Пропонуємо невелику добірку фотодокументів із колекції, що зберігається в архіві.

І. М. Кожедуб.
24 березня 1940 р.
З фондів ЦДКФФА України
ім. Г. С. Пшеничного од. обл. 0-9140

І. Кожедуб у літаку, придбаному
на кошти колгоспника В. Конєва.
28 липня 1944 р.
З фондів ЦДКФФА України
ім. Г. С. Пшеничного
од. обл. 0-5255

Літак, на якому здійснив свій перший політ І. Кожедуб,
м. Чугуїв Харківської обл., 1945 р. Кадр із кінодокумента.
З фондів ЦДКФФА України ім. Г. С. Пиленічного од. обл. 0-148278

Льотчики Герої Радянського Союзу Д. Глінка, І. Кожедуб і О. Прозоров
під час Параду Перемоги на Красній площі в м. Москві. 24 червня 1945 р.
З фондів ЦДКФФА України ім. Г. С. Пиленічного од. обл. 2-46537

І. Кожедуб виступає під час зустрічі з курсантами
Н-ського авіаційного училища. 1945 р.
З фондів ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного од. обл. 0-40506

І. Кожедуб з дівчатами із свого рідного села Ображіївка,
Сумська обл., 1948 р.
З фондів ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного од. обл. 0-57420

І. Кожедуб серед відвідувачів авіасвята в Одеському парку культури
ім. Т. Г. Шевченка. Одеса, червень 1948 р.
З фондів ЦДКФФА України ім. Г. С. Пиленого од. обл. 0-48462

Кандидат у депутати Верховної Ради СРСР по Шосткинському виборчому округу
І. Кожедуб розмовляє зі своїми виборцями, колгоспниками сільськогосподарської
артілі ім. Кожедуба, село Ображіївка Сумської обл., 1 березня 1950 р.
З фондів ЦДКФФА України ім. Г. С. Пиленого од. обл. 0-29698

І. Кожедуб в гостях у учнів
Сумської школи № 2,
м. Суми, 1 вересня 1967 р.
З фондів ЦДКФФА України
ім. Г. С. Пшеничного
од. обл. 0-154834

І. Кожедуб саджає дерево
на Алеї Героїв в с. Нові Петрівці
Вишгородського району Київської
області під час Всесоюзної вахти пам'яті,
присвяченої 40-річчю Перемоги.
27 квітня 1985 р.
З фондів ЦДКФФА України
ім. Г. С. Пшеничного од. обл. 0-162805

Приводятся фотодокументы периода 1940–1985 гг. о жизни, военной и общественной деятельности легендарного летчика, трижды Героя Советского Союза И. Н. Кожедуба.

Ключевые слова: Иван Никитович Кожедуб; летчик-истребитель; фотодокументы; Центральный государственный кинофотофоноархив им. Г. С. Пшеничного.

The article gives photo documents of the period 1940-1985 about life, military and social activities of the legendary pilot, thrice Hero of the Soviet Union I. M. Kozhedub.

Keywords: Ivan Mykytovych Kozhedub; fighter pilot; photo documents; G. S. Pshenychnyi State Central Archive of film and photo documents.

Ю. А. ПРИЛЕПШЕВА*

**МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ
“УКРАЇНА У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ:
ДЖЕРЕЛА ТА ІНТЕРПРЕТАЦІЇ
(ДО 65-РІЧЧЯ ВЕЛИКОЇ ПЕРЕМОГИ)”**

Відповідно до Указу Президента України № 403 від 23 березня 2010 року “Про додаткові заходи щодо відзначення 65-ї річниці Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років” 27 квітня 2010 року у Меморіальному комплексі “Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років” відбулася Міжнародна наукова конференція “Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації (до 65-річчя Великої Перемоги)”.

Конференція пройшла в Рік ветеранів Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років під знаком збереження історичної пам’яті та формування у молодого покоління почуття патріотизму, поваги до ветеранів та учасників війни та вдячності за їх героїчний подвиг.

Організатори та учасники: Міністерство оборони України, Міністерство культури і туризму України, Державний комітет архівів України, Інститут історії України НАН України, Меморіальний комплекс “Національний музей історії Великої вітчизняної війни 1941–1945 років”, Національний військово-історичний музей України, Національний університет оборони України, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, Молодіжна громадська організація “Київський клуб “Червона Зірка”.

У роботі конференції взяли участь близько 120 вчених-істориків, провідних фахівців архівної та музейної справи з 48-ми організацій та установ 11-ти областей України та АР Крим, Російської Федерації, Республіки Білорусь, а також ветерани війни.

У Вітальному адресі Прем’єр-міністра України М. Я. Азарова учасникам конференції підкреслено, що нині “спільні зусилля тих, хто збері-

---

* *Прилепішева Юлія Анатоліївна* – кандидат історичних наук, начальник управління інформації та міжнародного співробітництва Держкомархіву України.

Відкриття міжнародної наукової конференції. Вступне слово В. А. Смолія, директора Інституту історії України НАН України, академіка НАН України

гає та досліджує документальну пам'ять стануть на заваді фальсифікаціям історії війни, зупинять перегляд її результатів, сприятимуть розвитку гуманістичних цінностей та подальшому міжкультурному діалогу”.

Історія Великої Вітчизняної війни хвилює дослідників, белетристів, мільйони простих людей, котрі намагаються віднайти найбільш вичерпну версію подій визначної історичної ваги. У той же час окремі з них спрямовують свої зусилля на переосмислення їх у світлі нових, раніше не відомих фактів, інші – відповідно до тих чи інших політичних та ідеологічних настанов.

Директор Інституту історії України НАН України, академік НАН України В. А. Смолій у вступному слові до учасників міжнародної наукової конференції констатував, що в останні роки надруковано низку книжок, заміток, рецензій, наукових праць, присвячених історії Великої Вітчизняної війни, рівень яких є досить високим. Цей процес був досить неоднорідним, непростим і характеризувався як позитивною динамікою, так і певними тіньовими сторонами. Доступною стала джерельна база, виняток становлять лише дипломатичні документи та архіви спецслужб, хоча вони також потрохи відкриваються. Відзначається зростання ролі усних джерел, про що свідчить поява низки книг з усної історії війни, з використанням записів спогадів в'язнів концтаборів та інших місць примусового утримання військовополонених та цивільного населення, остарбайтерів; проводиться анкетування безпосередніх учасників цих подій.

Пленарне засідання
міжнародної наукової конференції

Поява фальсифікацій окремих фактів історії Великої Вітчизняної війни ставить перед істориками завдання осмислити теоретико-методологічний аспект війни. В. А. Смолій відзначив, що на яких би рівнях не вивчалася війна, її можна досягнути лише шляхом синтезу всіх джерел. На його думку, вирішення питання можливе за умови поєднання зусиль держави та суспільства.

Архівні сховища України, книгарні не дозволяють оновити воєнний сегмент війни. Основний масив джерел зберігається в Центральному архіві Міністерства оборони Російської Федерації, розташованому в м. Подольську, в архівних установах Німеччини, в Гуверівському інституті Стенфордського університету (США). Для вивчення цих документів потрібно залучити молодих вчених з кваліфікованою мовною підготовкою.

На окреме дослідження чекає історія простої людини на війні, в окупації тощо. Уваги потребують статистичні дані щодо людських та матеріально-технічних втрат періоду війни, які потрібно ретельно переглянути, оскільки дані, що наводяться в сучасних дослідженнях мають розбіжності.

Підсумовуючи, В. А. Смолій відзначив, що формування національної пам'яті потребує значної уваги з боку держави. Війна – це остання межа нецивілізованого вирішення будь-якого конфлікту. Тим бажанішим є мир, тим величнішою Перемога.

Голова Державного комітету архівів України О. П. Гінзбург у своїй промові підкреслила, що архіви своєю науково-видавничою, виставковою та інформаційною діяльністю сприяють висвітленню історії Великої Вітчизняної війни, окремі аспекти якої можна дослідити за архівними джерелами. Однак самої лише документальної бази не достатньо для об'єктивного відтворення тогочасної ситуації. Потрібно вивчати усну історію війни, спогади учасників тих подій. Для майбутніх поколінь Перемога їх дідів та прадідів у Великій Вітчизняній війні – це урок патріотизму, любові до Батьківщини.

Від імені ветеранів до учасників конференції звернувся Герой України, академік НАН України, учасник Великої Вітчизняної війни П. Т. Тронько, який у своєму виступі пригадав віхи свого бойового шляху, зокрема участь в обороні Києва. У центрі його промови перебувало питання збереження документальної пам'яті про ці події, донесення до сучасної молоді та майбутніх поколінь найважливіших фактів про найдраматичніші періоди війни, про велику ціну Перемоги. П. Т. Тронько відзначив, що йому, як ветерану, боляче знайомитися з окремими сучасними публікаціями, що містять нове бачення тих трагічних подій, яке виявилось у тому, що поряд з дослідженням “білих плям” окремих епізодів бойових операцій та інших подій у громадському та політичному житті колишнього СРСР періоду війни, з'явилося чимало фальсифікацій, які не мають під собою документального підґрунтя.

З вітальним словом до учасників конференції також звернулися голова Департаменту гуманітарної політики Міністерства оборони України І. І. Тищенко, заступник Міністра культури і туризму України О. Г. Бенч, генеральний директор Центрального музею Збройних Сил Російської Федерації (Москва), кандидат історичних наук О. К. Ніконов.

На пленарному та секційних засіданнях учасники конференції обмінялися думками з приводу таких тем, як історіографія та джерела до історії України періоду Другої світової війни, бойові дії на українському театрі війни, окупаційний режим на території України, радянський рух Опору та український самостійницький рух, суспільно-політичні та економічні процеси, проблеми історичної пам'яті народу.

Знаковим є те, що тематика Другої світової та Великої Вітчизняної війни, яка досліджується істориками старшого та середнього поколінь, викликає неабияку зацікавленість у молодшого покоління вчених-істориків, що свідчить про їх громадянську позицію. Інтерес суспільства до подій цих років, до безпосередніх учасників бойових дій та свідків, які, на жаль, відходять від нас, зростає рік у рік.

Цього ж дня для учасників конференції в увідному залі головної експозиції музею було організовано урочисте відкриття документальної виставки “Війна і Перемога в історичній пам'яті українського народу”. Це третя, підготовлена Меморіальним комплексом спільно з Держко-

мархівом, документальна виставка у рамках спільного проекту “Війна. Документ. Пам’ять”, присвяченого 64-й річниці Перемоги у Другій світовій війні та 65-й річниці визволення України від гітлерівських загарбників. В експозиції виставки було представлено понад 2000 оригінальних та копійних документів з фондів центральних та обласних архівів України, держархівів АР Крим, міст Києва та Севастополя, фондowego зібрання Меморіального комплексу. Експоновані на виставці документи систематизовано у тематичні розділи, що висвітлюють різноманітні аспекти гігантського полотна, з якого складається історична пам’ять про героїчне минуле українського народу.

Надзвичайно цікавими є оригінали архівних документів, що раніше не експонувалися, з фондів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління, Центрального державного архіву громадських об’єднань та Галузевого державного архіву Служби зовнішньої розвідки України. Широкій громадськості представлено оригінали окремих наказів воєнного часу, зокрема про здачу продовольства та мобілізацію молоді на роботу до Німеччини, переліку періодичних видань Райхскомісаріату України, а також документи окупаційних фондів Е. Коха та А. Розенберга, матеріали Надзвичайної державної комісії з установаження та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників, постанови з “Окремої папки” до протоколу засідання Політбюро ЦК КП(б)У 1943 року, документи справи С. Руднева, рукописи О. Довженка, розсекречені на початку 2010 року документи 1941–1945 років, що зберігалися в архіві зовнішньої розвідки України.

Чи не найбільший інтерес присутніх викликав розділ виставки “Непрочитані листи 41-го”, у якому експонувалася колекція з понад тисячі кореспонденцій червня-вересня 1941 року, які залишилися невідправленими на пошті м. Кам’янець-Подільський та були вивезені окупантами до Відня. 67 років ці листи перебували у музеях Австрії, але не тільки не досліджувалися, а навіть не були прочитаними. На початку 2010 року вони були передані Державною службою контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України до фонду Меморіального комплексу, співробітникам якого вже вдалося розшукати близько 200 родин адресатів. Ця колекція – унікальний і надзвичайно цінний джерельний комплекс, що дає можливість дослідити соціальну психологію та суспільну мораль радянських громадян у кризових умовах початкового періоду війни.

Н. О. СМОЛЯРЧУК*

**ЮВІЛЕЙНА ВИСТАВКА
“ВІЙНА І ПЕРЕМОГА В ІСТОРИЧНІЙ ПАМ’ЯТІ
УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ”**

Вона стала третім заходом спільного проекту Держкомархіву України та Меморіального комплексу “Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років”. На ній було представлено понад 2000 документів з фондів Меморіалу, центральних, обласних архівів України, держархівів АР Крим, міст Києва і Севастополя та Служби зовнішньої розвідки України.

Презентовані матеріали висвітлюють різноманітні аспекти втілення історичної пам’яті нації, підкреслюють велич перемоги над нацизмом, переконливо акцентують на “українському факторі” у досягненні перемоги, віддають данину пам’яті тим, хто боровся і переміг.

Документи, більшість з яких уперше представлено на широкий огляд, дають можливість поглянути на минуле з відстані у 65 років, осмислити й переосмислити деякі факти і вкотре усвідомити: активна участь українського народу в антигітлерівській коаліції, його величезні людські жертви і колосальні матеріальні збитки не були марними, у наш час вони сприяють поглибленню національної свідомості громадян України. Саме це живить історичну пам’ять нашого народу.

Виставка не претендує на цілісне тематично-хронологічне полотно, вона лише більш рельєфно розкриває сутність окремих подій, доповнює та підсилює головну експозицію.

Так, у розділі “Військові мобілізації” йдеться про особливості мобілізації на теренах України в 1941 та 1943 роках, про жіночі призови, мобілізацію у щойно визволених районах Західної України та Закарпаття. Документи, представлені в цьому розділі, фіксують значний відсоток (майже 23 %) українців у Збройних силах СРСР. Частина експонованих першоджерел розповідає про участь українців у складі військових формувань різних країн.

Один з найбільших розділів має назву “Звитяга і мужність”. Його матеріали розповідають про воїнів-українців, учасників вирішальних битв війни, партизанів, підпільників, Героїв Радянського Союзу, Героїв України. Серед документів – автобіографії, характеристики, нагородні листи, донесення, особисті та офіційні матеріали тричі Героя Радян-

---

* *Смолярчук Надія Олександрівна* – завідувача відділом Меморіального комплексу “Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років”.

ського Союзу І. М. Кожедуба, Героїв Радянського Союзу О. П. Стахорського, М. М. Внукова, М. М. Захарчука, кавалера чотирьох медалей “За відвагу” А. Й. Сиротенка, Героїв України А. І. Волошина, О. П. Береста, К. М. Дерев’янка, М. І. Василюшина, родин Хуторянських, Холодів, Даценків.

На виставці експонуються матеріали, що ілюструють колективну звиягу бійців, зокрема про нагородження військових частин і з’єднань, які особливо відзначилися, а також документи про маловідомі факти визволення низки українських населених пунктів.

Безумовно, цікавими в історичному та соціальному значенні є першоджерела, що передають емоції та почуття воїнів Червоної армії у знаменний день – 9 травня 1945 року.

Довідки про поранення, сповіщення про загибель і підбірка газет з виступами Сталіна, Брежньєва, Горбачова, в яких кількість людських втрат у війні зростала відповідно від 7 млн. до 20 і, нарешті, 27 млн., дають змогу зрозуміти, чому точної цифри загиблих й до сьогодні не названо.

Без сумніву, головним злочином війни є злочин проти людства. Людські втрати – непоправні. Проте, як уже зазначалося, для історичної пам’яті держави дуже суттєвими є також втрати культурного надбання. Це – зміст і сутність чергового розділу виставкового проекту.

За значно заниженими попередніми даними, втрати державного архівного фонду України склали 46 млн. справ. Українські бібліотеки під час війни збідніли на понад 51 млн. книг, а втрати лише 21 музею в сучасних територіальних межах України складають 283782 одиниці зберігання.

Документи з різних регіонів нагадують про трагічні події минулого, про незагоєні рани на тілі української культури. Зрозуміло, що жодна грошова вартість не може бути реальним еквівалентом втрачених пам’яток, адже за своїм історичним і культурним значенням кожна з них – неповторна.

Окремий розділ присвячено економічним збиткам, що їх заподіяла війна Україні.

Країна лежала в руїнах, спустошена, спалена. Про відбудову соціально-економічної сфери, визначення першочергових об’єктів у регіонах України, про мобілізацію населення на відбудовчі роботи, залучення військових з’єднань, профільних спеціалістів, військовополонених ворожих армій йдеться в розділі “Відбудова”.

Надзвичайно цікавим є розділ “Розсекречені документи”. У ньому вперше представлені на широкий огляд постанови з “Окремої папки” до протоколу засідання Політбюро ЦК КП(б)У 1943 року; документи зі справи С. Руднева, рукописи О. Довженка; нещодавно розсекречені

документи архіву Служби зовнішньої розвідки України; оригінали архівних документів з окупаційних фондів Е. Коха та А. Розенберга.

Збереження пам'яті про минуле невід'ємне без його вивчення, дослідження, пошуку. Історична пам'ять народу складається з пам'яті кожного його представника. І те, що й через 65 років по війні прагнення дізнатися про своє коріння не лише не зменшується, а активізується з кожним роком, підтверджує цю тезу. Матеріали цього розділу показують, як ведуть пошук Національний музей, пошукові об'єднання та організації, нащадки учасників Другої світової війни. Тут знайшли місце листи-запити, документи, майже знищені часом, яким завдяки роботі науковців-реставраторів надане право на існування, листи зі словами вдячності працівникам музею від рідних і близьких загиблих, відомості про яких реалізувались завдяки пошуковій діяльності.

Акцентним на виставці є розділ "Непрочитані листи 41-го". Це колекція з понад тисячі кореспонденцій червня–вересня 1941 року, які залишилися невідправленими на пошті м. Кам'янець-Подільський та були вивезені окупантами до Відня. 67 років ці листи перебували у музеях Австрії, але не тільки не досліджувалися, а навіть не були прочитаними. На початку 2010 року вони були передані Державною службою контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України до фонду Меморіального комплексу, співробітникам якого вже вдалося розшукати понад 200 родин адресатів. Ця колекція – унікальний і надзвичайно цінний джерельний матеріал, що дає можливість проаналізувати рівень масової свідомості, дослідити соціальну психологію та суспільну мораль радянських громадян в умовах початкового періоду війни.

Отже, музейні предмети, архівні документи виставки дозволяють стверджувати, що будь-яка історична таїна піввікової, навіть вікової давнини, захована під секретними грифами, затушована військовою цензурою, закопана глибоко в землі чи затоплена водою, у будь-який момент здатна пролити світло правди на реальні події воєнної доби аби нащадки пам'ятали, шанували історію своєї держави та її творців.

Документальна виставка "Війна і Перемога в історичній пам'яті українського народу", яка вписується у загальну концепцію Національного музею, відповідає патріотичним настроям відвідувачів, викликає у них почуття шанобливості до покоління воєнної епохи.

Країна має право на історичну і героїчну спадщину та її переосмислення, на повагу до індивідуальної пам'яті кожного представника багатонаціонального українського народу. В ім'я тих, кого з нами немає, в ім'я тих, хто прийде за нами.

Н. А. ЛАРІНА*

ДОНЕЧЧИНА У РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ: ОГЛЯД ВИСТАВКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

2010 рік в Україні оголошено роком ветеранів Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр). Архівісти Донеччини включилися в роботу з виявлення архівних документів, що висвітлюють історичні події тих буремних часів.

Державним архівом області заплановані заходи з відзначення 65-річчя Перемоги у Великій Вітчизняній війні, які передбачають широкий спектр різних напрямків роботи. Працівники архівних установ, ветерани війни, дослідники, студенти намагатимуться відкрити нові сторінки воєнного літопису, щоб донести до майбутніх поколінь історичну правду про народний подвиг та пробудити в серці кожного почуття національної гордості, безмежну повагу до героїв.

Насамперед на веб-сайті Держархіву Донецької області відкрито окрему сторінку “65 років Перемоги у Великій Вітчизняній війні”, де розміщено 10 статей, 3 виставки: “5 років, які не можна забути. 65-річчю Перемоги у Великій Вітчизняній війні присвячується”; “65 років Перемоги над фашистською Німеччиною” (за документами архівних відділів райдержадміністрацій та міських рад); “До Дня партизанської слави”. Опубліковано статтю “Гіркий рахунок втрат” в обласній газеті “Жизнь”. Підготовлено до публікації статтю “Німецькі табори часів Великої Вітчизняної війни”.

Спільно з обласною універсальною бібліотекою, Донецьким міським осередком Національної спілки краєзнавців України наш архів провів 11-і Донецькі краєзнавчі читання “Біль та радість останнього бою”. Держархівом Донецької області та архівним відділом Артемівської райдержадміністрації ведеться підготовка до обласної науково-практичної конференції, присвяченої 65-річчю Перемоги. Провести її планується разом з краєзнавцями, музейними працівниками м. Артемівська та Артемівського району під час виїзного семінару в Артемівському районі.

Одним з найцікавіших та яскравих заходів є організація та проведення виставок, присвячених цій пам’ятній даті. В приміщенні Державного архіву відкрита виставка: “65 років Перемоги у Великій Вітчизняній війні”, яка буде діяти до кінця року. Найближчим часом планується організувати ще одну виставку спільно з Донецьким обласним краєзнавчим музеєм.

---

* Ларіна Надія Анатоліївна – головний спеціаліст відділу організації та координації архівної справи Державного архіву Донецької області.

Фрагмент виставки в Макіївському
міському художньо-краснознавчому музеї

Естафету виставкової роботи прийняли усі архівні установи області. Цим заходам передувала копітка і тривала робота з виявлення та збору архівних документів, підготовки тематичних планів, спілкування зі свідками подій тих років, перегляду сімейних фондів тощо. Наприклад, архівістами проведено виявлення документів у Держархіві області у фондах сільських управ періоду окупації області та виконкомів міст і районів, а також в особових фондах учасників війни (Волноваський район), фондах архівних відділів (Артемівський район, м. Горлівка), у фонді КП «Музей бойової слави», у колекції документів «Історія виникнення та розвитку міста Сніжного» (м. Сніжне), у сімейних фондах учасників війни (м. Маріуполь). Проведено зустрічі з головами громадських ветеранських організацій, бесіди з ветеранами війни, учасниками підпільного руху в Донбасі.

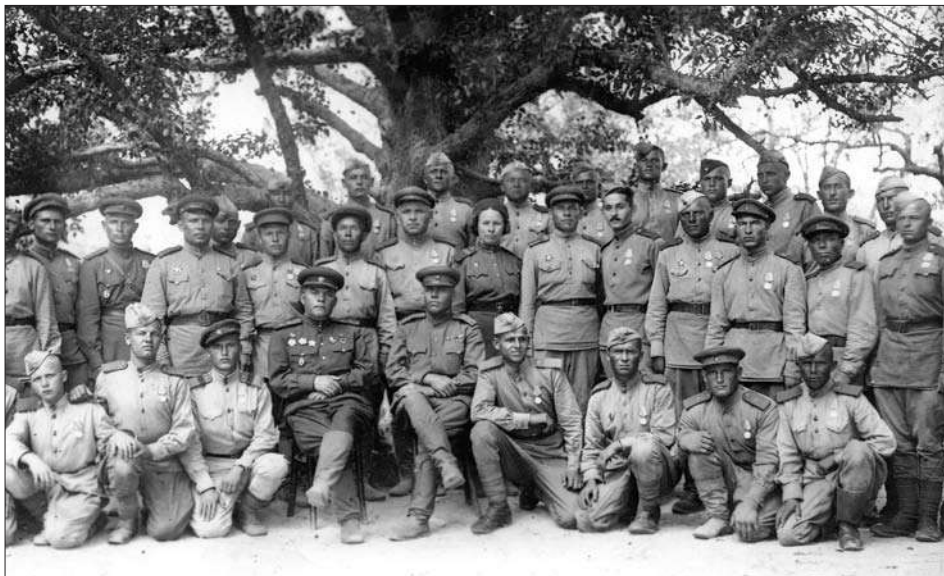
Кожен із тематичних планів виставок має свою індивідуальність і спрямованість – одні відображають історичні події перших днів окупації, оборони та визволення міста чи району (Артемівський, Першотравневий райони, м. Сніжне), інші зробили акцент на показу стану економіки у воєнний та післявоєнний періоди (міста Горлівка, Сніжне). Загалом, тематичні плани охоплюють 4 історичні періоди: початок війни, період окупації, визволення міста чи району області, відбудова народного господарства в післявоєнні роки.

Завдяки спільним зусиллям працівників архівних установ та музеїв, представників органів місцевої влади та органів самоврядування, громадських та ветеранських організацій ці експозиції стали яскравою та резонансною подією для жителів Донеччини та її гостей, про що свідчать зворушливі відгуки громадян, насамперед, учасників війни, колишніх в'язнів концтаборів та їх близьких, студентів, школярів. Нікого не залишили байдужими організовані для жителів міст та районів святкові експозиції архівних документів, серед яких майже 60 % експонатів є оригіналами документів, представлені також особисті речі, фотографії, листи з фронту.

Архівісти архівного відділу Волноваського району підготували виставку “Довгий шлях до перемоги”. Найбільшу зацікавленість у відвідувачів викликають документи фонду Держархіву Донецької області. Так, у експозиціях представлені документи Златоустівської сільської управи, а саме: газети окупаційної управи “Хлебороб” 1942 р., накази окупаційної влади “О мобілізації женщин для отправки на работу в Германию” 1943 р., “О проверке лиц, прибывших на территорию района” 1943 р., список заарештованих осіб Волноваського району у 1943 році. Не залишають байдужими листи з фронту червоноармійців Тахтая С. М., Стратилка І. Ф., Гутирі А. Я., Шульковського І. М. (1943 р.); фотографії, нагородний лист розвідника, Героя Радянського Союзу, почесного громадянина м. Волновахи Канєвського О. Д. (документи осо-

Заступник командира ескадрильї Восьмої Повітряної Армії В. Д. Луценко (другий справа) з бойовими товаришами, 1944 рік

Члени штабу 55 стрілецького корпусу
генерала Логвінова П. Є. (1 ряд, четвертий зліва)

бового фонду); фотографії Героя Радянського Союзу, почесного громадянина м. Волновахи Орлова М. Ф.

Серед експонатів виставки (м. Сніжне) – цікаві фотографії заступника командира ескадрильї Восьмої Повітряної Армії Луценка В. Д. з бойовими товаришами (Литва, 1944), членів штабу П'ятдесят п'ятого стрілкового корпусу генерала Логвінова П. Є.

Ціла палітра почуттів охоплює відвідувачів виставки “Без права на забуття” при знайомстві з нагородним листом С. І. Беличенка. 72-річний житель с. Никифорівка Артемівського району під час бою (1942 рік) підбив 2 танки та зупинив атаку німців. Жителів Мар'їнського району надихнули на роздуми про воєнні роки спогади учасників війни – жителів району, опубліковані в різні роки в газеті “Мар'їнська нива”. На виставці представлені копії документів із фондів Держархіву області, зокрема: публікації в газетах “Железнодорожник Донбасса”, “Во славу Родины”, “Прапор Леніна” за 1943–1945 роки (оперативні зведення від радянського інформбюро, листи з фронту), матеріали надзвичайної комісії (акт про окупацію Успенівської сільради, протокол допиту, список жителів району, замучених та розстріляних за роки окупації). Експозицію органічно доповнили особисті документи фронтників: грамота учасника штурму Берліна Розума М. С., лист з фронту до рідних Ткаченка З. Ф., демобілізаційний білет Гаркуші В. Л., похоронне повідомлення про загибель Горковенка І. Я., при спогляданні яких у відвідувачів стискається серце, а на очах ветеранів з'являються сльози.

Виставка “Судьба человека в документах и фотографиях” була проведена архівним відділом Добропільської міської ради. На ній експону-

Мельничук А. І. (зліва) у госпіталі після поранення, 1944 р.

валися документи учасника бойових дій, інваліда Великої Вітчизняної війни, кавалера ордена Слави Мельничука А. І. Значну їх частину становлять посвідчення про нагородження ветерана численними бойовими нагородами та фотографії.

Експозиція, організована архівним відділом виконкому Єнакіївської міської ради, вирізняється великою кількістю фотографій та особистих документів єнакіївців – учасників Великої Вітчизняної війни. Особливу зацікавленість викликають фронтові листи, газети та документи про воєнні події у Єнакієвому.

Окремо хочеться розповісти про виставку, організовану архівним відділом виконкому Маріупольської міської ради. Презентація виставки розпочалася з транслявання радіоголошення про початок війни, озвученого Ю. Левітаном. Огляд експонатів виставки проводився під музичний супровід пісень періоду Великої Вітчизняної війни у виконанні М. Бернеса, Л. Утьосова, К. Шульженко, що відразу створило у відвідувачів відчуття співпричетності до тих подій. Цей стан досягає апогею, коли відвідувачі бачать унікальні речі: архівні документи, фотографії в'язнів концтаборів з зображенням нелюдських умов перебування в них співвітчизників, набір листівок періоду окупації м. Маріуполя. На виставці були представлені не тільки документи, а й речі людей, які пережили страхіття воєнного часу, наприклад: особисті документи та речі колишньої ув'язненої концтабору Равенсбрюк Е. Вебер. Вражають й інші експонати (побутові та фронтові речі 1938–1945 рр.), які відображають життя населення довоєнного та воєнного періодів.

Минуло 65 років від часу жахливого воєнного лихоліття. Архівні документи, спогади очевидців відкривають невідомі сторінки воєнного літопису. Архівісти Донецької області й надалі продовжуватимуть дозбирувати матеріали задля висвітлення історичної правди, адже це потрібно передусім молоді, яка повинна знати справжню історію своєї країни і бути гідною її героїв.

Л. Б. МІЩАНЧУК*

КРАЄЗНАВЧА КОНФЕРЕНЦІЯ УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ “ШЛЯХОМ ПОДВИГУ І СЛАВИ”

28 квітня 2010 року в м. Івано-Франківську відбулась обласна краєзнавча конференція учнівської молоді “Шляхом подвигу і слави”, присвячена 65-й річниці перемоги у Великій Вітчизняній війні.

Її учасники ознайомилися з тими документами, які зберігаються в Державному архіві Івано-Франківської області і розкривають події, що стали як величезною трагедією нашого народу, так і невмирущою його славою.

Особливу увагу привертають протоколи допитів та інші документи про розстріл громадян в застінках Станіславського гетто в 1941–1942 рр. Так, не залишає нікого байдужим доля звичайного хлопця лісника з с.Зелена 20-річного Бойка Михайла, якого фашисти розстріляли тільки за те, що був комсомольцем. Вражає холонокровність, з якою підписано вирок: пропоную ліквідувати (документ перекладено з німецької мови).

Документи періоду війни містять багато списків громадян, розстріляних німецькими загарбниками в містах і селах області. Наприклад, списки страчених м. Надвірної, с. Колодіївці Надвірнянського р-ну та ін. населених пунктів.

Серед них: Мокляк Василь (20 р.) , Коржик Іван (27 р.) і Воронич Микола (31 р.) з с.Колодіївці загинули від рук фашистів за вбивство 2 німецьких солдат; Чичур Василь (27 р.) вбитий німцями під час втечі з тимчасового фашистського табору, а Сабат Галина (25 р.) вагітною вбита за єврейське походження.

Хто добре знає історію Другої світової війни, той пам’ятає про партизанський рух і партизанське об’єднання на чолі з Артемом Сидоровичем Ковпаком. Комісаром цього об’єднання був С. В. Руднев.

---

* *Міщанчук Людмила Борисівна* – заступник начальника фінансового відділу – керівник кадрової служби Державного архіву Івано-Франківської області.

Син комісара Радик Руднев загинув на території нашої області, про що свідчать документи архіву.

Влітку 1943 року в районі хутора Вишнівка зупинилась група партизан, серед яких був і Радик. У цей час на них натрапив німецький каральний загін. Під час перестрілки було вбито кілька партизан. Радик був поранений в стегно. Документи свідчать, що після перестрілки приблизно на третій день Руднев добрався до будинку Олексія Кіф'яка, де і переховувався. Хазяїн давав пораненому ліки, харчі, але хвороба прогресувала, і на 14-й день Радик помер. Похований на полі, а після визволення села від німецьких загарбників перепохований у братську могилу. На основі архівних документів написано декілька документальних та художніх творів про карпатський рейд А. С. Ковпака, трагічну загибель комісара Семена Васильовича Руднева та його сина Радика.

В архіві зберігається низка документів, у яких зафіксовані вражаючі цифри збитків, нанесених німецько-фашистськими загарбниками промисловості, сільському господарству області. Та більше за все крають душу цифри, за якими стоїть смерть ні в чому не винних мирних жителів – жінок, дітей, стариків. Вдумайтеся в ці цифри! 223 920 чол. замучених і вбитих, 68 361 чол. – вивезених в Німеччину на примусові роботи. Зберігається в архіві підшивка листів наших земляків, написаних родичам з німецьких міст і сіл часів окупації. В кожному з них чується невимовна туга за рідним краєм, родиною.

Цікаво почитати спогади учасників боїв за визволення м. Станіслава. Так, молодший лейтенант Бакалійник пише: “За кожную вулицю, за кожен будинок точилися запеклі бої. Німецькі снайпери поливали вулиці вогнем з горищ, напівзруйнованих будинків, з підвалів, з дерев. На одному з будинків по вулиці Грюнвальдській уціліла емблема з одноголовим орлом. Хтось із воїнів скинув її на землю. Це було символічно: ніколи над Станіславом не буде німецького прапора з потворною свастикою. Натовп мешканців міста зустрічав переможців. Це було 27 липня 1944 року”.

Іншим було ставлення до війни на Заході країни. Архівні документи свідчать, що на території Прикарпаття і проти фашистів, і проти комуністів вела нерівну жорстоку боротьбу ОУН-УПА. Довгий час правда про цю боротьбу замовчувалась або ж фальсифікувалась. Тепер, коли архівні документи розсекретили, суспільство має змогу перекоонатися в тому, що це були масштабні визвольні змагання за незалежну Україну, часто жорстокі з обох сторін, часто приречені на поразку для повстанців, бо сили були нерівні. Підпілля було багаточисленним, та роки виснажливої боротьби забирали життя воїнів ОУН-УПА щодня і щогодини. Документи зберігають факти історичної правди про ці події в нашому краї. Генерал Де Голь (президент Франції) колись сказав:

“Якби у мене була така армія як УПА, жоден німець не ступив би на землю Франції”.

Радянська армія звільнила Україну від фашистів. Не можна забувати, що в цій армії воювали мільйони українців, визволяючи свою землю, свої міста і села. Вони воювали за рідних, які гинули в окупації, яких гнали в Німеччину на примусові роботи. Нам пощастило, що вони не дали нацистам панувати над нами з їх таборами смерті, “бабиними ярами”, ідеологією расової вищості, ненавистю до євреїв і слов’ян.

Війна – це зло, найжахливіше, що вигадало людство для знищення собі подібних. І тому сьогодні ми згадуємо всіх, хто воював, хто загинув, хто втратив свою молодість і хто здобув нам перемогу над фашистською Німеччиною. Згадуємо і низько вклоняємося їм.

Л. Л. ЛЕВЧЕНКО, М. О. МЕЛЬНИК*

ПОПОВНЕННЯ ФОНДІВ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ МИКОЛАЇВСЬКОЇ ОБЛАСТІ ДОКУМЕНТАМИ З ІСТОРІЇ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

65 років для світової історії лише мить, проте за цей час проходить життя цілого покоління людей, три генерації встигають змінити одна одну, і кожна з них має свою історію та культуру. Пам’ять кожної людини зберігає пережите, яке хвилює. Все інше належить до категорії “отримані знання”. Людині властиво отримувати і втрачати знання, або забувати непережите. Покоління, що пережило Другу світову війну вже практично пішло в історію, і лише архіви та музеї зберігають у своїх анналах пам’ять про війну.

У ході підготовки до відзначення 65-річчя Перемоги Державний архів Миколаївської області значно поповнив свої фонди документами з історії Другої світової війни. На зберігання до архіву надійшли документи Миколаївської обласної редакційної колегії “Книга пам’яті України” та документи, зібрані краєзнавцем Цигановим Валерієм Івановичем, який усе своє життя присвятив дослідженню бойового шляху 384-го Окремого Червонопрапорного Миколаївського батальйону морської піхоти Чорноморського флоту.

Миколаївська обласна редакційна колегія “Книга пам’яті України” була створена з метою увічнення пам’яті воїнів, загиблих на фронтах Великої Вітчизняної війни, згідно з Постановою Ради Міністрів УРСР

---

* *Левченко Лариса Леонідівна* – кандидат історичних наук, директор Державного архіву Миколаївської області.

Мельник Марина Олександрівна – начальник відділу інформації і використання документів Державного архіву Миколаївської області.

від 31 липня 1989 року № 201 “Про організацію роботи, матеріально-технічне та фінансове забезпечення підготовки та видання республіканської, обласних і Київської міських книг пам’яті”. Редакційна колегія та її робоча група проводили пошукову роботу з виявлення прізвищ загиблих воїнів у центральних архівах, державних архівах областей, партійних архівах обкомів та інших архівних установах колишнього СРСР, СНД та України, листувалися із родичами загиблих, військкоматами з метою уточнення імен загиблих та даних про них, складала списки загиблих воїнів, збирали та узагальнювали статистичні дані, готували до видання томи обласної книги Пам’яті, надавали практичну і методичну допомогу у підготовці до видання районних книг пам’яті.

Видані томи “Книги пам’яті” є справжнім літописом народного героїзму на фронтах Великої Вітчизняної війни. 75 тисяч жителів та уродженців Миколаївщини поклали свої життя на вівтар перемоги над фашистської чумою. Книга Пам’яті документально фіксує величезні жертви тих трагічних і одночасно героїчних років. До неї занесені імена солдат і офіцерів Червоної армії, партизан і підпільників, прах яких покоїться на землях колишнього СРСР та території ще дев’яти країн Європи. І хоча минуле вже належить історії, але мужність і масовий героїзм нашого народу, виявлені в роки Великої Вітчизняної війни, ніколи не згаснуть. 90 уродженців Миколаївської області були удостоєні звання Героя Радянського Союзу, 15 осіб відзначені орденом Слави усіх трьох ступенів, орденами і медалями нагороджені десятки тисяч жителів Миколаївщини. Звання Героя Радянського Союзу посмертно присвоєно керівнику підпільної організації “Миколаївський центр” В.Лягіну, керівнику і учасникам комсомольської підпільної організації “Партизанська іскра” В. Моргуненку та П. Дяченку. Син миколаївського корабеля, Герой Радянського Союзу, льотчик В.Гречишников у серпні 1941 року бомбардував Берлін, а восени 1941 року під Тихвином повторив подвиг М. Гастелло. П. Дмитров збив 15 фашистських літаків, його ім’я висічене на меморіальній плиті, встановленій у центрі Братислави. 193 бойових виходи здійснив командир загону торпедних катерів Б. Першин і потопив 6 ворожих кораблів. У селі Фокіно Лозненського району Вітебської області Білорусі встановлений пам’ятник уродженцю міста Очакова лейтенанту Г.Потьомкіну. Цей список можна продовжувати.

Перший обласний том “Книги пам’яті” вийшов у 1995-ому році до 50-річчя Перемоги. Разом зі співробітниками редакційної колегії матеріал до кожного чергового тому збирали редакційні колегії і робочі групи працівників районних книг, працівники військових комісаріатів, ветерани Великої Вітчизняної війни і родичі загиблих, архівісти і краєзнавці, історики, представники науки, освіти і культури. Багато матеріалу зібрано пошуковим загоном “Пам’ять”, музеєм бойової сла-

ви “Патріоти Вітчизни”, пошуковими загонами Миколаївської області. Значення цих матеріалів важко переоцінити.

Серед зібраних джерел – довідки та копії документів Центрального архіву Міністерства оборони Російської Федерації (м. Подольськ), Центрального Військово-морського архіву (м. Гатчина), архіву Військово-медичної документації (м. Санкт-Петербург), Державного архіву Російської Федерації (м. Москва), Російського державного воєнного архіву (м. Москва), Центрального архіву прикордонних військ Федеральної служби безпеки Російської Федерації (м. Пушкіно Московської області), військових комісаріатів областей України та СНД, державних архівів областей України та країн СНД, довідки, інформації і відомості, надані селищними та сільськими радами, підприємствами, установами, організаціями, учбовими закладами, державними і народними музеями, місцевими організаціями Українського товариства охорони пам'яток, спогади ветеранів Великої Вітчизняної війни, однополчан, членів сімей загиблих тощо. Відповідно до розпорядження Миколаївської обласної державної адміністрації від 2 квітня 2009 року № 111-р редакційна колегія була ліквідована у зв'язку із завершенням пошуково-видавничого проекту. Усі зібрані документи і матеріали стали основою формування архівного фонду Р-6122 “Робоча група Миколаївської обласної редакційної колегії “Книга пам'яті України”. Крім цього, до фонду увійшли установчі документи редакційної колегії і робочої групи, накази керівника групи з основної діяльності, плани і звіти, інформації, надані установам вищого рівня, кошториси доходів і видатків, звіти з фінансово-господарської діяльності, штатні розписи, колективні угоди тощо. До складу фонду входять усі видані редакційною колегією томи “Книги пам'яті України” по Миколаївській області, Книги пам'яті, видані усіма обласними редакційними колегіями України, а також майже усі примірники Книг пам'яті, опублікованих різними редакційними колегіями країн СНД.

Велике значення для історії міста Николаєва і Миколаївської області має прийнятий на зберігання особовий фонд В. І. Циганова, який отримав номер “Р-6120”. Сам краєзнавець народився у місті Николаїв у родині І.М.Циганова, який пройшов усю війну у складі 384-го батальйону морської піхоти під командуванням Героя Радянського Союзу Ф.Є. Котанова. У 1967 році Валерій Циганов вступив до лав Радянської армії, а по закінченню військово-морського училища імені П.С. Нахімова служив на Північному флоті. У 1991 році він вийшов у відставку з посади заступника головного інженера управління озброєння і експлуатації Кольської флотилії у званні капітана 3-го рангу. Усе своє життя він присвятив дослідженню бойового шляху 384-го Окремого Червонопрапорного Миколаївського батальйону морської піхоти. Поштовхом до такого дослідження стала доля батька – командира 45-ї

батареї 384-го батальйону І. М. Циганова. А також той факт, що у роки Великої Вітчизняної війни 139 морським піхотинцям було присвоєно звання Героя Радянського Союзу, з них 58 воювали у складі 384-го батальйону. 2008 року видавництво Ірини Гудим видало книгу Валерія Циганова “Удар меча”, яка розповідає про бойовий шлях 384-го батальйону морської піхоти та, зокрема, про десантну операцію при звільненні Миколаєва під командуванням Костянтина Ольшанського. У фонді зосереджені рукописи книг, статей, нарисів В. Циганова, документи про бойові дії загону під командуванням Костянтина Ольшанського, десантні операції 384-го Окремого Червонопрапорного Миколаївського батальйону морської піхоти Чорноморського флоту у 1943–1944 роках, списки особового складу батальйону, спогади ветеранів, копії листів про нагородження учасників боїв, вирізки з газет, листування з учасниками війни, архівами, музеями, фотографії тощо. До фонду також включені передані В. Цигановим копії листів Ф. Котанова, а також документи про десантну операцію у районі Ялта-Мангуш-Маріуполь та визволення м. Бердянськ. Архів продовжує своє співробітництво з краєзнавцем Валерієм Цигановим і найближчим часом планує поповнити фонд новими документами.

Значною була й виставкова робота Державного архіву Миколаївської області. 27 січня 2010 року в приміщенні Миколаївського обласного товариства єврейської культури держархівом області відкрито виставку “Трагедія Голокосту на Миколаївщині”, під час якої було оприлюднено документи про кількість жертв та місця поховання розстріляних євреїв Миколаївщини, Одещини, Молдови та Бессарабії на території Миколаївської області, створення гетто та трудових комун, у яких утримувались мирні жителі, у тому числі і євреї. Крім того, на виставці були представлені документи державної комісії з розслідування злочинів нацистів на території Миколаївської області в роки Другої світової війни. В рамках заходу директор держархіву області Л. Л. Левченко виступила з доповіддю про криваві факти розстрілу єврейського населення Миколаївщини, відомості про які виявлені в документах держархіву. З матеріалами виставки “Трагедія Голокосту” можна ознайомитись на сайті держархіву у розділі “Документальні виставки on-line”.

28 квітня 2010 року в приміщенні держархіву відбулося урочисте відкриття виставки документів “Десант безстрашних (до 65-ї річниці Перемоги)”, яка висвітлювала десантну операцію 384-го батальйону морської піхоти. На виставці була представлена велика кількість фотодокументів, у тому числі фотографії усіх 68 десантників. Окремі стенди було присвячено керівнику миколаївського десанту Герою Радянського Союзу Костянтину Ольшанському. На відкритті виставки були присутні представники Миколаївської обласної ради ветеранів, ветерани

Великої Вітчизняної війни, керівний склад облдержадміністрації, краєзнавці й науковці міста Миколаєва, спеціалісти держархіву, студенти Українського державного морського технічного університету, представники ЗМІ. У рамках заходів, присвячених 65-й річниці Перемоги, проводились Дні відкритих дверей у держархіві області, екскурсії, шкільні уроки, радіо- та телепередачі.

Та все ж найбільшу увагу архівом було приділено використанню новітніх засобів інформаційних технологій. На сайті Державного архіву Миколаївської області (www.archiv.mk.ua) була відкрита нова рубрика “До 65-річчя Перемоги”, яка включає чотири онлайнві виставки:

“До 65-річчя звільнення Миколаївщини від фашистських окупантів”

“З історії діяльності партизанських загонів та підпільних організацій, які діяли на території Миколаївщини у 1941–1944 рр.”

“Насильницьке вивезення мирного населення Миколаївщини на примусові роботи до Німеччини під час Великої Вітчизняної війни”

“Миколаївщина з 1941 по 1945 рр.”.

Найбільшу зацікавленість у відвідувачів сайту викликала виставка “До 65-річчя звільнення Миколаївщини від фашистських окупантів”. 6 березня 1944 року війська 3-го Українського фронту під командуванням генерала армії Р. Я. Малиновського, форсувавши річку Інгулець і захопивши на західному березі кілька плацдармів, приступили до здійснення Березнегуватсько-Снігурівської операції. За два дні наступальних боїв частини Червоної Армії оволоділи Новим Бугом, Казанкою та іншими населеними пунктами. Перетнувши залізницю Долинська-Миколаїв, наші війська зламали фронт 6-ї німецької армії. З району Нового Буга війська фронту спрямували удар по тилах ворожих військ, що діяли на сході від Миколаєва. Одночасно зі сходу наступали 5-а і 6-а ударні та 28-а армії фронту, прикриті 17-ою повітряною армією. У березні 1944 р. у районі селищ Березнегувате і Снігурівка було оточено і знищено угруповання гітлерівців чисельністю до восьми дивізій. 19-21 березня 1944 р. визволено Єланець, Братське, Арбузинку. Тим часом війська правого крила 3-го Українського фронту заволоділи Новою Одесою і Вознесенськом. 20-24 березня війська цього фронту по всій лінії від Вознесенська до Миколаєва форсували річку Південний Буг. Частини 2-го Українського фронту на той час повністю очистили від окупантів Первомайськ, Криве Озеро і Врадіївку. 26 березня 1944 р. у Миколаївському торговому порту висадився загін десантників, яким командував старший лейтенант Костянтин Ольшанський. 28 березня 1944 р. війська 5-ої ударної і 28-ої армій оволоділи містом Миколаїв. При визволенні Миколаєва відзначились війська 5-ї ударної армії генерал-полковника В. Д. Цвєтаєва, 28-ої армії генерал-лейтенанта О. О. Грєчкіна, 6-ої армії генерал-лейтенанта І. Т. Шлемі-

на, 2-го гвардійського мехкорпусу генерал-лейтенанта танкових військ К.В.Свиридова, 17-ої повітряної армії, якою командував В. О. Судець. Двадцятьма артилерійськими залпами салютувала Москва доблесним визволителям Миколаєва. Після визволення міста війська лівого крила 3-го Українського фронту, форсуючи річку Південний Буг, зав'язали бої на підступах до Очакова. 2 квітня 1944 р. територія Миколаївщини була повністю звільнена від нацистських військ.

За героїзм, проявлений у боях за визволення Миколаївської області, понад 100 воїнів Червоної Армії були удостоєні звання Героя Радянського Союзу, 19-ти з'єднанням і частинам присвоєно найменування "Миколаївських", "Первомайських" і "Новобузьких".

На виставці представлені постанови Миколаївських облвиконкому і обкому КП(б)У періоду визволення Миколаївщини від нацистських загарбників, статті з газет, хронологічні довідки про період тимчасової нацистської окупації населених пунктів Миколаївської області з відомостями про загибель військовослужбовців Червоної Армії під час визволення населених пунктів, фотографії місць бойових дій у березні 1944 р., визволителів Миколаївщини, фотографії пам'ятників та пам'ятних знаків на честь визволення Миколаївщини від нацистських загарбників та інші документи.

Документи виставки "З історії діяльності партизанських загонів та підпільних організацій, які діяли на території Миколаївщини у 1941–1944 рр." розповідають про діяльність партизанських загонів та підпільних груп. Велика Вітчизняна війна 1941–1945 рр. стала суворим випробуванням для країни. З перших днів війни жителі Миколаївщини проводили мітинги, на яких висловлювали рішуче прагнення боротися з окупантами. Станом на 21 липня 1941 року в області в народне ополчення записалось 70464 жителі.

На виконання постанови ЦК ВКП(б) від 4 липня 1941 року "Про організацію боротьби в тилу ворожих військ" у Миколаївській області було сформовано підпільний обком партії, в районах та містах – райкоми та міськкоми партії, підпільні організації, партизанські загони, диверсійні та розвідувальні групи. Після вимушеного відходу військ Червоної Армії, тридцять два місяці – з 1 серпня 1941 року по 4 квітня 1944 року – Миколаївщина була окупована німецько-румунськими військами. Нищилися культурні і матеріальні цінності, за період "господарювання" на території області фашистами було знищено більше 105000 громадян.

Розгорнулася підпільна і партизанська боротьба. Умови, за яких жителі Миколаївщини розпочали боротьбу з окупантами, були тяжкими: на території області розташувалася велика кількість військових частин, штабів, аеродромів, баз. У Миколасві був штаб спеціальних військових з'єднань, спеціальних частин СС, поліції. Незважаючи на це, у Мико-

ласві, Первомайську, Казанківському, Баштанському, Березнегуватському, Кривоозерському, Доманівському районах були організовані і діяли партизанські загони і підпільні організації. В Арбузинському, Врадіївському, Жовтневому, Новоодеському, Миколаївському, Братському, Вознесенському діяли підпільно-патріотичні групи. Більшість підпільних груп і партизанських загонів створювали військовослужбовці Червоної Армії, які опинилися в оточенні або, потрапивши в полон, змогли вирватися з фашистських таборів, а також місцеві активісти: комуністи, комсомольці, антифашисти. Найбільш відомими підпільними організаціями на Миколаївщині були: “Миколаївський центр” у м. Миколаїв на чолі з В. О. Лягіним, куди входили групи А. Палагнюка (Андреєва), В. Бондаренка, П. Зашука, М. Комкова та ін., підпільна молодіжна організація “Партизанська іскра” у с. Кримка Первомайського району на чолі з В. С. Моргуненком, підпільні групи на території Жовтневого району на чолі з Т. М. Морозовим, підпільні загони у селах Богданівка і Доманівка, очолювані А. Т. Мазепою, партизанський загін, створений на території Казанківського району під командуванням Г. М. Седнева. Партизани і підпільники застосували різноманітні форми боротьби: випускали листівки та відозви з закликами до боротьби з окупантами, здійснювали диверсії, організовували масовий саботаж населенням області військових, економічних і політичних заходів окупантів. Важливе місце в діяльності підпільних організацій і груп посідали бойові операції по знищенню пального, продовольства, винищенню особового складу гітлерівських військ, а також здійснення диверсійних актів на транспорті, псування телеграфно-телефонного зв’язку, значна робота проводилась по звільненню з таборів військовополонених. За мужність і героїзм у боротьбі з німецько-румунськими загарбниками звання Героя Радянського Союзу посмертно були удостоєні чотири підпільники: Віктор Олександрович Лягін, Володимир Степанович Моргуненко, Парфентій Гречаний, Даша Дяченко, більше тисячі підпільників і партизан області нагороджені орденами і медалями. Про них нагадують меморіальні дошки, пам’ятники, вулиці, названі іменами героїв, обеліски і кургани слави.

На виставці були представлені накази, оголошення та повідомлення окупаційної влади про покарання за підпільну та партизанську діяльність, документи, які розповідають про підпільні групи та партизанські загони на Миколаївщині, експонувалася мапа Миколаївської області з позначенням місць діяльності цих груп та загонів, фотографії підпільників і керівників партизанських загонів, фотографії з місць диверсій, документи про нагородження патріотів.

Іншу, не менш трагічну і героїчну сторінку історії Другої світової війни висвітлює онлайн-виставка “Насильницьке вивезення мирного населення Миколаївщини на примусові роботи до Німеччини під час

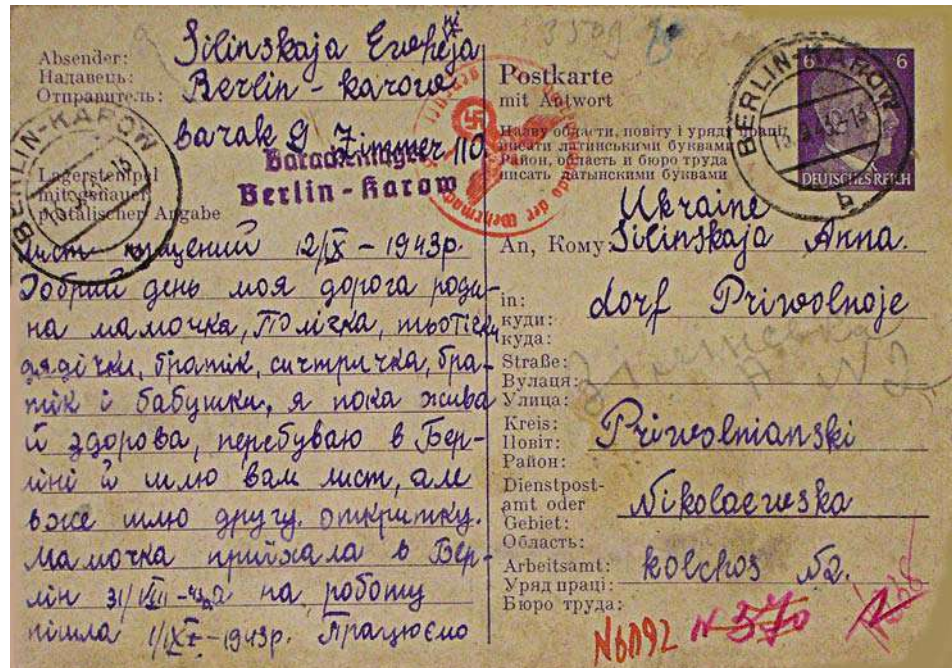
Великої Вітчизняної війни”. У серпні 1941 р. фашистські війська окупували Миколаївщину. Територія області (у сучасних її межах) була поділена між Німеччиною та Румунією. Документи Державного архіву Миколаївської області яскраво характеризують кривавий “новий порядок”, який встановили німецько-румунські окупанти на території нашого краю. В миколаївському передмісті Темвод регулярно проводились розстріли мирного населення, на території Миколаївщини німецько-румунські окупанти створили низку гето, де знищували мирних громадян. У м. Миколаїв було розстріляно, замучено, повішено 80 тис. мирних громадян і військовополонених, а взагалі по області більше 105 тисяч чоловік (за даними на 1946 рік). Однією зі складових “нового порядку” окупантів було насильницьке вивезення мирного населення Миколаївщини на примусові роботи до Німеччини (як правило, вивозили молодь 1926–1927 року народження), за відмову їхати до Німеччини хлопці та дівчата підлягали ув’язненню, а іноді й розстрілу. На виставці експонуються документи, що розповідають про тяжку долю наших земляків “остарбайтерів”. Всього по м. Миколаїв було вивезено на примусові роботи до Німеччини 5000 осіб, а по області (без урахування районів, що увійшли до Миколаївської області у 1954 році), за даними Миколаївського облвиконкому на 1 червня 1947 р. – 45507 осіб. 2 квітня 1944 року територія області була звільнена від нацистів. Починаючи з 1945 р., мешканці Миколаївщини почали повертатися на Батьківщину.

На початку XXI століття, коли український народ намагається переосмислити історичне минуле, ми розуміємо, що період Другої світової війни є особливим, переломним етапом у тривалому, суперечливому процесі формування нашого суспільства. Активна участь українського народу в антигітлерівській коаліції, великі людські жертви, колосальні матеріальні збитки сприяли поглибленню національно-патріотичної свідомості. Заслуги українського народу у боротьбі за свободу і незалежність народів Радянського Союзу та Європи здобули світове визнання. Україна вийшла з війни не просто як одна із країн-переможців, вона вперше увійшла у систему світової співдружності, набувши статусу суб’єкта міжнародного права, члена Організації Об’єднаних Націй. У цьому контексті величезного значення набуває вивчення історії Другої світової війни, новий погляд на події, нове прочитання документів без заангажованості та політичної упередженості. І особливе місце у цих дослідженнях посідають фонди державних архівів України, популяризація яких є одним із основних завдань архівних колективів.

Відкриття виставки “Десант безстрашних”
у Державному архіві Миколаївської області.
Фото 2010 рік.

Deutlich u. auf der Linie schreiben! Пиши wyraźnie i тільки на лініях! Пиши ясно и только на линиях!

за 60 км. від лагера грузило і розгружаємо великі
 фірми «Швейцарський банкер». Малочка робота не тяжка
 робило з 6-8, а ноги свободні. Малочка їсти нам
 дають 250гр. хліба і два рази баланси, а коли картоплю
 Малочка, за мене не безпокойтеся нам не скучно ми всі
 вмісти в одній лагері так що бачимося. Малочка я
 в одній кімнаті з Тамашай Ч. стило на одній койці
 імо вмісти Малочка неживишка я до колдоської пси-
 [REDACTED]

Малочка, я написала з фотки
 дані, як получу ответ напиши. Мама хліб у нас ще
 є то нічого. Мама і Толя за мене не безпокойтеся
 [REDACTED]

Толіска не
 надавай привіт Антоні шурі, Тамі, мамі, усім і всім останнім
 по вулиці живіть на вулиці дружно, так як ми будемо.
 Дока досвідчені вачо. докля зайіська жінка. цілють вас усіх
 0024 26.

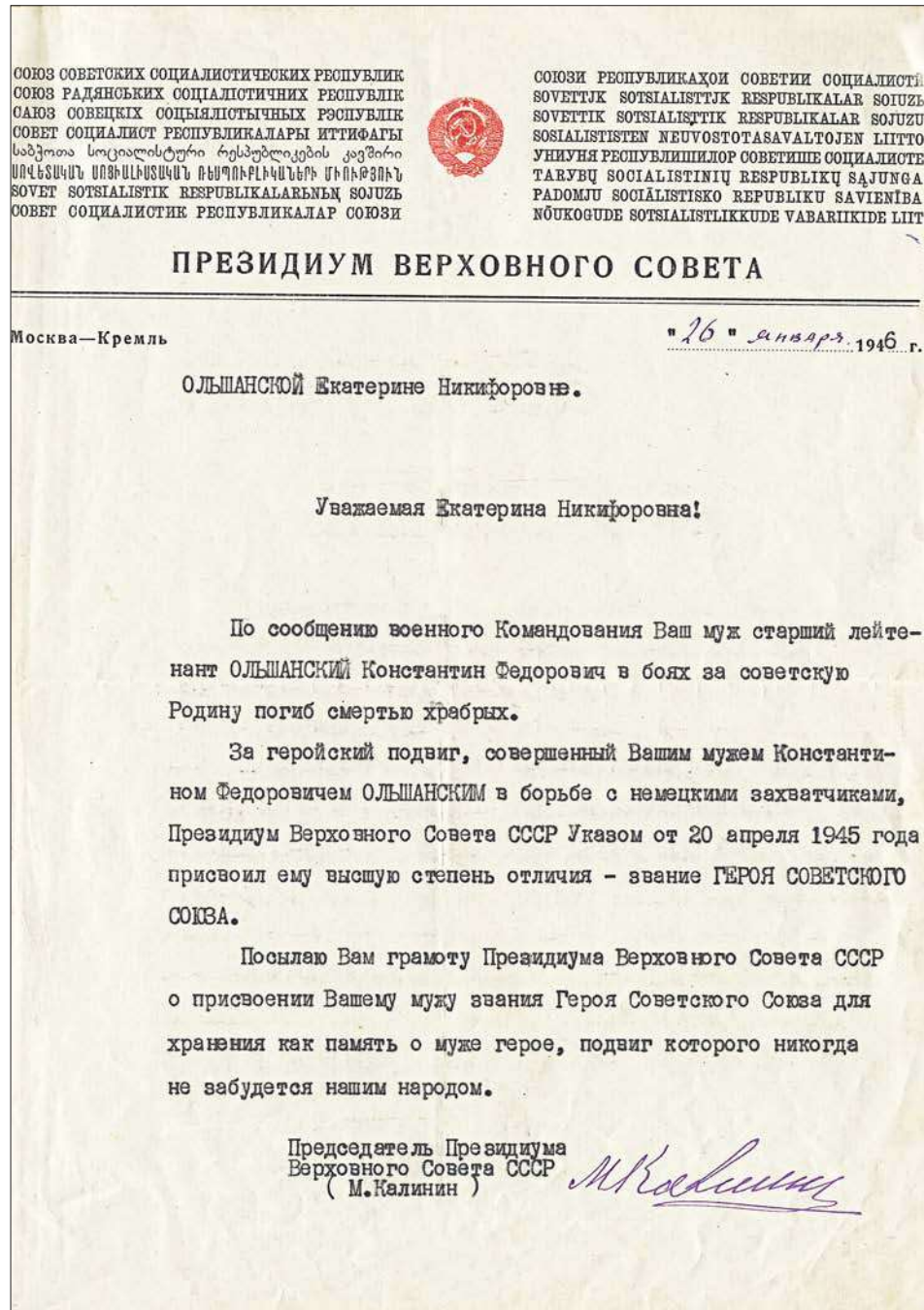
Лист Зелінської Євгенії, насильно вивезеної на примусові роботи до Німеччини,
 від 12 вересня 1943.

Держархів Миколаївської обл., ф. Р-2871, оп. 1, № 6092.

Керівник підпільної організації
“Миколаївський центр”
Лягін Віктор Олександрович
(1908–1943).
*Фото з фондів
Держархіву
Миколаївської обл.
Без дати.*

Костянтин Ольшанський
з дружиною Катериною
Ольшанською.
Фото. До 1940 року.
*Держархів Миколаївської обл.,
ф. П-10, оп. 1, спр. 227,
арк. 59.*

Лист Президії Верховної Ради СРСР, направлений К. Н. Ольшанській,
 про присвоєння їй чоловікові К. Ф. Ольшанському
 звання Героя Радянського Союзу.
 Держархів Миколаївської обл., ф. П-10, оп. 1, спр. 227, арк. 6.

Діти рвуть портрет А. Гітлера після звільнення Миколасва.
Фото з фондів Держархіву Миколаївської обл. 1944 рік.

Члени Надзвичайної державної комісії з розслідування нацистських злочинів
оглядають могилу в'язнів гетто у с. Богданівка Доманівського району (1944 р.)
Фото з фондів Держархіву Миколаївської обл. 1944 рік.

О. А. КОЛЕСНИК*

ДОКУМЕНТАЛЬНИЙ ФІЛЬМ ПРО ДОЛЮ ЛЮДИНИ В ЧАСИ ВІЙНИ

Я там був не з власної волі [Відеозапис] : докум. фільм : в 3 серіях / авт. сценарію Валерій Тетерятник; продюсер Олександр Ушаков; наук. консультант канд. іст. наук, д-р політ наук Владислав Гриневич. – Україна, 2010.

Рецензований документальний фільм про події Другої світової війни різко виокремлюється на фоні більшості інших, позаяк події висвітлені в ньому з доволі незвичного ракурсу. Це мікроісторія життя одного чоловіка, яка розгортається у макроісторію – доля людини на тлі цілої воєнної епохи. Уродженець Донбасу Станіслав Якович Каунов (1925 р. н.) оповідає історію свого життя під час війни – від перебування в окупованій Україні до примусового вивезення його як оstarбайтера, а згодом в'язня концтаборів Бухенвальд та Дора-Міттельбау у Німеччині. Разом з Кауновим його історію переживає і глядач. Нечасто у сучасному українському документальному кінопросторі можна побачити такий підхід. Тим більш, що Станіслав Каунов не був військовим, а цивільною людиною.

Стрічка поділена тематично на три серії, тож варто зупинитися на кожній із них. У першій частині, яка має назву “Окупація”, бачимо, як після 22 червня 1941 року змінюється життя хлопця, який щойно закінчив семирічку.

У фільмі порушено низку непростих питань початкового періоду війни. Зокрема, є сюжет про те, як партійні і радянські владні структури виїздили з міст ще до приходу німців (чи, у випадку із столицею Донбасу, їхніх союзників-італійців), залишаючи населення наодинці із власними проблемами. Або зображена паніка і втеча під час відступу Червоної Армії радянського керівництва.

Привертає увагу влучний відеоряд з показом заводів, Дніпрогесу, з викладом історії знищення підприємств перед відступом радянських військ. Не можна не побачити цікаві реконструкції, які супроводжують усі три серії. Вони не завжди вдало поєднуються з кадрами фото з архівів, але урізноманітнюють оповідь та додають жвавості викладу, створюють враження того, що події відбуваються не в минулому часі, як про це розповідає герой фільму, а нині.

Також до найбільш гострих моментів першої частини належить сцена із пересильним пунктом у Перемишлі, де головний герой розповідає про те, як ледь не став “десятим” – особою відібраною есесівцями зі східних робітників для розстрілу.

---

* Колесник Ольга Анатоліївна – студентка факультету гуманітарних наук Національного університету “Києво-Могилянська академія”.

У другій серії ми поринаємо у майже невідомий світ життя в Німеччині робітників зі Сходу – остарбайтерів. Вона так і називається “Остарбайтер”. Для радянської влади ці люди належали до категорії ненадійних (життя за кордоном та праця на ворога), а сама тема вивезення і праці місцевого населення в нацистській Німеччині тривалий час була фактично закрита. Історія остарбайтерів здавалася тоді підозрілою, і в ній важко було відшукати виразні зразки радянського патріотизму. Цікаво, що й Станіслав Каунов замислювався над тим, ким він був під час праці у Третньому Рейху: *“Меня постоянно мучил вопрос: Кто мы? Формально – изменники Родины. Люди, которые не ушли с отступающей армией”*. Як бачимо, питання з непростих.

У фільмі розкривається інша сторона такого переважно примусового заробітчанства. Виявляється, що все ж остарбайтери, хоч і були найнижчими в ієрархії іноземних робітників і ставлення до них було найгіршим, жили подекуди краще, ніж на батьківщині. Загальновідомий факт, що багато з колишніх остарбайтерів не мали бажання після закінчення війни повертатися до Радянського Союзу. Деяких з них повертали примусово. Певна річ, були і жорстокі хазяї-роботодавці, і тяжкі умови праці, і 11–12-годинний робочий день. Однак, остарбайтери все ж отримували зарплатню. Хоч спочатку і вкрай низьку проти тієї, що їм мали вихідці зі Скандинавії чи Італії. Але цього вистачало також і на відвідання музеїв та кінотеатрів. Станіслав Каунов згадує про своє враження від музеїв і враження від спортивних змагань під час організованих німцями у Темпельхофі “Олімпійських ігор для союзників”.

Писали остарбайтери додому листи, купували речі на подарунки; у Каунова навіть збереглися дві світлини з чотирьох, які він надіслав додому.

Із власного досвіду головний герой робить висновки, що не всі німці були звірі-нацисти. Зокрема, про це розповідається у сюжеті, про те, що остарбайтер Каунов каже, що другий його майстер ставився до нього по-доброму: *“Говорил “Гитлер шайзе” и даже подкармливал меня”*. Цікава також оповідка і про антинацистську діяльність головного героя.

Остання серія фільму (“Концтабори”) продовжує розкривати майже не знану українським глядачем тему життя німців у Німеччині під час війни. Це ще один досить несподіваний ракурс погляду на війну, погляд із німецького тилу, який висвітлює буденне життя німців – що німці їли, як працювали, як відпочивали і відзначали свята, які фільми дивилися. Водночас у цього життя був свій жахливий прихований бік – концтабори. Без використання рабської праці примусових робітників економіка Третього Рейху була не здатна тоді функціонувати.

Найбільш приголомшливим у цій частині, мабуть, був кіномомент про жахливий концтабір Бухенвальд. Виявляється, він не закінчив свого існування у квітні 1945-го, а функціонував як частина мережі ГУЛАГу

аж до березня 1950-го, як і деякі інші концтабори в радянській зоні окупації. Згадується цитата, наведена на початку серії: *“Концентраційні табори є характерною рисою фашистської держави, бо без них вона існувати не може. Вони необхідні через величезні масштаби репресій і терористичного характеру системи в цілому [...] Табори породжені самою суттю фашистської держави. Зв’язок між тим і іншим настільки є очевидним, що можна сказати: фашистських держав без концтаборів не буває”*¹. За повоєнний час його існування через стіни радянського “Спецтабор № 2” чи просто Бухенвальд пройшло понад 28 тисяч осіб. При цьому смертність серед в’язнів була ще вищою, ніж за нацистів.

Крім згадуваного застосування відеоряду на тлі загальної оповіді, у фільмі використовуються комп’ютерні реконструкції та графіка, зокрема, при відтворенні типу житлових споруд, бомбосховищ. Архівні матеріали для фільму були взяті із ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, використовувалися кадри й з інших документальних стрічок.

Щодо музичного оформлення, то фільм хвилює вишуканими творами Ф. Генделя, Й. С. Баха, Р. Вагнера. А ще стрічку супроводжували народні пісні, марші і навіть вальс батька Станіслава Каунова, який чуємо й бачимо у виконанні героя стрічки.

У створенні стрічки брали участь закордонні інститути і установи: Посольство Федеративної Республіки Німеччини в Україні, Польський інститут у Києві, меморіальні комплекси “Бухенвальд” та “Дора-Міттельбау”.

До певних недоліків фільму слід віднести деякі технічні збої. Так, під час промови Сталіна від 3 липня 1941-го року внизу екрану “біжить” рядок з текстом з такою швидкістю, що його важко прочитати. Вочевидь, автори фільму замислювалися, як полегшити сприйняття нерозбірливої промови, але технічно це не зовсім вдалося досягти.

До позитивних моментів фільму слід віднести його виважене і гуманістичне налаштування. В ньому відсутні мотиви звинувачень і образ, ненависті і зневаги, так само як і зайвої патетики і пафосу переможців. Навпаки, наголос робиться на людяності та гуманізмі, на вибаченні і примиренні. Як і колишній остарбайтер Станіслав Каунов, так і його син Тимофій, не відчувають бажання помститися за втрачену молодість чи зруйноване життя рідних: *“Мы должны найти общий язык и таким образом стать людьми не похожими на тех извергов, которые в свое время совершили такие злодеяния”*. Отже, на нашу думку, фільм є неупередженим поглядом на події Другої світової війни як з боку його авторів, так і колишнього остарбайтера, в’язня Бухенвальду Станіслава Каунова – людини, яка вміє пробачати й жити далі.

¹ Желю Желев. Фашизм. Тоталитарное государство. – Москва, 1991. – с. 210–211.

С. П. МАТЮЩЕНКО*

ЛЮДИНА НА ТЛІ ЕПОХИ

Про історію Другої світової створено вже чимало творів: і художніх, і публіцистичних, і хронікально-документальних. Проте, глибшому усвідомленню та розумінню подій війни сприяють оповіді очевидців тих далеких подій. Саме таким є документальний фільм “Я там був не з власної волі”, створений за сценарієм Валерія Тетерятника.

Ця стрічка – розповідь людини, якій ще в юному віці судилося зазнати складної долі. Страшна звістка про початок війни, яка застала хлопчину, як і більшість радянських людей, зненацька, поневіряння на окупованій території, примусовий виїзд до Німеччини, тяжка праця на промислових підприємствах, участь в антифашистському підпіллі, перебування у концентраційних таборах – всього цього вистачило б не на одне життя. Та Станіслав Каунов особисто пройшов через усе це. А потім були ще пересильні табори, ГУЛАГ, недовіра радянської влади до колишнього остарбайтера.

Цікавим композиційним рішенням авторів стрічки є те, що спогади головного героя подаються на тлі хронікальних кадрів. І саме вони підсилюють враження від почутого. Глядач ніби поринає у ті часи і, якщо не сам стає співучасником виру подій, то гостро відчуває їх перебіг.

Нашого сучасника вже доволі складно чимось здивувати, але стає просто моторошно, коли бачиш людські голови, якимось дивним чином висушені за наказом дружини Генріха Гімmlера, чи цинічно взяті у рамки, немов акварелі, фрагменти людської шкіри із татуванням. Досить вражаючими є кадри зважування золотих зубів та щелеп, де рахунок йде не на одиниці, а на кілограми. Стомлені важкою працею остарбайтери, виснажені в’язні концентраційних таборів, сумні очі дитини, яка стала дорослою вже у 5 років, – все це не може не справити враження навіть на скептичного глядача.

Використані у фільмі технічні прийоми сприяють більш глибокому проникненню глядача у події. Дуже цікавим є своєрідний перехід від минулого до сучасності, коли кадр неначе перетікає з чорно-білого у кольоровий, з тогочасного у нинішній, і страшний за своєю цинічністю напис на головній брамі Бухенвальду “Jedem das Seine” (“Кожному своє”) стає більш виразним і красномовним.

У роботі над стрічкою автори використали значну кількість кадрів кінохроніки, частину яких було взято у Центральному державному кі-

---

* Матющенко Світлана Петрівна – головний спеціаліст сектору публікацій Центрального державного кінофотофоноархіву України ім. Г. С. Пшеничного.

нофотофоноархіві України ім. Г. С. Пшеничного. Це, зокрема, уривки з кінофільмів “Город Запорожье освобожден”, 1943 (од. зб. 5294), “Герои уходят в бессмертие”, 1959 (од. зб. 4862), “Великая Отечественная” режисера І. Григор’єва, худ. керівник Р. Кармен, 1979 (од. зб. 7295), окремі кадри з кіножурналів “Німецький тижневий огляд”, 1943 (од. зб. 3269, 3279), збірників кіносюжетів. Однак, слід зазначити, що кінострічка значно виграла б, якби основна сюжетна лінія була підкріплена більшою кількістю хронікальних кадрів.

Л. В. ЛЕГАСОВА*

НОВЕ ВИДАННЯ З ІСТОРІЇ РАДЯНСЬКОГО ПАРТИЗАНСЬКОГО РУХУ

Кентій А. Радянські партизани 1941–1944 : світло й тіні / Анатолій Кентій, Володимир Лозицький. – К., 2010. – 80 с. ; іл.

65 років тому завершилася Друга світова війна. Війна, в ході якої українському народові довелося пережити неймовірні труднощі, зазнати болючих втрат, і попри все – отримати унікальний досвід виживання і боротьби.

Для України війна була позначена не лише боями регулярних армій, які двічі прокотилися через наші землі, не тільки неймовірно жорстоким окупаційним режимом, не одним економічним визиском і терором, але й колосального розмаху партизанським рухом, безкомпромісним протистоянням партизанських армій і груп, які поряд із боротьбою з гітлерівськими окупантами займалися й взаємним винищенням.

Найчисельніший та найактивніший радянський партизанський рух мав низку своїх власних, притаманних лише йому особливостей, не позбавлених внутрішніх загадок та інтриг, конкуренції і взаємодопомоги. Незважаючи на те, що у повоєнні роки про радянських партизанів написали тисячі книжок, десятки тисяч статей, мільйонними тиражами видали спогади партизанських командирів, створили художні твори і кінофільми про народних месників, ми змушені констатувати, що для більшості мешканців сьогоденної України діяльність радянських партизанів залишається “незвіданою землею”. Відтак, приємно констатувати, що з’являються науково-популярні книги відомих українських архівістів, дослідників, людей, які впродовж багатьох років

---

* *Легасова Любов Володимирівна* – заступник генерального директора з наукової роботи Меморіального комплексу “Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років”.

плідно і чесно займалися вивченням радянського партизанського руху в Україні, основний масив документів котрого зберігається в Центральному державному архіві громадських об'єднань України.

Рецензована книжка співробітників цього архіву А. Кентія та В. Лозицького відповідає всім основним критеріям канонічної науково-популярної праці. Легкий стиль, невеликий обсяг, фотографії, зважена та збалансована подача маловідомих фактів і водночас охоплення всіх ключових проблем із досліджуваної тематики – все це присутнє на сторінках видання.

Автори зробили, здавалося б, неможливе – у невеликій за обсягом книзі вони блискуче розкрили такі складні теми історії радянського партизанського руху, як його становлення в 1942–1943 рр., протистояння з окупантами, бойова діяльність за межами республіки, протистояння з націоналістичним підпіллям, розвідувальна і контррозвідувальна активність партизан, негативні явища в партизанських загонах, стосунки між партизанськими ватажками і центральним командуванням партизанського руху в Москві тощо. Досягти цього вдалося завдяки прицільно логічній та продуманій структурі тексту, в якій поєдналися проблемний та хронологічний принцип викладу матеріалу.

Особливо цінним, на нашу думку, у рецензованій книзі є те, що вона на дві третини підготовлена на архівних матеріалах радянського, німецького та українсько-повстанського походження, які дослідники вводять до наукового обігу і з допомогою котрих вдається висвітлити цілком по-новому окремі напрямки діяльності радянських партизанських груп і загонів в окупованій нацистами Україні.

Книга надзвичайно насичена статистичними матеріалами, які дозволяють читачеві очима цифр подивитися на процеси, пов'язані з партизанським рухом, зробити власні висновки про чисельність, ефективність, важливість радянського партизанського руху в Україні.

Автори рецензованої праці не намагаються приховати неприємної правди про радянський партизанський рух, але водночас штучно й не маргіналізують його. Зважено, об'єктивно підходячи до кожного твердження, дослідники зуміли передати, на наше переконання, достатньо об'єктивну картину реальних, а не вигаданих подій партизанської війни в тилу німецького вермахту.

Книга А. Кентія та В. Лозицького буде корисною для широкого кола читачів – від професійних істориків, які займаються проблематикою Руху Опору, до студентів, школярів і просто шанувальників вітчизняної минувшини. Кожен читач, безумовно, знайде в ній цікаву для себе інформацію, ознайомиться з неупередженим аналізом, почерпне нові відомості.

О. І. ЖУРБА*

ЗБІРНИК ДОКУМЕНТІВ ПРО НАСЛІДКИ ФАШИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ В ДНІПРОПЕТРОВСЬКІЙ ОБЛАСТІ

Окупаційний режим на Дніпропетровщині в хронологічних довідках місцевих органів влади : зб. документів / авт.-упоряд.: О. В. Касьянов і Н. В. Киструська. – Дніпропетровськ : Герда, 2010. – 380 с.

7 травня 2010 р. на засіданні круглого столу “Україна у Другій світовій і Великій вітчизняній війні (1939–1945 рр.): актуальні проблеми історії”, що відбулося в Дніпропетровському національному університеті імені Олеся Гончара, директором Державного архіву Дніпропетровської області Н. В. Киструською була представлена щойно надрукована збірка документів, в яких відображені наслідки фашистської окупації області, зафіксовані у документах тодішніх місцевих органів влади. Непідробний інтерес учасників круглого столу до книжки засвідчив велику затребуваність і своєчасність видання, у якого є всі шанси, в тому числі й через наклад у 200 примірників, невдовзі стати бібліографічною рідкістю.

Відомо, що саме із зовнішнього вигляду, з “одягу” книжкової продукції починається знайомство з нею, тож варто звернути увагу на оформлення збірника. Треба віддати належне працівникам видавництва “Герда”, які суворо-стриманим дизайном видання немовби налаштують потенційного читача на вдумливе прочитання і осмислення текстів архівних документів. Чорно-сріблястий тон обкладинки нібито підкреслює трагізм, мужність і велику витримку сучасників тих подій, а гравюра, ледь помітна, зроблена в техніці “чорне на чорному”, надає візуальні прив’язки до неповторних, саме дніпропетровських архітектурних форм.

Композиція видання надзвичайно стримана, що в даному випадку є цілком виправданим. За стислими вступом та передмовою (4 сторін-

---

* *Журба Олег Іванович* – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

ки) йде основний розділ під назвою “Хронологічні довідки” (с. 11–326), за ним – “Ілюстрації” (с. 327–356) та “Географічний покажчик” (с. 357–378).

У короткому передньому слові професора ДНУ В. К. Якуніна справедливо зазначено, що “...велич Перемоги довгий час засліплювала, породжувала намагання ділити правду про війну на основну, героїчну і негероїчну, другорядну. В ряду такої було життя українського народу під окупацією. Збірка документів... робить значний внесок у пізнання цього не другорядного явища”.

У передмові упорядники обґрунтували критерії відбору документів, склад і структуру публікації, її основний зміст, археографічні принципи і прийоми передачі тексту, тобто окреслити коло питань, без відповіді на які використання опублікованих документів у науковій роботі стає проблематичним. Читач довідується, що основу публікації (окрім одного документу) склали так звані хронологічні довідки, що зберігаються у фонді Р-268 “Архівний відділ Дніпропетровського облвиконкому”, які вперше вводяться до наукового обігу. Ці довідки склалися місцевими органами влади після звільнення від фашистів і мали на меті врахувати матеріальні та людські збитки, нанесені окупацією. Тут перелічені знищені будівлі, майно, худоба, вивезені на роботу до Німеччини люди, факти знущань та розстрілів. У довідках згадуються випадки відкритого та прихованого спротиву місцевого населення, інформація про оборонні та визвольні бої за той чи інший населений пункт. Особливу увагу приділено встановленню осіб, що співпрацювали з окупаційним режимом.

Правовою підставою виникнення цього комплексу документів став Указ Президії Верховної Ради СРСР від 2 листопада 1942 р. про утворення Надзвичайної Державної комісії з встановлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників, яка набувала права вимагати від місцевих органів влади відповідних документів. Хронологія описуваних у джерелах подій охоплює серпень 1941 – березень 1944 рр., тобто період окупації. Проте не варто забувати, що самі довідки склалися до 1948 р. включно.

Основний розділ збірника побудований за алфавітним принципом назв районів Дніпропетровської області. Спочатку представлена зведена таблиця, в якій відображені всі населені пункти відповідного

району. В таблиці зазначені наступні дані: приналежність населеного пункту до певної сільради; дата початку окупації; дата звільнення; пошукові дані кожної довідки (фонд, опис, справа, аркуші) та примітки, в яких далеко не завжди зазначена кількість вивезених до Німеччини та розстріляних людей. Після таблиці вміщені найбільш інформативні, на думку укладачів, документи. Їх вибірка здійснена досить нерівномірно. Так, з 50 населених пунктів Апостолівського району опубліковані дані по 4-х, співвідношення цих параметрів по Перещепинському району – 45 до 12-ти, а по Юр'ївському – 69 до 17-ти. Справді, навряд чи доцільно було друкувати весь масив (хоча, відверто кажучи, чи не про це мріє кожен дослідник та археограф?), якщо хронологічні таблиці дозволяють вільно в ньому орієнтуватися, а наведені документи дають достатнє уявлення про характер інформації та форми хронологічних довідок, стиль та мову авторів цих текстів. Справді, складала документ про збитки під час окупації представники місцевої влади (здебільшого голови сільрад, дільничі уповноважені, начальники районних відділів МВС, бухгалтери радгоспів нерідко за участі місцевих вчителів та самих селян) дуже по-різному. Одні обмежувалися скупим набором цифр, інші складала цілі історії свого села, у яких відбивалися розгорнуті широкі картини повсякденного життя з його болем, трагізмом, втратами, відчаєм, боротьбою за виживання, сподіваннями на краще. У таких документах нерідко можна простежити й долі конкретних людей, їх настрої, душевний стан, виявити типові й специфічні стратегії поведінки в екстремальних умовах. Хронологічні довідки розкривають особливості окупаційного режиму в кожному населеному пункті, називають тих, хто, на думку їх авторів, найбільше винен у стражданнях мешканців. Простіше кажучи, опубліковані документи дають можливість наблизитись до розуміння як особистісного, одиничного, так і до “дніпропетровського” обличчя війни, тобто до її регіонального виміру.

Своєрідне місце в збірнику займає розділ “Ілюстрації”. Здається, що краще було б назвати його “Додатки”, бо тут вміщені 27 відбитків документів, що стосуються теми збірника, але не мають відношення до фонду, матеріали якого стали основою для археографічної публікації. Важливо те, що документи наведені тут у повнотекстовому форматі, а тому можуть бути повноцінно використані як історичні джерела. Серед них виділяються матеріали, присвячені українізації освітнього, культурного та релігійного життя під час окупації, акти з обліку збитків міст і сіл, загальні відомості про жертви фашистських злодіянь.

Окрім того, серед ілюстрацій – 5 фотографічних видів зруйнованого фашистами Дніпропетровська. Враховуючи емоційний вплив візуалізації джерел, наявність такого розділу цілком обґрунтована, але критерії відбору документів тут не пояснені, вони представляють різні

фонди, реквізити яких не розкриті. До того ж видавці не завжди дотримуються тут хронологічної послідовності.

Останній, мабуть, найскладніший для укладачів, але найкорисніший для “споживачів” розділ “Географічний покажчик”. Як стверджують самі архівісти, – це найповніший на сьогодні перелік населених пунктів Дніпропетровської області післявоєнного часу. Не в останню чергу цей елемент науково-довідкового апарату, як і загалом висока археографічна культура видання, позиція його творців, що, як видно з усього, не стільки поспішали до ювілею, скільки дбали про якість і науковість своєї продукції, зробить рецензовану збірку помітною подією і важливим стимулом до справжнього, зовсім не ювілейного вивчення людини-суспільства-регіону у найбільшій війні XX століття.

Ще один аспект виходу цього збірника – дидактичний. Мені як університетському викладачу приємно, що автори не забули відзначити й старання студентів історичного факультету ДНУ у комп’ютерному наборі збірника, хоча, знаю, що якість цієї допомоги не завжди могла задовольнити професіоналів-архівістів. Проте, дуже сподіваюся, що співробітництво Державного архіву Дніпропетровської області з університетом у підготовці нових археографічних публікацій, наукових проєктів, у вихованні спеціалістів-архівістів нового покоління буде тривати і зміцнюватися.

Треба відзначити, що останнім часом археографічна робота Державного архіву Дніпропетровської області значно активізувалася, прикладом чого стали видання, присвячені Голодомору 1932–1933 рр. Але в “портфелі” дніпропетровських архівістів чекають свого часу (а ще більше грошей) нові, вже готові проєкти. Мрію про те, щоб публікації джерел регіональних архівів з’являлися не лише з приводу чергового ювілею та на виконання Указу Президента, а були результатом плано-мірної наукової роботи, значення якої для формування історичної самосвідомості суспільства важко переоцінити.

І. М. ШУГАЛЬОВА*

НАУКОВЕ ВИДАННЯ ЩОДЕННИКІВ ОЧЕВИДЦІВ НІМЕЦЬКОЇ НЕВОЛИ

Дневники с далекой неволи / уклад. В. Г. Ткаченко. – Запорозьє, 2010. – 112 с. – (Забутые дневники).

Останнім часом у наукових та громадських колах зростає увага до історії повсякденності, все частіше предметом дослідження постає буденне життя пересічних громадян, їх долі, почуття, які особливо загострювалися в переломні моменти вітчизняної історії. Тому вважаємо, що започаткування зусиллями Інституту історії України НАН України (Запорізьким відділенням), Запорізьким науковим товариством ім. Я. Новицького, Державним архівом Запорізької області та членами громадської організації “Вознесенівка” серії видань щоденників та мемуарів є особливо корисним при дослідженні мікроісторії, історії повсякденності.

Публікація, що рецензується – це колекція щоденників мешканців Запорізького краю Дьячкової Марії Тимофіївни, Шрачинського Миколи Васильовича та невідомого жителя Запорізької області, відправлених на примусові роботи до Німеччини, є першим виданням означеної серії.

Щоденники періоду Великої Вітчизняної війни одразу привертають увагу читача емоційністю викладу матеріалу. В мемуарах відбито лише певні моменти життя їх авторів, але одразу стає очевидним, що це – знакові, переломні миті життєвого шляху людей, які відверто описують свої почуття, відображають події, якими був насичений їх день. Це не завжди мають бути якісь знакові моменти в історії (інколи просто перелічується денний харчовий раціон людини). Проте в умовах війни, проживши день, люди вже були щасливі, що смерть їх обминула. З окремих сторінок щоденників буквально віє відчуття страху, яке наповнює людину, що живе в очікуванні можливої смерті...

Перший із запропонованих у виданні мемуарів – це щоденник Марії Тимофіївни Дьячкової, мешканки Чернігівського району Запорізької області. Записи створювалися під час її перебування на примусових роботах у Німеччині у роки Великої Вітчизняної війни.

Авторка буденно описує своє життя. Звертає увагу читача проблема вільного часу, ностальгії дописувачки за батьківщиною та співвітчизниками, звичним для неї ритмом сільського життя в Україні.

Щоденник Марії Дьячкової створювався з 1941 р. (з моменту вивезення на примусові роботи до Німеччини) до липня 1945 р. – часу

Шугальова Інна Михайлівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Запорізького національного університету.

© Шугальова І. М., 2010

її повернення в Україні, після звільнення. Записи різняться за змістом та формою – від розлогих розмірковувань про попереднє мирне життя до лаконічної констатації фактів дня в неволі, що минув. Загалом, мемуари пронизані відчуттями приреченості та усвідомленням власної безпорадності щось змінити.

Автор наступного щоденника – Шрачинський Микола Васильович – уродженець Оріхівського району Запорізької області, писав мемуари під час ув'язнення в концтаборі в 1943 р. Вони численні за фактажем, але, разом з тим емоційно напружені. Окремі фрази, що особливо бентежили автора, підкреслено або виділено червоним олівцем.

У мемуарах невідомого мешканця Запорізької області зафіксовано події його життя в період 1943–1945 рр., а саме з моменту його відправлення на примусові роботи до Німеччини до часу повернення назад до Запоріжжя. Автор детально описав маршрут свого пересування, однак факти, які б відбивали його перебування на примусових роботах, викладено фрагментарно, з великими часовими розривами. Очевидно, автор фіксував лише ті моменти, які найбільше відбилися у його свідомості.

Автори мемуарів, запропонованих для видання, є представниками різних соціальних верств, по-різному склалися їх долі, усе ж їх записи об'єднує одна спільна риса – всі вони створені в умовах війни, коли впевненість у завтрашньому дні була відсутня і спрогнозувати розвиток подальших подій було важко.

Укладачі даного видання вдало здійснили наукову обробку щоденників; вступні статті, науковий апарат, примітки та посилання рельєфно відображають колорит епохи, розкривають суть проблем, які поставали перед людьми того часу. Але при цьому доля авторів щоденників, які представлені на сторінках публікації, не відходить на другий план. Навпаки – стають зрозумілими думки та мотиви дій, які відбиті у мемуарах Марії Тимофіївни Дьячкової, Миколи Васильовича Шрачинського та їх невідомого співвітчизника.

Вважаємо, що запропонована серія видань має отримати своє продовження з огляду на її актуальність серед науковців та всіх, хто цікавиться історією України.

